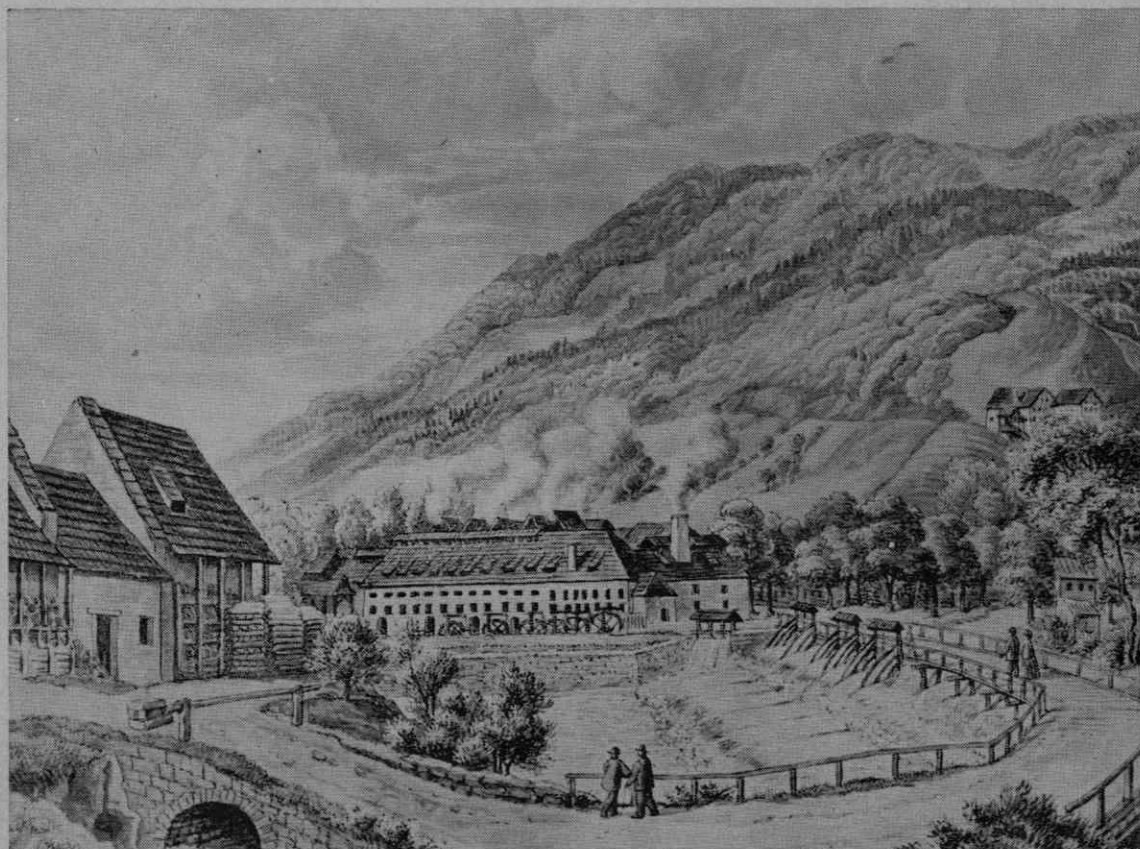

1 1971

Leto XIX

KRONIKA

Časopis za slovensko krajevno zgodovino

II 130310

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XIX

1971

IZDAJA IN ZALAGA ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO

SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO

LJUBLJANA

1303-10
+

KRONIKA

ČASOPIS ZA PLOVNIŠKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XIX

1972

PO 1270/1972

UREDIL UREDNIŠKI ODBOR: DR. PAVLE BLAZNIK, FRANCE DOBROVOLJC, DR. TONE FERENC, DR FERDO GESTRIN, OLGA JANŠA, BOŽO OTOREPEC, DR. JOŽE ŠORN, DR. SERGIJ VILFAN — GLAVNI UREDNIK: DR. PAVLE BLAZNIK — ODGOVORNI UREDNIK: DR. JOŽE ŠORN — LEKTOR: FRANCE DOBROVOLJC — ZA UPRAVO ODGOVARJA MAJDA KUNAVER — TISK TISKARNE »TONETA TOMŠIČA« V LJUBLJANI — KLIŠEJE IZDELUJE KLIŠARNA »LJUDSKE PRAVICE« V LJUBLJANI

KAZALO

AVTORSKO KAZALO

RAZPRAVE IN ČLANKI

- Brumen Niki*: Knjigarne in papirnice v Pomurju — 105
- Ferenc Tone*: Predzgodovina neke »znanstvene« ustanove — 93
- Ficko Peter*: Rudarsko Velenje do ustanovitve stare Jugoslavije — 166
- Fischer Jasna*: France Železnikar in pariška komuna — 158
- Grafenauer Bogo*: Poglavitne poteze slovenskega zgodovinskega razvoja in položaja. II. Mesto kmečkih uporov v slovenski zgodovini — 129
- Habjan Vlado*: Celjsko-avstrijska vojna od leta 1438 do 1443 ali vojna za Ljubljano in Istro — 137
- Knific Timotej*: Arheološka najdišča v Kranju — 70
- Ludvik Dušan*: Eggenbergi in eggenberški arhivi — 77
- Marušič Branko*: Dr. Ivan Slokar (1884—1970) — 47
- Melik Vasilij*: Pariška komuna v sočasnem slovenskem tisku — 1
- Melik Vasilij*: Vplivi in odmevi pariške komune med Slovenci — 65
- Prunk Janko*: Škof Jeglič — politik, I. del — 30
- Prunk Janko*: Škof Jeglič — politik, II. del — 169
- Simoniti Primož*: Neznani ljubljanski tisk iz leta 1577 in nekaj podatkov o njegovem avtorju — 14
- Stukl France*: Doneski k zgodovini Mestne umetniške galerije v Ljubljani — 110
- Valenčič Vlado*: Razvoj zemljiške in hišne posesti v Krakovem — 82
- Valenčič Vlado*: Gospodarska in poklicna struktura krakovskega prebivalstva — 152
- Vatovec Fran*: Zgodovinski pomen goriške »Soče« (1871—1915) — 22
- Verbič Marija*: Fabrikacija cinobra v Idriji — 8
- Zorn Tone*: Iz korespondence dr. Janka Brejca — 43
- Zorn Tone*: Prizadevanja za uveljavitev slovenskega uradovanja v Podjuni v 40 letih preteklega stoletja — 45
- Zorn Tone*: Nejugoslovanski Nemci v dravski banovini leta 1931 — 88
- Zorn Tone*: Pregoni tujih državljanov iz območja dravske banovine — 178
- Žontar Josip*: Vloga in pomen Ptuja v mednarodni trgovini poznega srednjega in zgodnjega novega veka — 149

IZ DELA NASIH ZAVODOV IN DRUSTEV

- Granda Stane*: Prazgodovina Novega mesta (Arheološka razstava, Dolenjski muzej v Novem mestu 2. septembra do 30. novembra 1971) — 181
- Kos Janez*: Tretje posvetovanje jugoslovanskih arhivskih delavcev — 50
- Kos Janez*: Slovenščina v dokumentih skozi stoletja (Razstava Arhiva Slovenije ob 25-letnici njegovega samostojnega delovanja) — 118

NOVE PUBLIKACIJE

- Janša Olga*: Časopis za zgodovino in narodopisje, N. v. 6 (XLI), zvezek 1, 2, 1970 — 121
- Janša Olga*: Branko Marušič, Začetki slovenskega časnikarstva na Goriškem, Fran Vatovec, Časnikarki fenomen: goriška »Soča«, Trst 1971 — 184
- Kos Janez*: Arhivi v Sloveniji. Sestavila in uredila s sodelovanjem arhivov Jože Žontar in Sergij Vilfan, Ljubljana 1970 — 58
- Kos Janez*: Johann Weichard Valvasor, Die Ehre Des Hertzogthums Crain. Izdali in založili založbi Mladinska knjiga v Ljubljani in dr. Rudolf Trofenik v Münchnu 1970 — 182
- Kos Janez*: Franc Anton Steinberg, Gründliche Nachricht von dem in dem Inner-Crain gelegenen Czirknitzer-See, 1758. Reproducirani ponatis 1970 — 183
- Kos Janez*: Tone Ferenc, Muzej slovenskih izgnancev v Brestanici. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov, 26. zvezek, 1971 — 188
- Kos Janez*: Janko Jarc, Tone Knez, Jože Mlinarič, Novo mesto 1971 — 190
- Marušič Branko*: Le morti violenti o subitane notate da Don Gio: Maria Marussig Udine 1970 — 63
- Ožura Jože*: Dr. Metod Mikuš, Slovensko partizansko gospodarstvo v luči partizanskih dokumentov, Ljubljana 1969 — 125

Stergar Janez: Jože Šircelj, Koroška znamenja, Ljubljana 1970 — 126

Stergar Janez: Koroška in koroški Slovenci, zbornik poljudnoznanstvenih in leposlovnih spisov. Uredili: dr. Vladimir Klemenčič, dr. Janko Pleterški, dr. Tone Zorn, dr. Janko Kos, Maribor 1971 — 186

Stergar Janez: Od kmečkih uporov do slovenske državnosti. Uredil Ivan Kreft, Maribor 1971 — 189

Stiplovšek Miro: Kronika Doba. Spisal in zbral gradivo Stane Stražar, Ljubljana 1970 — 55

Stres Guido: Osnovna šola na Slovenskem 1869—1969. Slovenski šolski muzej, 1970 — 60

Stres Guido: Celjski zbornik 1969—1970, Celje 1970 — 122

Stukl France: Loški razgledi XVII, 1970 — 57

Stukl France: Zbornik za umetnostno zgodovino, n. v. VIII, 1970 — 123

Stukl France: Emilijan Cevc, Poznogotska plastika na Slovenskem, 1970 — 182

Stukl France: Varstvo spomenikov XIII—XIV, 1968—1969, Ljubljana 1970 — 190

Vidovič-Miklavčič Anka: Kranjski zbornik 1970 — 51

Vidovič-Miklavčič Anka: Zbornik občine Grosuplje I., 1969 — 53

Vidovič-Miklavčič Anka: Stane Terčak, Frankolovski zločin, 1971 — 189

Vilfan Irena: Iva in Jože Curk, Ptuj, 1970 — 58

Vodopivec Peter: Srečko Vilhar-Albert Kljun, Narodnoosvobodilni boj Primorcev in Istranov v Afriki, 1970 — 187

Zorn Tone: Jerzy Koseński, Sprawa przyłączenia Austrii do Niemiec po I wojnie światowej (1918—1922), Poznań, 1967 — 62

Zorn Tone: Wilhelm Neumann, Kärnten 1918—1919. Ereignisse-Dokumente-Bilder, Klagenfurt 1970 — 63

Zorn Tone: Österreich Lexikon I-II, Wien-München 1966 — 124

Zorn Tone: Peter Tosoni, Martin Wutte-Leben und Werk eines Kärntner Historikers (rkp. disertacija), Gradec 1966 — 125

Zorn Tone: Josef Maderner, Gegenwartsgeschichte Kärntens, Klagenfurt 1966 — 184

KAZALO SLIK

POKRAJINE, GRADOVI, NASELJA IN PODOBNO

Fabrika cinobra v Idriji (Kurz v. Goldenstein) — 9

Pogled proti središču Ljubljane z gorenjske strani — 17

Krakovo okrog leta 1660 (Valvasorjeva slika Ljubljane) — 82

»Kip devinske nune« pod razvalino devinskega gradu — 139

Ljubljana od zahodne strani, kakor jo je Pieroni upodobil okoli leta 1650 — 143

Zračni posnetek ljubljanskega gradu in starega mesta 1970 — med 144—145

Završje (Piemonte) ob Mirni v Istri — 145

Škofijski sedež Pičan nad Čepiškim poljem v vzhodni Istri — mestna vrata — 147

Krakovska ulica s Krakovskega nasipa — 153

Krakovski vrtovi z Emonske ceste — 155

NACRTI IN ZEMLJEVIDI

Karta arheoloških najdišč v Kranju — 71

Situacija grobov, v območju Koroške ceste v Kranju — 72

Grobišče na Lajhu v Kranju — 73

Hiša z gospodarskim poslopjem v Krakovski ulici 23 v Ljubljani — 83

Hiša v Krakovski ulici 9 v Ljubljani — 85

Poskus približne posestno-politične razmejitve na širšem Slovenskem, Gornji Sloviniji (Slavoniji) in Hrvaški med leti 1420 in 1456 oziroma do miru v Požarnici (Pusarnitz) 1400 — 138

OSEBE

Dr. Ivan Slokar — 47

RAZNO

Naslovna stran Straussovega Almanaha za leto 1579 (Mandelčev tisk) — 16

Zadnji Straussov koledar, posvečen škofu Janezu Tavčarju — 16

Naslovna stran Straussovega filozofskega dela Erotemata — 19

Trinožnik iz halštata v Kranju — naslovna stran 2. zvezka

Glinasta vaza iz halštatskega groba v Kranju — 72

Skodelica iz halštatskega groba v Kranju — 73

Vzhodnogotska pasna spona z nekropole na Lajhu v Kranju — 74

Ločna fibula merovinškega tipa z najdišča na Lajhu v Kranju — 74

Pasni sponi iz grobov na Lajhu v Kranju — 75

Uhani s staroslovanskega grobišča okoli farne cerkve v Kranju — 75

Pečat velikega grofa Urha ali Orlika-Konfederativnega Celjskega iz leta 1443 — naslovna stran 3. zvezka

Znak in podpis »Mojstra iz Kranja« — 147

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XIX. letnik Ljubljana 1971 1. zvezek

Vsebina prvega zvezka

- Vasilij Melik: Pariška komuna v sočasnem slovenskem tisku —
Stran 1
- Marija Verbič: Fabrikacija cinobra v Idriji — Stran 8
- Primož Simoniti: Neznani ljubljanski tisk iz leta 1577 in nekaj podatkov o njegovem avtorju — Stran 14
- Fran Vatovec: Zgodovinski pomen goriške »Soče« (1871—1915) —
Stran 22
- Janko Prunk: Škof Jeglič — politik, I. del — Stran 30
- Tone Zorn: Iz korespondence dr. Janka Brejca — Stran 43
- Tone Zorn: Prizadevanja za uveljavitev slovenskega uradovanja v
Podjuni v 40 letih preteklega stoletja — Stran 45
- Branko Marušič: Dr. Ivan Slokar (1884—1970) — Stran 47
- Iz dela naših zavodov in društev — Stran 49
- Nove publikacije — Stran 51
- Sommaire — Stran 64

Na ovitku

Kurz v. Goldenstein, Fabrika cinobra v Idriji (Foto Narodni muzej)

Ureja uredniški odbor

Glavni urednik: dr. Pavle Blaznik

Odgovorni urednik: dr. Jože Šorn

PARIŠKA KOMUNA V SOČASNEM SLOVENSKEM TISKU

VASILIJ MELIK

Sto let mineva od pariške komune, ali na kratko od komune, ko je delavski razred 72 dni, od 18. marca do 28. maja 1871, imel oblast v svojih rokah. Kakšne spremembe od tedaj do danes! 46 let po komuni je prišlo v Rusiji do oktobrske revolucije, ki pa ni bila poražena. Sovjetska zveza se je uspešno otresla vseh notranjih in zunanjih sovražnikov ter postala prva socialistična država na svetu. Med drugo svetovno vojno in po njej so zrastle, deloma iz lastnih sil (kot v Jugoslaviji ali na Kitajskem), deloma zaradi vojaške zmage Sovjetske zveze, nove take države. Danes je svet socializma že zelo velik pa tudi razcepljen na več taborov z nemajhnimi medsebojnimi konflikti. Pot, ki jo je ta svet prehodil, je na eni strani polna velikih uspehov, požrtvovalnih naporov in junaštev, slavnih zmag, na drugi strani pa tudi zelo grenkih in krutih napak, razočaranj, nasilij in nečlovečnosti.

Čas pariške komune je bil še popolnoma drugačen. Socializem je tedaj sodil v svet bodočnosti, za mnoge sploh v svet fantazije. Delavsko gibanje je bilo v bistvu še povsod v začetni dobi svojega razvoja. Najrazličnejše struje, koncepti, teorije in naziranja so se pojavljala v njem in se borila med seboj za vpliv in prevlado. Daleč je bila še množičnost druge internacionale, daleč še prevlada marksističnega gledanja. V komuni so sodelovali blanquisti, privrženci internacionale, med njimi zlasti proudhonisti, različni drugi socialisti, radikalni demokrati z jakobinskimi tradicijami prve velike francoske revolucije in s predstavami o zmagoviti revolucionarni obrambni vojni proti sovražnikom Francije iz istega časa. Razen delavstva je pritegnila komuna zlasti v začetku tudi pariške srednje stanove, branjevce, obrtnike, trgovce. Vendar je — razen nekaterih neuspešnih poskusov podpore v drugih krajih — ostala osamljena. Francija ni šla za njo. Malo prej izvoljena narodna skupščina, ki je zasedala najprej v Bordeauxu, nato pa v Versaillesu, je imela konservativno, monarhistično večino — nasprotniki so jo posmehljivo imenovali »kmeč-

ko skupščino« (assemblée des ruraux). Thiersova vlada, ki jo je ta skupščina postavila, je obdržala oblast v vsej Franciji.

Neuspeh revolucije se je seveda mogel predvidevati že vnaprej. Druga adresa generalnega sveta internacionale o nemško-francoski vojni z dne 9. septembra 1870, ki jo je sestavil Marx, je izrecno poudarila: »Tako se je znašel francoski delavski razred v skrajno težavnem položaju. Sleherni poizkus, strmo glaviti novo vlado sedaj, ko trka sovražnik že skoraj na vrata Pariza, bi bila obupna blaznost. Francoski delavci morajo storiti svojo državljansko dolžnost, toda ne smejo dovoliti, da bi jih obvladale nacionalne tradicije iz leta 1792... Ne smejo ponavljati preteklosti, temveč graditi bodočnost. Naj mirno in odločno uporabijo sredstva, ki jih daje republikanska svoboda, da temeljito izvedejo organizacijo svojega lastnega razreda. To jim bo dalo novih herkulskih moči za prerod Francije in za našo skupno nalogo — osvoboditev proletariata.«¹ Ko pa je do revolucije kljub vsemu vendarle prišlo, se je internacionala z vso silo zavzela zanjo. »Svetovno zgodovino bi bilo prav gotovo zelo udobno delati,« je pisal Marx 17. aprila, »če bi se začel boj le pod pogojem nezmotljivo ugodnih razmer. Z druge strani pa bi bila zelo mistične narave, če bi 'slučajnosti' ne igrale nobene vloge.«² Marx je občudoval junaštvo in požrtvovalnost komunarov in je imenoval komuno že sredi njenega trajanja »najslavnejše dejanje naše stranke od pariške junijske vstaje« leta 1848 naprej,³ v proglasu generalnega sveta internacionale konec maja pa je zapisal, da bo delavski Pariz s svojo komuno »večno slovel kot slavni znanilec nove družbe.«⁴

Toda naš namen ni pisati o komuni, njenem poteku, ukrepah ali teoretičnem pomenu njenih izkušenj v nadaljnjih bojih za socialistično revolucijo in družbo. Naša naloga je, govoriti o Slovencih in o njihovem odnosu do komune, o odmevu in vplivu komune na Slovenskem. Ta tema ni nova; o njej so že marsikaj pisali, deloma posebej, deloma v zve-

zi z drugimi stvarmi.⁵ Od problemov, ki se nam v zvezi s to temo postavljajo, odgovorimo danes najprej na vprašanje, kako in kaj je o komuni in ob komuni poročal takratni slovenski tisk.

Delavskega časopisja tedaj še nismo imeli. Vse naše tedanje časopisje je bilo meščansko, pa tudi to še zelo skromno. Trikrat tedensko je izhajal Slovenski narod v Mariboru, enkrat tedensko Novice in Zgodnja Danica v Ljubljani ter Slovenski gospodar v Mariboru, dvakrat na mesec pa Soča v Gorici, Primorec v Trstu in Besednik v Celovcu, če naštejemo tiste časopise, ki so bili v celoti ali pa vsaj deloma posvečeni politiki. Besednik bi pri tem skorajda lahko izpustili. V ospredju zanimanja našega časopisja so bili tedaj notranji problemi: politika nove, v začetku februarja 1871 imenovane vlade grofa Karla Hohenzwarta, pričakovanja in ugibanja v zvezi z njo. Med vsemi dogajanja v tujini pa je veljala glavna pozornost komuni in državljanski vojni v Franciji. Največ poročil je prinašal Slovenski narod. Poročila v drugih listih so bila znatno skromnejša. Njihova obširnost je bila pač odvisna od velikosti časopisa, zato je povsem naravno in razumljivo, da jih je imel Slovenski narod, ki je bil največji in je največkrat izhajal, največ, Besednik pa najmanj. Poročil v Zgodnji Danici, katoliškem cerkvenem listu, ki ga je urejal Luka Jeran, po tonu in načinu pisanja ne moremo primerjati z drugimi; to so bolj verski komentarji in meditacije kot pa poročila. Če primerjamo slovensko časopisje z drugim, ki je izhajalo pri nas, moramo reči, da je na primer Laibacher Tagblatt, glasilo nemške liberalne stranke na Kranjskem, prinašal precej obsežnejša poročila kot pa Slovenski narod. Tudi to je v skladu s tem, kar smo prej rekli. Laibacher Tagblatt je bil dnevnik, kar Slovenski narod ni bil, imel pa je tudi večja finančna sredstva.

Odnos do komune je v poročilih vseh teh časopisov negativen in to od začetka do konca. Noben časopis se ne strinja z njo, nobeden je ne zagovarja. Glavno obsojanje velja kajpada streljanju talcev in požiganju Pariza v zadnjih dneh; to so bili že tako povsod po Evropi glavni, stalno se ponavljajoči argumenti nasprotnikov komune. Ob pripovedovanju o grozotah komune je nekajkrat omenjena (v prav tako negativnem smislu) jakobinska diktatura iz časa prve francoske revolucije. Dosti se piše o nesoglasjih in sporih med komunardi. Popisuje se nazadnje, po končanih bojih, kako strahotno je bil razdejan Pariz, da tako opustošenje spominja samo še na znamenita zgodovinska razrušenja Jeruzalema, Rima, Ogleja in Moskve.⁶ Negativno stališče do Komune je podkrepljeno z

izrazoslovjem. Naj tu navedemo samo dva taka primera: »še zmirom je v Parizu strahovita vlada puntarskih razbojnikov na vrhu« iz Novic⁷ ali »divjost in stekla pijanost se je polastila upornikov« iz Slovenskega naroda.⁸

Vendar pa tudi naše časopisje obsoja divjanje Thiersove vojske ob porazu komune. Pred leti je bila ob študiju vplivov pariške komune postavljena naslednja ugotovitev: naši konservativci, nasprotniki komune predvsem zaradi svojih legitimističnih načel, so vendarle obsojali bestialno maščevalnost Thiersove vlade, medtem ko liberalci iz strahu pred komuno kot svojim socialnim nasprotnikom grozodejstev versajske vlade niso obsojali.⁹ Po podrobnejšem pregledu časopisja pa se s tako mislijo ne bi mogel več strinjati. Zdi se mi, da za tako razlikovanje ni argumentov.

Goriška Soča piše že vnaprej, ko predvideva zavzetje Pariza po versajski vojski: »Kako mesarjenje bode potem po Parizu, si lahko vsak misli.«¹⁰ Pozneje pa ugotavlja Soča povsem tako kot Novice, da »versailleska vlada gospodari v Parizu ravno tako grozovito, kakor poprej uporniška«.¹¹ Tudi Slovenski narod ki je bil 23. marca napisal, da je pariški srednji stan potegnil s komuno, pove junija, da »Verzejci tudi niso tako postopali kakor so to plemenitemu zmagovalcu pristje« in da »požare v Parizu gasili so Verzejci s krvjo« privržencev komune, vendar je članek, v katerem so zapisane te besede,¹² nekaj izjemnega; o njem bomo govorili še posebej. Zelo ostre obsodbe versajske maščevalnosti najdemo v nemškem Laibacher Tagblattu, ki na primer piše, da je ogorčenje nad divjim klanjem ujetnikov že enako grozi nad zloglasnimi dejanji komune.¹³ Prav gotovo bi argument strahu pred socialnim nasprotnikom in pred ekspropriacijo veljal za naše nemške liberalce še mnogo prej kot za ubožnejše slovenske.

Zanimanje za dogodke okrog komune je postavljalo tudi vprašanja, odkod, kako in zakaj vsi ti dogodki, vprašanje upravičenosti, smiselnosti, bodočnosti delavskega gibanja in odnosa do njega. O tem zanimanju pričajo razna predavanja in članki. Oglejmo si jih, kolikor po tisku vemo zanje!

V katoliškem konservativnem taboru so kazali na sorodnost in logično povezavo med liberalizmom in socializmom (komunizmom) in se s tem borili tudi proti svojemu glavnemu nasprotniku na domačih tleh, liberalizmu. Tako je poudarjal Luka Jeran v govoru, ki ga je imel v Katoliškem političnem društvu na mesečnem sestanku 4. julija 1871, »da laži-liberalizem v žametovih rokavicah v svojem zadnjem ravnosledji do tega pripelje, kar so ravnokar počenjali rudečkarji v Parizu«. Bati se je »zapeljivcev, ki vero skrunijo, naj so v cigansko-plašarski ali v olikano-go-

sposki suknji«. »Kako so ti 'olikani bratje' po časnikih rogovilili zoper škofe, duhovstvo, kloštre in katoliške naprave, kakšno mračnost in trinoštvo ter vse grehe zoper 'sveto svobodo' jim lažljivo pripisovali«. Brez težav vidimo v teh olikanih bratih avstrijske nemške liberalce, ustavoverno stranko v boju zoper konkordat in dotedanji položaj cerkve v državi. »Zdaj se pa vidi, kako so svoboduharji, mavtarji in enaki njih brezverski ljubljenci v Parizu razsajali, kako nedolžne in brezorožne ljudi streljali, v zažganem petroleju vtapljali, bukvarnice, monumente in vse vire in znamenja olike, vede in učenosti brez usmiljenja pokončavali.«¹⁴ Dokler so delavci kričali le zoper samostane in duhovščino, so bili liberalci povsem zadovoljni; »ko so pa ti rogovileži tudi bogatine na muho vzeli«, je tudi Neue freie Presse (glavno dunajsko liberalno glasilo) postala pobožna »ter se je svete jeze vnela zoper rop«. Francoska državljanska vojna je vojna znotraj istega tabora, kajti »liberalci so oboji, Verzajlci in pariška srenja« (komuna). »Liberalizem si ni kmali tako gorkih zaušnic dajal sam sebi, kakor zdaj v Parizu, — tako, da ima vse krvave usta.«¹⁴ Da citiramo še enkrat isto bistveno misel prav na kratko, topot pa iz Novic: »Kam brezbožni liberalizem svet pogrezne, kaže nam stršansko zdaj — Pariz!«¹⁶

Mnogo globlje od omenjenega Jeranovega govora je segel Matej Močnik v svojem predavanju, ki ga je imel v Katoliškem političnem društvu na naslednjem mesečnem sestanku 2. julija 1871. Govoril je o pariški komuni, o »rogovilskem mednarodnem društvu« (internacionali) ter o delavskem vprašanju.¹⁷ Močnik se ni zadovoljil z govorjenjem o kazni božji in brezbožnosti Parižanov. Spraševal se je še o vzrokih komune, ki ji je pravilno iskal predhodnika v junijski vstaji leta 1848 in ki jo je imel, kakor tedaj ves naš tisk, za delo internacionale. Našel je te vzroke »v občinskem prašanju, v napčni in krivični razmeri med kapitalom in delom; dokler se te razmere pravično ne poravnajo, in delavcem zaslužek krivično krati, in kar je poglavitna reč, dokler se ljudstvo, visoko in nizko, bogato in revno, ne poverne k pravemu keršanstvu, nevarnost ni odstranjena«. »Vlade se bodo mogle resno vkvarjati s socijalnim vprašanjem; pod vso Evropo tli ogenj, kateri huje in grozovitejše žuga pokončati vso omiko, kakor nekdanj divje ljudstva o preselovanju narodov«. Močnik vidi upravičenost delavskega vprašanja. Posebej se mu zdi negativna značilnost današnjega časa, da izginja srednji stan (mali obrtniki) in da bodo tako na svetu, zlasti v industrijskih predelih, kmalu le bogatini in berači. Ne krščanska ljubezen, ne individualna dobrotelost ne bosta mogla od-

vrniti tega zla. »Kakor kmetijsko vprašanje ni bilo poprej rešeno, da so se kmetje oprstili, tako tudi tukaj ne bode miru, dokler se pravna razmera ne najde med kapitalom in delom, med velikimi obertniki in delavci.«¹⁸ Državni liberalizem daje zakonodajo, ki je v korist bogatinom, potrebovali pa bi zakonodajo v korist malim obrtnikom. Strojev, ki so spravili nešteto pridnih rok ob zaslužek, pa vendar ne moremo prepovedati, napredku mehanike in tehnike se ne moremo upirati. Močnik sploh ne gleda pesimistično v prihodnost: nekatere obrti sicer res propadajo, toda nastale bodo druge, potrebe so vedno večje itd. Potrebno pa bo združevanje obrtnikov v družbe ali asociacije.¹⁹

Težišče Močnikovega gledanja na delavsko vprašanje je torej v problemu malega obrtnika. Ko proti koncu govora znova enkrat uporablja besedo »delavci«, doda v pojasnilo: »med katerimi pa ne mislim dninarjev ali težakov, marveč male obrtnike in njih pomagače in dečke.«¹⁹ Razpravljanje se zaključuje z opisom adrese, ki so jo mali obrtniki izročili trgovinskemu ministru v Hohenwartovi vladi, dr. Schöffleju, in njegovega odgovora.

Ne moremo si kaj, da ne bi pritegnili v primerjavo tudi nemškega liberalnega tabora pri nas, to se pravi, njegovega glasila Laibacher Tagblatt. Stališče, ki se tu kaže, je namreč pravo nasprotje pogledom konservativnega katoliškega tabora. Temu je vsega kriv liberalizem, onemu pa je vsega kriv klerikalizem. V uvodnikih, kakor sta »Palačam vojno, kočam mir!« 31. maja ter »Socialna nevarnost« 7. junija, se je Laibacher Tagblatt stršno razburjal nad drznostjo in nesramnostjo »črnih in nacionalnih rovarjev«, ki krivi za zločine komunistov svobodnjaški vladni sistem. Poudarjal je, da države, v katerih so svobodnjaške uredbe spoštovane, kjer so pravica, omika in blagostanje dostopne tudi najnižjim plastem, ne poznajo nobene nevarnosti socialnega vprašanja (Švica, Velika Britanija, Združene države, Nemčija). Ni bil svobodnjaški vladni sistem tisti, ki je spridil in poživil množice — to so povzročale neustavne vlade, zatiranje svobode mišljenja, od države spodbujano poneumnjevanje množic, izročitev vsega šolstva v roke nevedne, fanatične duhovščine itd., itd. Za primer navaja Tagblatt, kako v zgledni Nemčiji skoraj ni nepismenosti, medtem ko je v Franciji, kjer je prišlo do komune, od 40 milijonov prebivalcev 24 milijonov nepismenih.²⁰

Laibacher Tagblatt je krivil komuno tudi za to, da bo zdaj v Franciji spet zmagal klerikalizem: svobodoljubna načela bodo zdaj za dolga leta prizadeta, »despotizem in jezuitstvo bosta spet vkorakala v Tuilerije in slavela orgije na razvalinah svobode.«²¹ Zdravilo

proti težavam in takim izbruhom, kakor so bili pariški dogodki, je videl Tagblatt edinole v tem, da dajemo izobrazbo tudi najnižjim v družbi, da jih naučimo spoštovati zakone in pravice sočloveka in jim s tem zmanjšamo prirojeno brutalnost. »Šele z izobrazbo, ki jo mora država vsakomur posredovati, bo postal delavec svoboden, le s tem bo dosegel človeka vredno eksistenco in se vključil kot koristen člen v državno celoto.«²²

Laibacher Tagblatt se je razburjal nad tem, da so socialistična glasila v Nemčiji odobraval delovanje pariške komune in ga deloma imela celo za preveč medlo in premalo odločno.²² Posebej se je razburjal nad domačimi avstrijskimi socialnimi demokrati, ki niso »z gnusom zavrnil vsake solidarnosti s pariškimi zločinskimi tolpmami.«²³ Pozival je »izobražene in posedujoče« v evropski družbi, da mislijo na ukrepe, ki bi preprečevali pariškim podobne dogodke, ter vlade in parlamente, naj nemudoma sklenejo, kako ustaviti zaničevanje zakonov ter preprečiti spridenost, gnilobo, zmedenost pojmov ter končno poživljenost delavskega razreda.²² Kar se tiče avstrijskih razmer pa je nakazoval Tagblatt veliko podobnost med rovarjenjem socialistov ter med »zahtevami nacionalnih strank po državnem udaru, po odpravi ustave, po razdrobitvi državnih oblasti« ter »prismojenimi načrti fevdalcev in klerikalcev, ki povsod snubijo zaveznike in ki jih ni sram, da se prilizujejo zdaj podeželskemu, zdaj mestnemu proletariatu.«²⁴ Oboji, črni in narodnjaki, ne dajo državi miru, je ne pustijo, da bi se preputila mirnemu civilizatorskemu delu, delajo zmedo med ljudskimi množicami, izpodkopavajo vsakršno avtoriteto zakonov.²⁵ In ko je v tej zvezi tedanji bralec bral o fanatičnih ženskah, ki vdirajo v šolska poslopja, o naščuvanih kmečkih tolpah, ki pod vodstvom podivjanih duhovnikov napadajo mirna zborovanja²⁴ (vse to so scene iz tedanjih bojev okrog šolskega zakona in drugih liberalno-klerikalnih spopadov v Avstriji), so mu morale biti kar takoj pred očmi čisto podobne fanatične ženske in podivjani komunardi iz Pariza.

Slovenski liberalci se v liberalno-klerikalna razračunavanja ob komuni, kakor smo jih opisali s slovenske konservativne in nemške liberalne strani, niso spuščali. To je razumljivo, saj je tedaj še obstajal enoten slovenski politični tabor, v njem pa so si liberalci skušali ob klerikalno-liberalnih nasprotjih pomagati z nevtralnostjo in molkom.

Od mladoslovenskih odmevov na komuno je najbolj znana »socijalno-politiška študija«, kakor jo je avtor sam imenoval, ki je pod naslovom »Bivša pariška komuna in socializem« izhajala od 28. junija do 22. novembra

1871 v Novicah in jo je napisal dr. Valentin Zarnik. Prijatelj je imenoval to študijo »prvo slovensko delce o socializmu« in ji je posvetil v svoji zgodovini kar precej, po Kermavnerjevem mnenju celo preveč²⁶ prostora z dokaj podrobnim navajanjem vsebine.²⁷ Dodati moramo, česar Prijatelj, Gorše in Kermavner niso opazili, namreč, da ta študija ni zaključena. Prikazom sistemov liberalizma, socializma in komunizma bi namreč moralo, kakor je obljubil Zarnik v avgustu²⁸, slediti še razvijanje nazorov ekonomičnega federalizma, pa tudi o pariški komuni naj bi bilo še govora.²⁹

Prijatelj ugotavlja po analizi Zarnikove študije, da sicer Zarnik »samotvoren socialni mislec in borec ni bil«, da pa je »v tistem času med vsemi Slovenci na vsak način največ vedel in znal o socializmu, seveda znal samo iz druge roke in največ iz knjig nemških tako imenovanih, katedrskih socialistov.«³⁰ Na drugem mestu pa pravi, da je bil Zarnik »v teh časih najboljši poznavalec zadevne francoske, angleške in nemške literature v originalnih jezikih, prava bela vrana med tedanjo jezikovno malo erudirano in svetovno bolj iz druge roke orientirano mladoslovensko generacijo.«³¹ Že po Prijatelju, še bolj določno pa po Kermavnerju³² bi sodili, da je Zarnik sledil predvsem nemškemu teoretiku Karlu Winkelblechu, znanemu pod pisateljskim imenom Karl Marlo. Vendar pa je resnica nekoliko drugačna.

Viri Zarnikovega pisanja so precej bolj enostavni, kakor pa bi sodili, če sledimo citatom v njegovi študiji ali pa Prijateljevim navedbam. Z izjemo uvoda in nekaterih dodatkov je vsa Zarnikova študija nekoliko skrajšan in prirejen tekst izbranih odstavkov iz obsežne, 732 strani obsegajoče knjige Kapitalismus und Socialismus, ki jo je bil leto prej (1870) v Tübingenu izdal dr. Albert Schäffle. Schäffle je bil doma iz Württemberga. 1860—1868 je bil univerzitetni profesor v Tübingenu, odtlej pa na Dunaju in poleg tega je bil v času Zarnikovega pisanja trgovinski minister v Hohenwartovi vladi. Če ne šteje mo Zarnikovega citiranja iz uvoda Schäfflejeve knjige v drugem poglavju (Novice str. 215—216), začne kopiranje Schäffleja, kolikor sem mogel pri bežnem pregledu ugotoviti, s tretjim poglavjem. Voditelj socializma (Novice str. 224—225) so posneti po 9—11. strani Kapitalizma in socializma. Četrto poglavje (Novice str. 239—240, 249—250) so odlomki iz Schäffleja z začetki na straneh 134, 157 in 159. Opisu liberalnih idej in Lingueta (Novice str. 254—255, 273—274, 283—284) ustrezajo v knjigi strani 163, 167—178, opisu komunistov (Novice str. 284, 288, 297—298, 312—313) strani 189—203, opisu socialistov (Novice str. 373, 380—381) strani 211—

219. Le malo je pri Zarniku podatkov, ki niso iz Schöfflejeve knjige. Pod črto naštetih dela so navedena ali citirana po Schöffleju, le da je Zarnik naslove francoskih in angleških del, ki jih Schöffle navaja v nemščini, podal v francoščini ali angleščini. Da bi bralci lahko videli način Zarnikovega dela, navajamo posebej dva odlomka, enega daljšega in enega krajšega, v dveh stolpcih: levo je Schöfflejev, desno pa Zarnikov tekst. Pogosto navaja Zarnik Marloja; toda tudi ta je posnet po Schöffleju, ne pa samostojno. Ko obravnava kritiko komunističnih načel, pravi Schöffle, da so ta zavržena, »le v nekaterih bistvenih točkah ne popolnoma, že pri Marloju«, citira pod črto Marloja »I, 2, 484—518« ter nato navaja njegove ugotovitve.³³ Zarnik podaja ta prikaz po Schöfflejevem besedilu, pod črto pa pravi: »Beri izvrstno kritiko o komunizmu v 2. oddelku I. zvezka Marlotovega dela 'Sistem der Weltökonomie', stran 484—518.«³⁴ Podobno je tudi na drugih mestih. Ker Zarnik ni nikjer zapisal, da posnema svojo študijo po Schöffleju, se je moral tudi samostojno zavarovati pred očitki, da piše preveč simpatično o socialistih in komunistih ali se celo strinja z njimi; pri tem mu je za glavno kritje služilo navajanje Schöfflejevega imena.

Zarnik je opredelil tudi svoje naziranje: »Izpovemo tu, da tudi spadamo po svojem mišljenju in osvedočenju v krog ekonomičnih federalistov.«³⁵ Pri tej izjavi smemo misliti edinole na zvezo s Schöfflejem, po katerem je prevzel Zarnik poleg vsega drugega tudi karakteristiko in reformne težnje tega sistema, kakor so opisane na straneh 159—162 Kapitalizma in socializma, nikakor pa ne na kakršnokoli zvezo z Marlojem. Zato se na Zarnika in njegovo miselnost ne more nanašati prav nič od tega, kar je pisal Kermavner o Marloju, njegovem ekonomičnem federalizmu, zvezi novih cehov in drugih nazorih.³⁶ Glavnega dela Schöfflejevih nazorov pa Zarnik ni prikazal; prišli bi na vrsto v delu študije, ki ni bila več objavljena.

Schöfflejev federalizem naj bi po avtorjevih besedah združil resnično iz liberalističnega in komunističnega sistema ter se izognil napakam obeh.³⁷ Marloja je Schöffle zelo cenil in veliko navajal. Pozneje je tudi izdal njegovo delo. Cenil ga je prav kot »federalista«, čeprav je v njegovem federalizmu ugotavljal tudi napake, zlasti preveč socialističnih primesi ter cehovske in zaščitnicarske ideje.³⁸ Schöffle je odklanjal vračanje na stare predkapitalistične oblike. Moderni razvoj sveta je videl v uničujočem boju med komunizmom in liberalizmom, ki se bo v vsakem primeru končal z zmago federalizma. Ali bo zaradi trmoglavosti in zaslepljenosti višjih stanov prišlo do komunistične revolucije,

ki pa trajno sveta ne bo znala urediti in ji bo tako sledil federalizem, ali pa bodo nasprotniki socialne reforme iz strahu pred komunizmom popustili in se odločili za federalizem. Schöffle sam je dvomil, da bo šlo brez revolucij,³⁹ pisal pa je za tiste, »ki jim je za to, da se s socialno reformo prepreči socialna revolucija.«⁴⁰ Cilj teh reform je bila obnova srednjega stanu, ki naj bi med ekstremoma bogatih in revnih znova sestavljal »širok pas zadovoljene, pravno krepke, politično zrele večine prebivalstva«. Pri tem pa ne bi bila ukinjena niti ena prednost moderne veleprodukcije.⁴¹ Med reformami je mislil Schöffle tudi na splošno volilno pravico. Mnogo je računal na združništvo.

Po svoje bolj zanimiv od Zarnikove študije o socializmu je uvodni članek v Slovenskem narodu z dne 13. junija 1871 pod naslovom »Pad 'komune' v Parizu«. Članek sicer obsoja »grdo, nespodobno karikatur«, v katero se je »že koj s početka« razdivjala komuna (s pripombo, da je ta karikatura služila versajski vladi in vsem nasprotnikom socialnega napredka kot strašilo, »ki so ga kot gorgonsko pošast vsem zmernejšim elementom v go ljufnem zrcalu kazali«), obsoja »vandalizem, kterega se je baje komuna v Parizu krivega storila« (z že zgoraj omenjeno pripombo, da tudi versajci niso plemenito postopali), obsoja več dejanj, »ki jih mora vsak kot najsurovejši komunizem obsoditi« (s pripombo, da so se enaka komunistična dejanja »pri vseh večih prekucijah prikazevala, ter se bodo tudi še v bodoče prikazevala«), ocenjuje komuno za delo internacionale, pa ugotavlja, da »komuna ni komunizem« in vidi v njej zdravo jedro, ima o njej vrsto presenetljivo pozitivnih sodb. Poudarja, da je bila velika večina Parižanov za komuno, kar »je najbolje spričalo, da ta politično-socijalen ustroj vendar ni tako črn, kakor se mala«, razen tega se je razvijala komuna v najbolj neugodnih okoliščinah, umrla je »nasilne, ne naravne smrti«. V komuni se je pokazala nova, doslej še neznana in še ne klasificirana državna oblika. »Če bo še kje v Evropi do prekucij prišlo, bodo te prekucije bolj socijalistično nego politično barvo imele, in zelo verjetno je, da se bo kot prvi postulat vpe ljanje 'komune' zahteval.«

Pisec izhaja s stališča, da gre do delavcu iste politične pravice kot bogatini, kajti delavec je v državi »one iste važnosti in vrednosti kolike kapitalist« (»Kapital brez dela je mrtva stvar. Bogat brez delalca je siromak, kajti skoz delo se še-le kapital oživi«). Za socialno vprašanje pomeni padeč komune katastrofo, »ktera se še v enem desetletju premagati ne bo dala«, vendar pa je zato le »nazaj potisneno«, ne pa izbrisano z dnevnega reda ev-

ropskih narodov. Francoski delavec se bo spet dvignil, da bi dosegel politične pravice. »Prvi poskusi navadno spodlete, drugi časih tudi še, nazadnje pa vendar vsaka zdrava ideja obvelja.«

Na koncu si pisec dovoli še zanimivo zgodovinsko fantazijo: »Vzemimo pa ta slučaj, da je v krvavej borbi pariška komuna zmagala, da denes Parižani v Verzelji stoje ne Verzeljci v Parizu. — Kaj bi bil nasledek tega? Thiers in njegova vlada bi bili padli, po vseh večih francoskih mestih bi se bila komuna proklamirala, duh francozkega naroda bi se bil po tej inštituciji omladil, novo navdušenje bi bilo prešinilo ta čuden narod, ki se najraje za »ideje« navdušuje, in kakor so francoski »sansculoti« koncem preteklega stoletja tako zvane »ideje leta 1789« po vsej Evropi z oroženo silo razširjevali, ravno tako bi bili komunisti z orožjem svojo »komuno« v vse sosednje dežele nesli, »bête noire«⁴² bi se bil povsod vzdignil in francoskim komunistom vriskaje nasproti hitel, kar je zdaj zdolej, bi se bilo na vrh postavilo, in kar je zdaj zgorej, to bi se bilo dole potlačilo.«

Glede vprašanja, kdo bi utegnil biti pisec tega po svoje prav gotovo zanimivega in po svojih stališčih izjemnega članka, moremo seveda samo ugibati. Nekaj opore za tako ugibanje bi mogli najti v stavku »Bralci ‚Slov. Nar.‘ se bodo še spominjali na to, kar smo o svojem času o ‚socialnem vprašanju‘ in o mednarodni ligi za vseobči mir in svobodo rekli«, če je seveda pisec mislil na svoje članke, ne pa kar na splošno na Narodovo pisanje. O socialnem vprašanju je julija 1869, o ligi za mir in svobodo pa 9. marca 1871 pisal Ferdo Kočever, kakor je razvidno iz Kočeverjevega življenjepisa, ki ga je napisal Avgust Pirjevec v Slovenskem biografskem leksikonu. Potemtakem bi torej tudi Pad komune napisal Ferdo Kočever. Pirjevec, ki sicer zelo podrobno našteva Kočeverjeve članke, tega ne navaja. Signiran ni, toda prav tako tudi ni signiran članek o ligi za mir in

svobodo. Če je pisec Pada komune res Kočever, potem bi si njegovo navdušenje za komuno mogli razložiti na tale način: Kočever je bil tako navdušen za rusko demokratično-komunistično občino kot ideal rešitve socialnega vprašanja, kot veliko prednost slovenskega sveta pred puhlo zapadno Evropo,⁴³ da je videl v pariški komuni nekaj podobnega, nekaj sorodnega in zato seveda tudi zdravega in pozitivnega.

29. junija je bil v Slovenskem narodu objavljen uvodnik z naslovom »Asociacija ‚International‘«, posvečen prvi internacionali, njenemu nastanku, ustroju in namenih. 29. julija in 8. avgusta je bilo objavljeno Mazzinijevo pismo proti internacionali. Vse to in še vrsta manjših člankov inotic v Slovenskem narodu in drugih časopisih spada v splošno kampanjo proti internacionali, ki se ob pariški komuni po vsej Evropi še bolj razraste. Narodov uvodnik z dne 29. junija je za vse to pisanje dokaj tipičen. Informacije se mešajo z dezinformacijami, resnice z lažmi, polno je pretiravanj, vse v namenu, vzbujati strah pred internacionalo in odpor do nje. V Parizu ne bi bilo tako barbarskih dejanj, da ni dala internacionala povelja razdejati in požgati Pariz. Disciplina v internacionali je »trinoška, despotična in v svojih sredstvih ne sosebno zbirčna«. Načelo internacionalne ni enakopravnost in reševanje socialnega vprašanja, ampak »terorizem delavcev vsem stanom nasproti, boj in požar vsemu, kar ne stopa pod njegovo zastavo«. Zaključuje pa se uvodnik, ki smo ga sicer omenjali zgolj zaradi tipičnosti, z naslednjim stavkom, ki nas kot načelno stališče do delavskega vprašanja nekoliko bolj zanima: »Sicer pa upamo, da se bode v tem oziru še kaj obrnilo na bolje, da se delavski krogi sčasom vsaj nekoliko ohlade, zlasti, kedar se bodo vlade jele pečati z njihovimi razmerami in odločile potrebne postave o delu in plačilu, ktere bodo delalca varvale pogina in mu odločile vsaj nekoliko ugodnejše stališče.«

Schäffle str. 9

Durch wen sind die socialistischen Ideen vertreten?

Ich stehe nicht an, zu behaupten dass Männer wie Proudhon, Carl Marx, Ferdinand Lassalle, Carl Marlo¹ von nicht gewöhnlicher geistiger Begabung, von vielseitiger Bildung, zum Theil von gründlicher Gelehrsamkeit sind. Schon bei dem meteorartigen Auftauchen der Lassalle'schen Agitatoren habe ich die damals in der liberalen Presse übliche Bezeichnung des Agitators als eines halbgebildeten, unwissenden, wüsten De-

¹ Prof. Winkelblech (pseudonym: Carl Marlo), Verfasser des Systems der »Weltökonomie.«

Zarnik, Novice 1871 str. 224

Voditelji in znanstveni utemeljitelji socializma, kakor Francozi, St. Šimon, Infantin, Bazard, Charles Fourier,³ Proudhon, potem Nemci: Karel Marx, Ferdo Lassalle, Karel Marlo⁴ in Anglež Robert Owen so bili možje nenavadnih duševnih zmožnosti, vsestranskega izobraženja in deloma so bili tudi temeljiti učenjaki. Ko se je agitator Lassalle kakor meteor na delalskem obnebju prikazal, napadla ga je tako imenovana »liberalna« štampa precej skoro soglasno kakor na pol izobraženega, nevednega in divjega de-

³ To je psevdonom za profesorja Winkelblecha, ki je pisal: »Sistem der Weltökonomie.«

⁴ Glej: Schäffle-ovo razpravo v »D. V. J. Sch.« leta 1864. pod naslovom: »Bourgeois- und Arbeiter-Nationalökonomie.«

magogen kurzichtig und unwahr genannt, und inzwischen die leidige Genugthuung gehabt, dass sogar diejenigen, welche damals meine unbefangene Würdigung Lassalle's unbequem fanden und begeisterten, seitdem Verteidigungsgründe für das Kapital aus meiner Kritik Lassalles in der »Deutschen Vierteljahrsschrift«² geholt haben. Niemand, der auch nur Lassalle's Flugschriften und »ökonomischen Julian« unbefangen gelesen hat, wird dem Propheten der Lassalleaner einen glänzenden Geist, eine bis zum hautgout pikante und scharfe Polemik, äzenden Kriticismus absprechen. Lassalle's gelehrte Werke, die »Philosophie Herecleitos des Dunkeln« und das »System der erworbenen Rechte« sind mir auch von Fachmännern als nicht gewöhnliche Leistungen bezeichnet worden. Carl Marx verfügt in seiner Schrift »das Kapital«, wovon bis jezt nur der erste Band erschienen ist, über eine seltene Kenntniss der nationalökonomischen Literatur, namentlich der englischen, und erweist sich als einen Mann von Geist, von vielseitiger historischer, philosophischer und klassischer Bildung.

² D-V. J. Schr. 1864, s. die Abhandlung: »Bourgeois- und Arbeiternationalökonomie«.

Schäffle str. 10

Soll ich der Wahrheit die Ehre geben, so muss ich als mein persönliches Urtheilbekennen, dass die geistige Begabung der Führer der Bewegung sich mit derjenigen der Führer irgend einer gleichzeitigen grossen Parthei in Europa recht wohl zu messen vermag. Ja gar mancher Gegner, der vornehm über sie abgesprochen hat, erscheint mit ihnen verglichen ein »geistesarmer Schlucker, der an ihrem Geist sich auf Jahre könn't verprovian-tiren.«

OPOMBE

1. Karl Marx — Friedrich Engels: Werke, Band 17, Berlin 1962, str. 277—278. Slovenski tekst po Izbranih delih v dveh zvezkih, I. zvezek, Ljubljana 1950, str. 653. — 2. Prav tam, Band 33, Berlin 1966, str. 209, pismo L. Kugelmanu. — 3. Prav tam, str. 206, pismo Kugelmanu z dne 12. aprila. — 4. Prav tam, Band 17, str. 362. Slovenski tekst kot v op. 1, str. 713. — 5. Posebej je predvsem opozoriti na razpravo Ferdo Gestrin: Prvi koraki delavskega gibanja in odmevi Pariške komune na Slovenskem, Socialistična misel 1, 1952/53, str. 293-301, 360—368. — 6. Novice 31. V. 1871 in drugod — 7. Novice 29. III. 1871. — 8. Slovenski narod 1. junija 1871. — 9. V op. 5. cit. delo str. 365, 366. Enako Ferdo Gestrin — Vasilij Melik: Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966, str. 181, 182. — 10. Soča 12. aprila 1871. — 11. Soča 14. junija 1871, prim. Novice 7. junija. — 12. Slovenski narod 13. junija 1871. — 13. Prim. 27. maja, 5. junija 1871. — 14. Zgodnja danica 1871, str. 183. — 15. Prav tam, str. 194; isto v Močnikovem govoru str. 232. — 16. Novice 7. junija

magoga. Edini sedanji minister Schäffle⁵ je hipoma velik pomen tega moža spoznal, in je njegovo veliko duhovitost dokazal v svoji kritiki Ferdo Lassalle-ovega nastopa v »Deutsche Vierteljahrsschrift«. Schäffle pa je tudi prav imel,

kajti nihče ne bode, kdor je le Lassalle-ove brošure in njegovega »ekonomičnega Juliana« bral, temu preroku nemških delalcev odrekal bližjega guha, pikatne in ostre polemike in skelečega

sarkasma. Lassalle-ova učena dela, kakor: »filozofija Hereklejta temnega«⁶ in pa »sistema pridobljenih pravic« so pa tudi po strokovnjaki pripoznana kakor proizvodi nenavadne učenosti. — Karel Marx razpolaga v svojem delu »Kapital«, ktereja je še le dozdej 1. zvezek na svitlo prišel, z redkim znanjem narodno-gospodarstvenega slovstva, posebno mu je angleško skoz in skoz znano; pokazuje se kakor mož poln duha in mnogostranskega zgodovinskega, filozofičnega in klasičnega izobraženja.

⁵ Na str. 10 ima Schäffle stavek Auch die älteren französischen Socialisten, St. Simon, Enfantin, Bazard, der eigenthümliche Fourier, sind... ebensowenig zu verachten...

⁶ V oklepaju navaja Zarnik še nemški naslov dela

Zarnik, Novice 1871, str. 224

Istinito govoreč mora se pripoznati, da je to gibanje zdaj v rokah takih voditeljev, ki se smejo, kar se duševnih zmožnosti tiče, prav hladnokrvno z voditelji ktere god druge, velike politične stranke v Evropi meriti. Schäffle gre v tem pripoznanji šedalje in duševno nadarjenost teh mož kar naravnost v zvezde kuje.⁷

⁷ Schäffle pravi v svoji knjigi »Kapitalismus und Socialismus« na 10. strani: Ja gar mancher Gegner...

1871. — 17. Zgodnja danica 1871, str. 217. — 18. Prav tam, str. 232. — 19. Prav tam, str. 241. — 20. Laibacher Tagblatt 31. maja 1871. — 21. Prav tam 25. maja. — 22. Prav tam 31. maja. — 23. Prav tam 7. junija, enako 1. junija. — 24. Prav tam 7. junija. — 25. Prav tam 31. maja, podobno 4. julija. — 26. Dušan Kermavner: Slovenska politika v letih 1879 do 1895 (opombe k 5. knjigi Prijatelja), Ljubljana 1966, str. 599. — 27. Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovsstvena zgodovina, Peta knjiga, Ljubljana 1966, str. 384—392. — 28. Novice 1871, str. 254. — 29. Prav tam, str. 249. — 30. V op. 27 cit. delo str. 392. — 31. V op. 27 cit. delo, Tretja knjiga, Ljubljana 1958, str. 27—28. — 32. V op. 26 cit. delo, str. 598. — 33. Schäffle str. 199 — 34. Novice 1871, str. 297. — 35. Prav tam str. 249. — 36. V op. 26 cit. delo, str. 598. — 37. Schäffle str. 160. — 38. Prav tam str. 259, 260. — 39. Prav tam str. 306—307. — 40. Prav tam str. 14. — 41. Prav tam str. 728. — 42. Psovka za delavce. — 43. V članku o socialnem vprašanju, zlasti 22. julija 1869, tudi v članku o ligi za mir in svobodo 9. marca 1871; prim. Kermavner v delu, cit. v op. 31, str. 441—442.

Meseca decembra 1970 je bila v ljubljanski Arkadah razstava ostankov tovara stare trgovske ladje, ki se je konec 16. ali v začetku 17. stoletja potopila v bližini dalmatinske obale (pri Gnaliču v Pašmanskem zalivu). Ladja, ki je plula iz Benetk, natovorjena z benečanskim blagom, je bila verjetno namenjena v eno izmed pristanišč ob dalmatinski obali. Še pred ciljem jo je zajelo neurje in se je potopila. Ostanke ladje in njenega dragocenega tovara, ki so ležali skoraj 400 let v morju, so zadrski muzejski strokovnjaki skupaj s pomorščaki in potapljači pred tremi leti dvignili iz morja in obogatili svoje zbirke z izredno redkimi kulturnimi dragocenostmi.

Med kovinskimi predmeti in redkimi metali, najdenimi med bogatim tovorom, zbuja veliko pozornost fin cinober v trdi pogači, težki okrog 70 kg. Cinober je zelo čist in živordeče barve ter ima na prerezu bleščeč kovinski sijaj. Brez dvoma je benečanskega izvora, ker je znano, da so Benetke včasih slovele po izdelavi najčistejšega in najfinejšega cinobra. Iz osem gramov takega cinobra se lahko pridobi en kilogram rdeče barve ali minija.

Cinober je mineral rdeče barve z veliko količino živega srebra in majhnim odstotkom žvepla (HgS). Natančno vzeto, je to najvažnejša živosrebrna ruda. Njegova največja nahajališča so: Almaden v Španiji, Idrija v Jugoslaviji in Novi Almaden v Kaliforniji (ZDA). Iz njega pridobivajo predvsem živo srebro, uporabljali pa so ga tudi za barvilo. Barvilo so nekoč pridobivali iz naravnega cinobra, največ barvila pa so producirali iz umetno pridobljenega cinobra.

V naravi nastopajoči cinober so poznali že stari Grki in Rimljani. Znan je bil že 400 let pred našim štetjem. Rimljani v Plinijevih časih so ga uporabljali za barvanje kipov božanstev, ki so jih nosili v triumfalnih pohodih. Z njim so barvali svoja telesa rimski vojaki na bojnih pohodih, da so dajali čim strašnejši videz. Slike v Pompejih so slikane s cinobrovo barvo in tudi pri pozlatitvah na marmorju in nagrobnikih so takrat uporabljali cinober.

Pridobivanje barvila iz naravnega cinobra je zelo težavno in ga na ta način pridobijo zelo malo. Dobivajo ga namreč le iz zelo čistih kosov cinobrove rude, ta pa je navadno premalo čista, da bi iz nje pridobili res lepo rdečo barvo. Na uporabo večjih količin naravnega cinobra ni bilo misliti do takrat, dokler niso iznašli umetno pridobljenega cinobra.

Kdaj so ga začeli umetno pridobivati v večjih količinah, ni znano. Prvi opis umetno pridobljenega cinobra imamo iz 8. stoletja po našem štetju. Pridobivali pa so ga na podlagi kemične spojivke živega srebra z žveplom. Umetno pridobljeni cinober je bil čistejši od naravnega, predvsem pa so ga pridobili veliko več od naravnega. Benečani so znani kot najstarejši in najboljši producenti finega cinobra. Za njimi so izdelavo cinobra osvojili še Holandci. Eni kot drugi so ga izdelovali na svoj način. Iz enega centa živega srebra so dobili enako količino finega cinobra. Skrivnost o umetnem pridobivanju finega cinobra so eni kot drugi skrbno hranili zase ter je niso izdali nikomur. Idrijčani, ki so tudi izdelovali cinober, so se skozi stoletja zama trudili, kako bi odkrili skrivnost benečanske in holandske proizvodnje finega cinobra.¹

V Idriji so poleg živega srebra pridobivali tudi naravni in fini cinober.² Prvega so pridobili iz najlepših in najčistejših kosov cinobrove rude, drugega pa kot umetni produkt iz živega srebra. Rudniki živega srebra običajno niso izdelovali umetnega cinobra, ampak le naravni cinober. Idrijski rudnik je bil v tem pogledu izjema. Cinober so v Idriji pridobivali po suhem postopku na ta način, da so živemu srebru dodali v prah stolčeno žveplo, vse skupaj pa spravili v posode, ki so jih z mehaničnimi napravami nekaj ur vrteli, nato pa dobro premešano zmes žgali v žgalnih posodah toliko časa, da se je žveplo spojilo z živim srebrom in je nastal cinober.³ Žganje cinobra so opravljali v zaprtih prostorih, medtem ko so živo srebro žgali v gozdovih na prostem. Žgalnica za cinober je konec 18. stoletja stala ob Idrijci pri grabljah.⁴

Produkcija cinobra v Idriji je bila pod Benečani (1490—1509) precejšnja, morda celo večja od živega srebra. K temu jih je spodbujala cena cinobra, ki je bila ca. 20 odstotkov do 25 odstotkov višja od cene živega srebra,⁵ ter prisotnost večje množine zares lepe in čiste cinobrove rude v rudniku. Ni izključeno, da so cinober v Idriji pridobili tudi pri žganju živosrebrne rude, če se je žveplo, ki ga ruda vsebuje, zaradi nepredvidenih okoliščin spojilo z živim srebrom, namesto da bi se iz njega izločilo.

Cinober so smeli idrijski podjetniki izvažati samo v Benetke. Izvoz v druge kraje je bil pod kaznijo prepovedan.⁶ Za uvoz enega benečanskega milenija⁷ cinobra v Benetke so morali plačati 4 dukate daca ali mitnine.⁸ Če priračunamo tej dajatvi še desetino od nakopane rude, ki so jo morali dajati idrij-

ski podjetniki za regalia Benečanom, so datjave idrijskih podjetnikov Benečanom znašale 21 % ali skoraj četrtino celotnega dohodka od rudnika. To pa ni bilo malo. Da ne bi bilo treba plačati benečanskega daca, so idrijski podjetniki tihotapili svoje produkte čez mejo na nemška tla. To so Benečani kmalu opazili ter so v zaščito svojih koristi izvajali ustrezne ukrepe.⁹ Od leta 1499 dalje so dac za cinober pobirali kar v Idriji namesto v Benetkah. Od živega srebra, ki so ga predelali v cinober, so pobrali 3 dukate za milenij, za cinober, ki so ga izvozili v Benetke, pa so doplačali ob uvozu v mesto še en dukat daca.¹⁰

Velika produkcija cinobra v Idriji je povzročala hudo konkurenco benečanskemu finemu cinobru. V zaščito svojega produkta so Benečani leta 1503 za tri leta prepovedali izdelavo cinobra v Idriji. Za kršitelje te prepovedi so bile določene hude kazni: odvzem cinobra, zaplemba premoženja, odvzem prostosti in izgon iz Idrije in Benetk za določen čas.¹¹

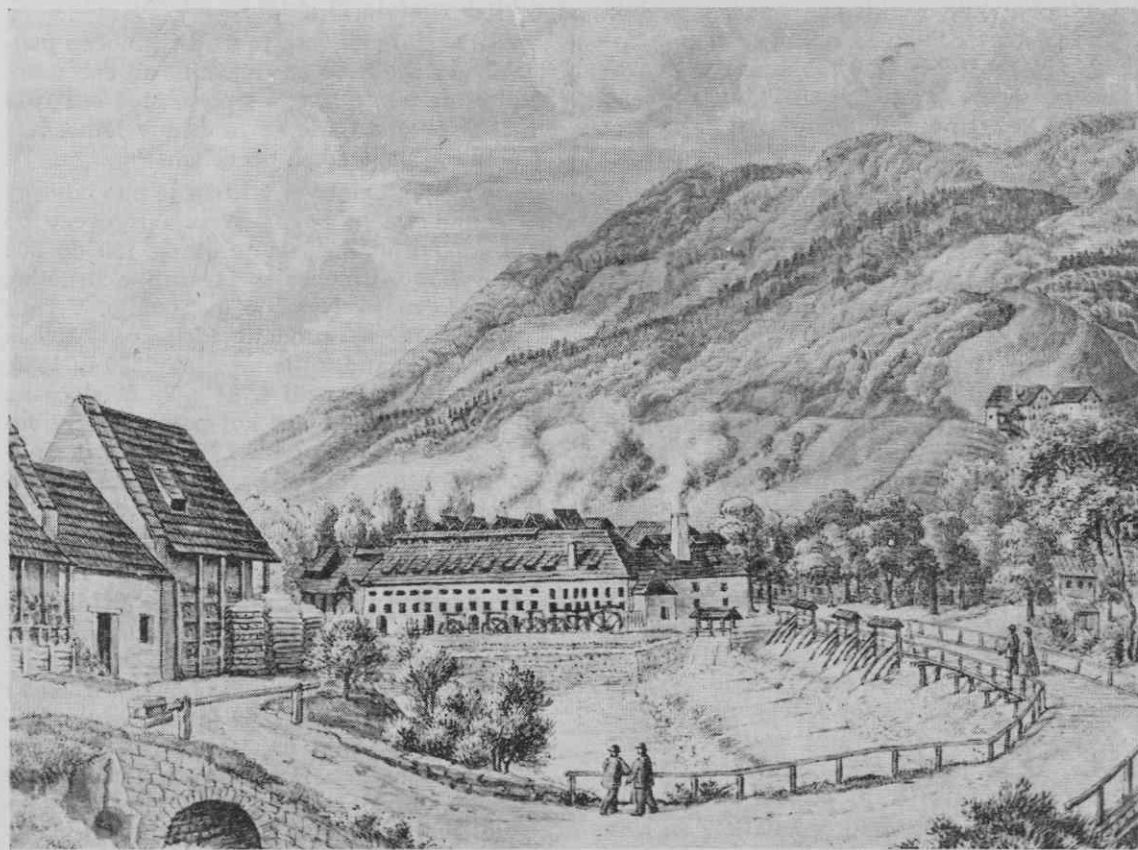
Ko je prepoved za izdelavo cinobra v Idriji potekla, je idrijski upravitelj zaprosil Benetke za dovoljenje, da bi smel iz 50 benečanskih milenijev barvnega cinobra in enake količine živega srebra izdelati najfinejši ci-

nober. Tega dovoljenja pa jim Benečani niso izdali pred benečansko-nemško vojno 1508. Šele med vojnim premirjem, marca 1509, ko so bili Benečani za kratek čas zopet v posesti Idrije — izgubili so jo že v prvih dneh vojne 1508 — so idrijski podjetniki dobili to dovoljenje. Benečani so jim ga izdali pod pogojem, da bodo cinober izvozili v Benetke, kjer ga bodo izročili v varstvo komore. Ta ga bo imela toliko časa pod zaporo, dokler ne bo prišel čas, ko ga bodo smeli prodati.¹²

Dovoljenje Benečanov za izdelavo cinobra je prišlo prepozno. Spomladi 1509 so se sovražnosti med Benečani in avstrijsko cesarsko vojsko obnovile in Idrija je že po prvih bojih dokončno pripadla Avstriji.¹³

Pod novimi oblastniki je Idrija nadaljevala s proizvodnjo naravnega in finega cinobra, le s to razliko, da je bila odslej popolnoma svobodna pri izdelavi tega produkta. Proizvodnja cinobra v Idriji pa ni bila več tolikšna kot nekoč. Ne morda toliko zaradi konkurence benečanskega finega cinobra, kot zaradi nerentabilnosti njegove proizvodnje.

Kot rečeno, so tehnično naprednejši Benečani in Holandci iz enega centa živega srebra pridobili en cent finega cinobra. Idrijčani pa pri fabrikaciji cinobra niso dosegali enakih uspehov. Iz enega centa živega srebra (en dun.

Kurz v. Goldenstein, Fabrika cinobra v Idriji, foto Narodni muzej

cent = 100 dun. funtov) so pridobili 89 do 98 funtov cinobra ali 2 % do 11 % manj, kot so zanj uporabili živega srebra. Po podatkih iz leta 1536 so v Idriji med letom 1525 in 1533 iz 690 tovorov živega srebra (en tovor = 3 dun. cente) našgali 678 tovorov 1 cent 76 funtov cinobra ali dobrih 98 funtov na en cent živega srebra,¹⁴ po proizvodnih podatkih od leta 1561 do 1564 pa so iz 507 c. 74 f. živega srebra našgali 481 c. 20 f. cinobra ali 95,7 funta na en cent živega srebra.¹⁵ Leta 1596 so iz 18 centov živega srebra pridobili v Idriji 17 centov cinobra ali 94 funtov na en cent živega srebra,¹⁶ leta 1626 pa so iz 18 centov živega srebra našgali 16 centov cinobra ali 89 funtov na en cent živega srebra.¹⁷ Izguba na produktu se je z leti večala, namesto da bi se s pridobljenimi delovnimi izkušnjami primerno zmanjševala. Po Srbiku¹⁸ so v Idriji pridobili iz enega centa živega srebra še znatno manj cinobra, in sicer samo 73 do 75 funtov. Ta podatek pa ne more biti točen, razen če je kalo na produktu nastal popolnoma slučajno in le izjemoma. Kajti če bi Idriječani iz vsakega centa živega srebra producirali 25 % do 27 % manj cinobra, bi morali to podjetje zaradi nerentabilnosti kmalu ustaviti. To pa se je zgodilo šele sredi 17. stoletja, ko so proizvodni stroški tako narasli, da jih ni več krila odkupna cena cinobra.

Odkupna cena za idrijski cinober je bila vedno proporcionalna na odkupno ceno idrijskega živega srebra. Za kolikor se je podražilo živo srebro, za toliko se je zvišala cena cinobra. Razlika v ceni med obema produktoma pa je bila majhna. Odkupna cena cinobra je bila za 3 do 6 gld. višja od odkupne cene živega srebra, večinoma pa je razlika v ceni med obema produktoma znašala 4 gld. pri centu.¹⁹

Dokler je bila odkupna cena idrijskega živega srebra še nizka, npr. 20 gld. do 25 gld. za en cent, cinobra pa 24 do 29 gld. za en cent ter je razlika v ceni med obema produktoma znašala vsaj 20 %, in so produkcijski stroški za cinober bili še majhni, je idrijski rudnik še kril stroške za proizvodnjo finega cinobra. Morda je imel od nje še kak manjši dobiček. Ko pa so cene živemu srebru ob koncu 16. stoletja močno poskočile ter so ob izpadu španske produkcije živega srebra v začetku 17. stoletja še naraščale, razlika v ceni med obema produktoma pa je bila še vedno samo 4 gld. pri centu, se idrijskemu rudniku ni več izplačalo izdelovati cinobra. Pri vsakem centu cinobra so imeli precejšnjo izgubo, ki se je s povečanimi proizvodnimi stroški še zvišala. Kajti stroški za njegovo proizvodnjo niso obsegali le izdatkov za živo srebro, ki je bilo glavna surovina za cinober, temveč tudi izdatke za žveplo, ki so ga v

Idrijo uvažali iz Italije, izdatke za pripravo in dobavo kuriva za žganje živega srebra v cinober in izdatke za delovno silo in glinasto posodo, v kateri so žgali živo srebro v cinober. Za predelavo enega centa živega srebra v cinober so v Idriji porabili 39 funtov žvepla²⁰, glinaste lonce pa so morali po kratki uporabi zamenjati z novimi, ker niso vzdržali v več ognjih. Leta 1593 in 1594 je znašala odkupna cena za cent živega srebra 36 gld., za cent cinobra pa 40 gld. Stroški za izdelavo cinobra so znašali 6 gld. pri centu, zato je imel rudnik pri vsakem centu 2 gld. izgube.²¹ K tem stroškom pa moramo priračunati še produkcijski kalo, ki je znašal po zgornjih podatkih 6 %, zato je bila resnična izguba pri produkciji cinobra v Idriji še večja.

Še občutljivejši deficit je imel idrijski rudnik s fabrikacijo cinobra v prvi polovici 17. stoletja. Kot rečeno, so 1626 v Idriji pridobili iz 18 centov živega srebra 16 centov cinobra ali 89 funtov na en cent živega srebra. Odkupna cena za živo srebro je znašala 56 gld. za en cent, za cinober pa 60 gld. Stroški za izdelavo cinobra so znašali 74 gld. 39 kr. 2 pf. za en cent ali 14 in pol gld. več, kot je znašala njegova odkupna cena. V te stroške pa ni vračunan kalo, ki je nastal pri žganju živega srebra v cinober, zato je celotna izguba pri fabrikaciji enega centa cinobra v Idriji znašala 23 gld.²²

Proizvodnja cinobra je v Idriji močno padla. Znašala je le še eno devetino ali eno desetino proizvodnje živega srebra. Med leti 1648 in 1658 je znašala le še 18 centov letno, leta 1658 pa je popolnoma prenehala.²³

Proizvodnja cinobra v Idriji je bila odvisna od zanimanja in povpraševanja trgovcev po tem produktu. Znašala je okrog 150 do 300 centov letno. Cinober so izvažali v Benetke, Italijo, Levanto, Nemčijo in Španijo. V času konjunktore za prodajo idrijskega živega srebra in cinobra, to je med leti 1539 in 1560, so ga iz Idrije izvozili 4.784 c. 39 f. Istočasno so izvozili iz Idrije več kot petkrat več živega srebra ali 24.453 c. 89 f.²⁴ Transport cinobra in živega srebra so opravljali Idriječani in okoličani na tovornih konjih do Trsta in Bejljaka; odtod so ga vozili po morju ali po suhem do namembnega kraja in trgovca.

Po ukinitvi proizvodnje cinobra v Idriji se je avstrijska vlada nenehno trudila, da bi z izboljšanim načinom proizvodnje in z manjšimi produkcijskimi stroški obnovila izdelavo cinobra v Idriji. Leta 1669 je idrijski upravitelj povabil v Trst najslavnejšega benečanskega sublimatorja Benedetta Serfatija, ki se je skupaj z založnikom Antonijem Francescom Benzijem šest let dolgo trudil s pridobivanjem sublimata in precipitata²⁵ iz idrijskega živega srebra. Svojih produktov pa produ-

centa nista mogla spraviti v denar, zato je njuno podjetje propadlo. Istočasno je graški deželni fizik dr. Vincenc Antenori na pobudo avstrijske vlade delal poskuse, da bi iz enega centa živega srebra pridobil enako količino cinobra. Baje je že pri prvih poskusih iz enega centa pridobil 96 funtov cinobra, pri nadaljnjih pa celo 101 in 102 funta. Avstrijska vlada je že računala, da bo s svojo konkurenco izpodrinila fabrikacijo cinobra v Benetkah, a se je močno uštel. Sloves benečanskega in holandskega cinobra je bil v svetu tolikšen, da ga ni mogla zatrei nobena konkurenca tujega cinobra. Vrhu tega je bil svetovni trg takrat nasičen s tem produktom, proizvodni stroški idrijskega cinobra pa še vedno previsoki, da bi kazalo fabrikacijo cinobra v Idriji obnoviti.

Leta 1682 se je ponudil Johan Christofeti, verjetno Italijan po rodu, da bi začel s fabrikacijo cinobra, sublimata in precipitata v Idriji. Prosil je avstrijsko vlado, da bi mu podelila 30-letni privilegij za to obrt. Avstrijska vlada pa mu razen tega privilegija ni hotela dati nobenih drugih olajšav niti pri nakupu živega srebra, niti pri izvozu produktov v Benetke in Italijo, zato je bila njegova ponudba obsojena na neuspeh. Enako so propadli Richtenfelsovi poskusi za fabrikacijo cinobra in sublimata v Idriji v prvi polovici 18. stoletja.²⁶

Notranjeavstrijska komora je jeseni 1722 in leto kasneje ponovno naročila idrijskemu upravitelju, naj prične s poskusi za pridobivanje cinobra in sublimata. Delo je 1726 prevzel baron Richtenfels, ki je na lastne stroške in pod nadzorstvom idrijskih uradnikov delal poskuse za pridobivanje cinobra in sublimata. Pri delu mu je pomagal Benečan Giovanni Sagini, ki je v Benetkah že 40 let uspešno fabriciral cinober, sublimat in precipitat. Ker bi rad vstopil v cesarsko službo, je na Richtenfelsovo povabilo svoj obrat v Benetkah opustil in je prišel v Idrijo. Njegovi poskusi za pridobivanje omenjenih produktov na benečanski način so se kar dobro obnesli. Pri cinobru je bilo 24 % narastka, pri sublimatu 66 %, pri precipitatu pa 14 %. Kljub temu je komora na nasvet idrijske administracije ustavila fabrikacijo cinobra, sublimata in precipitata v Idriji, baronu Richtenfelsu pa je naročila, naj plača porabljeno živo srebro po običajni ceni, pridobljene produkte pa naj proda, kakor ve in zna. Baron Richtenfels je bil zelo užaljen zaradi nerazumljivega odnosa komore do njegovih koristnih prizadevanj. Produkte, ki jih ni mogel prodati, je prepustil rudniku; kasneje so jih poslali na Dunaj. Peč za izdelavo cinobra in drugih fabrikatov so v rudniku podrli, žgalne naprave in posode pa je prevzel obrat za poizkuse (Probiergaden) pri rudniku.²⁷

Že je kazalo, da so prizadevanja za obnovitev fabrikacije cinobra v Idriji za vedno pokopana, ko je dvorna komora na pobudo idrijskega fizika in znanstvenika Baltazarja Hacqueta 1781 naročila idrijskemu upravitelju, da naj zaradi obnovitve fabrikacije cinobra v Idriji stopi v stik z bivšim žgalnim mojstrom v Idriji pl. Passetzkyjem, ki je bil takrat v službi dvornega knjigovodstva na Dunaju.

Pod Passetzkyjevim vodstvom je bila v Idriji 1782 obnovljena fabrikacija cinobra, kasneje (1796) pa so začeli še s fabrikacijo sublimata in precipitata. Že prvi poskusi za pridobivanje cinobra na mokri način so dali dobre rezultate. Iz enega centa živega srebra so najprej pridobili enako količino cinobra, kasneje pa še več.²⁸ Leta 1792 so iz 100 funtov živega srebra pridobili 113 funtov cinobra,²⁹ leta 1801 pa kar 115 funtov.³⁰ Stroški za proizvodnjo so bili vsaj za četrtno manjši od tržne cene cinobra, zato je komora upravičeno pričakovala, da bo s ponudbo svojega proizvoda po nižji ceni, kot sta bila benečanski in holandski, našla dovolj odjemalcev za svoj proizvod. Največ cinobra so takrat konsumirale tovarne za pečatni vosek.³¹

Idrijski cinober pa ni bil več tako kvaliteten kot nekoč. Zlasti ni bil tako živordeče barve, kot sta bila benečanski in holandski. Natančno vzeto, je bil holandski cinober svetlejši od benečanskega, idrijski pa je za holandskim še zaostajal. Živordeča barva cinobra pa je bila poleg čistoče proizvoda pogoj za njegovo kvaliteto. Zato si je komora zelo prizadevala, da bi idrijski cinober imel enako barvo kot druga dva in je Passetzkyju obljubila 100 dukatov nagrade, če se mu posreči to doseči. Zadovoljila bi se tudi z majhnim dohodkom od fabrikacije cinobra (5 do 6 %), samo da bi mogla svoj produkt prodajati z enakim uspehom kot Benečani in Holandci.³²

Kljub navedenim pomanjkljivostim je fabrikacija idrijskega cinobra vendarle stekla. Ta je znašala 600 centov letno, včasih več ali manj, kakršno je bilo pač po njem povpraševanje. Zelo živahno povpraševanje po idrijskem živem srebru je bilo v zadnjih letih 18. in v prvih desetletjih 19. stoletja. Prodajali so ga v kosih ali pa s pomočjo mlinskih kamnov in vode zmletega v fin prah, imenovan vermillon. Leta 1814 so en cent idrijskega živega srebra prodajali po 167 gld., en cent cinobra v kosih po 175 gld., en cent vermillona pa po 180 gld.³³ Avstrijska vlada se je tokrat sama ukvarjala s prodajo cinobra. Na drobno so ga prodajali v Idriji in v prodajni faktoriji v Trstu, s prodajo večjih količin cinobra pa se je ukvarjala Prodajna direkcija za rudniške proizvode na Dunaju.³⁴ Fabrikacija cinobra je bila po obnovitvi pro-

dukcije precej donosna. Produktijski stroški za cinober so bili vsaj za 10 % manjši od cene živega srebra, narastek pri proizvodni pa je znašal 13 % do 15 % pri enem centu.³⁵

Devetnajsto stoletje je bilo za izdelavo idrijskega cinobra še plodnejše od prejšnjih let. V posameznih letih so ga prodali celo po 1000 centov in čez, številna pa so bila leta, ko so ga prodali nad 600 centov letno.³⁶ Ob koncu prve svetovne vojne (1918) je pridobivanje cinobra iz živega srebra v Idriji in drugod prenehalo. Uničila ga je izdelava mnogo cenejšega, zato pa manj kvalitetnega nadomestka za cinober.

OPOMBE

1. Nöggerath, Geschichte des Quecksilbers, Westermann's Jahrbuch der illustrierten Monatshefte, 22. zvez. Braunschweig 1867, str. 406—413. — 2. Memorial des Ydrianischen Perckwerchs zu Ausgang des 1565 ten Jahrs, Arhiv Zgodovinskega društva za Kranjsko, Arhiv Slovenije (AS) — 3. Gl. št. 1. — 4. M. Verbič, O lesu za idrijski rudnik, prvih idrijskih grabljah in klavžah, Idrijski razgledi, XV/1970 str. 95. — 5. Gl. zadaj tabelo B (cene idrijskega živega srebra in cinobra). — 6. Consiglio dei Dieci, Misto 27 (1495—1498), 1498, 26. 9., fol. 190—191, nova pag. 223—224, Archivio di Stato di Venezia. — 7. En benečanski milenij je 10 benečanskih centov; en benečanski cent male teže je 54 dun. funtov, velike teže pa 84 dun. funtov. — 8. Gl. pod št. 6 in Consiglio dei Dieci, Misto 28 (1499—1501), 1499, 29. 1., fol. 59—59' AV; en benečanski dukat je 1,33 renškega gl. — 9. Gl. št. 8. — 10. Consiglio dei Dieci, Misto 28 (1499—1501), 1499, 29. 1. — 11.

Consiglio dei Dieci, Misto 29 (1501—1503), 1503, 31. 7., fol. 184, nova pag. 246, AV. — 12. Consiglio dei Dieci, Misto 32 (1508—1509), 1509, 29. 3., fol. 87, nova pag. 137, AV. — 13. B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda, Lj. 1956, 3. zv. str. 65. — 14. Innerösterreichische Quecksilberbergwerke, fasc. 18320, 1536, fol. 332—395, Hofkammerarchiv Wien. — 15. Gl. št. 2. — 16. Vicedomski arhiv, fasc. I/50, 1596, 18. 7., AS SRS. — 17. Hofkammer, Chronologische Reihe, 1626, 28. 11., Landesarchiv Graz. — 18. H. von Srbik, Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I bis Maria Theresia, Wien-Leipzig 1907, str. 112. — 19. Gl. tabelo B. — 20. Vic. A. I/50, 1596, 18. 7. — 21. Innerösterreichische Quecksilberbergwerke, fasc. 18321, 1593, 14 10.; 1594, 18. 5. HKW. — 22. Gl. št. 17. — 23. Srbik, c. d. str. 6—7 in 111. — 24. Gl. zadaj tabelo A (o proizvodnji cinobra v Idriji). — 25. Spojina živega srebra s klorom je sublimat (živosrebrni klorid), precipitat pa je živosrebrni oksid. — 26. H. Srbik, c. d. str. 111—113. — 27. Arhiv rudnika živega srebra v Idriji (krat. RAI), Berichte u. Resolutionen, fasc. za l. 1756—1760, 1760, 6. 2., Mestni muzej v Idriji (krat. MI). — 28. RAI, Berichte u. Resolution, fasc. za l. 1783—1785, 1783, 10. 1., MI. — 29. RAI, serija posebnih fasciklov od 1783 do 1814, fasc. III. (Grubenbau Manipulation, Stufensammlung, 1783—1795), 1793, 14. 2., MI. — 30. RAI, serija posebnih fasciklov (1783—1814), fasc. III za l. 1801 do 1805, 1801, 3. 12. MI. — 31. RAI, Berichte u. Resolutionen, fas. za l. 1783—1785, 1783, 19. 2., MI. — 32. RAI, Berichte u. Resolutionen (1783—1785), 1783, 29. 1. MI. — 33. RAI, serija posebnih fasciklov za l. 1783—1814, fasc. III., za 1807—1814, 1814, 1. 3. MI. — 34. RAI, serija ..., fasc. III. za l. 1796—1800), 1798, 20. 9. MI. — 35. RAI, serija, fasc. III. za l. 1796—1800, 1797, 22. 12. MI. — 36. M. Arko, Zgodovina Idrije. Gorica 1931, str. 68—70.

Tabela A¹

Proizvodnja cinobra v Idriji (1490—1658)²

1490—1509:	(pod Benečani): količina proizvodnje ni znana
1515—1517:	100 dun. centov
1519:	361 c. 87 1/2 funtov
1521:	200 c.
1523:	225 c
1525—1535:	2035 c. 76 f. ali ca. 200 centov letno
1536—1538:	ni znano
1539—1560:	4.784 c. 39 f. ali ca. 240 centov letno
1561—1564:	481 c. 20 f. ali ca. 120 centov letno
1565—1574:	ni znano
1575 (24. 4.)—1581 (24. 4.):	1576 c. 1 f. ali ca. 315 centov letno
1581 (25. 4.)—konca l. 1587:	1386 c. 72 f. ali ca. 200 centov letno
1588—1590	337 c. 9 f. ali 110 centov letno

¹ Tabela A je sestavljena po podatkih iz literature in po še neuporabljenih arhivalnih virih. Za literaturo glej: H. Blank, Der Villacher Bürger Vilhelm Neumann als Kaufmann und Gewerke in Idria, Sonderabdruck aus 700 Jahre Stadt Villach, 1941, str. 116—137; J. Strieder, Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen. Monopole, Kartelle und Aktiengesellschaften im Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit, München u. Leipzig 1925, 5. pogl.: Monopole u. Kartelle in Idrianer Quecksilberhandel des 16. Jahrhunderts str. 292—359; H. v. Srbik, Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I bis Maria Theresia, Wien-Leipzig 1907, str. 5—7.

² Tabela o proizvodnji cinobra v Idriji od 1782 do 1918 je objavljena v knjigi Das k. k. Quecksilbergewerk Idria in Krain, Wien 1881, dodatek, tabela II ter pri M. Arko, Zgodovina Idrije, Gorica 1931, str. 68—70.

1591—1599:	1702 c. 94 f. ali ca. 190 centov letno
1600—1606:	543 c. ali 90 c. letno
1607 (1. 3.)—1613 (28. 2.):	1027 c. 7 f. ali 170 centov letno
1613 (1. 3.)—1623 (28. 2.):	1372 c. 96 3/4 f. ali 137 centov letno
1623 (1. 3.)—1630 (28. 3.):	1372 c. 22 3/4 f. ali 197 centov letno
1931 (31. 12.)—1634 (15. 1.):	po 200 centov letno ali 1/10 proizvodnje živega srebra v cinobru
1634 (16. 1.)—1639 (31. 3.):	po 300 centov letno ali 1/9 proizvodnje v cinobru
1639 (1. 4.) — 1649:	po 180 centov letno ali 1/10 proizvodnje v cinobru
1649—1658:	179 c. 14 f. 5 liber (32 liber = 1 funt) ali 18 centov letno

TABELA B¹

Cene idrijskega živega srebra in cinobra
(1490—1658)

Leto	Odkupna cena v dunajskih centih Idrija vključno prevoz v Benetke (B), Trst in Beljak (TB)		Prodajna cena v dun. centih Benetke (B), Dunaj (Du), Nürnberg (Nü), Leipzig (Le), Nemčija (Ne), Španija (Sp), Idrija (I)	
	živo srebro	cinober	živo srebro	cinober
1490/96:	ni znano	ni znano	ni znano	ni znano
1497:	ni znano	ni znano	B.: 2 duk. 6 grošev ²	ni znano
1503:	ni znano	ni znano	B.: 3,8 duk.	B.: 4,3 duk.
1507:	ni znano	ni znano	B.: 4 duk.	B.: 5 duk.
1510:	8 ren. gld.	ni znano	ni znano	ni znano
1515/17:	ni znano	ni znano	B.: 19 ren. gld.	B.: 20 ren. gld.
1519:	ni znano	ni znano	ni znano	B.: 12 1/3 duk.
1521:	25 ren. gld.	28 ren. gld.	ni znano	ni znano
1523:	29 ren. gld.	34 ren. gld.	ni znano	ni znano
(pogodba ni bila uveljavljena)				
1523:	Ljubljana: 25 ren. gld. B.: 29 ren. gld.	ni znano	ni znano	ni znano
1525/28:	30 ren. gld.	35 ren. gld.	ni znano	ni znano
1529/34:	ni znano	ni znano	ni znano	Ne.: 44—47 ren. gld.
1531:	ni znano	ni znano	B.: 11,5 do 15 duk	ni znano
1533:	B.: 12,5 duk	B.: 16 duk.	ni znano	ni znano
1534:	ni znano	ni znano	NE.: 35—37 ren. gld.	ni znano
1539/43:	TB.: 20 ren. gld.	TB.: 24 ren. gld.	ni znano	ni znano
1548:	TB.: 23 ren. gld. 27 kr.	TB.: 27 ren. gld. 40 kr.	ni znano	ni znano
1554:	TB.: 20 ren. gld.	TB.: 24 ren. gld.	ni znano	ni znano
1559:	TB.: 24 ren. gld.	TB.: 28 ren. gld.	ni znano	ni znano
1560:	kot zgoraj	kot zgoraj	I.: 44 gld., Du.: 85 ren. gld., Nü. — Le.: 100 ren. gld. Šp.: en kvintal, ki je za 7 1/2 funta manjši od dun c./. 80 dukatov	ni znano
1562:	TB.: 28 ren. gld.	TB.: 32 ren. gld.	ni znano	ni znano
1566:	TB.: 31 ren. gld.	TB.: 35 ren. gld.	ni znano	ni znano
1571:	TB.: 24 ren. gld.	TB.: 28 ren. gld.	ni znano	ni znano
1578:	ni znano	ni znano	Ne.: 18—20 ren. gld.	ni znano
1581:	ni znano	ni znano	Ne.: 32 ren. gld.	ni znano
1587/88:	TB.: 34 ren. gld.	TB.: 38 ren. gld.	ni znano	ni znano
1593/99:	TB.: 36 ren. gld.	TB.: 40 ren. gld.	ni znano	ni znano
1602/13:	TB.: 54 ren. gld.	TB.: 60 ren. gld.	ni znano	ni znano
1613/23:	TB.: 56 ren. gld.	TB.: 60 ren. gld.	ni znano	ni znano
1623/30:	TB.: 56 ren. gld.	TB.: 60 ren. gld.	ni znano	ni znano
1630/58:	TB.: 50, 55, 56 ren. gld.	TB.: 54, 59, 60 ren. gld.	ni znano	ni znano

¹ Tabela B je sestavljena po podatkih iz literature in po še neobjavljenih arhivalnih virih (glej op. za tabelo A).

² En beneč. dukat ima 24 beneč. grošev.

NEZNAN LJUBLJANSKI TISK IZ LETA 1577 IN NEKAJ PODATKOV
O NJEGOVEM AVTORJU

PRIMOŽ SIMONITI

Zasluzna raziskovalka zgodovine filozofije pri Slovencih pokojna univerzitetna profesorka Alma Sodnikova je naletela pri iskanju gradiva za študijo o filozofu Jakobu Straussu, Ljubljancanu po rodu, na droben spis o kometu, ki je bil natisnjen v Ljubljani leta 1577, v času, ko je tu delovala tiskarna Janža Mandelca, prva na slovenskih tleh. Ko mi je uredništvo Slovenskega biografskega leksikona naložilo, naj napišem članek o Straussu, sem se med iskanjem gradiva, ki ga Almi Sodnikovi ni bilo več dano zbrati, razveselil ob spoznanju, da pomeni najdba dragoceno obogatitev slovenske kulturne zgodovine. Resda se v starejši literaturi ta spis sem ter tja omenja¹, vendar doslej ni bil izpričan noben ohranjen izvod. Bibliograf Friedrich Ahn, ki je na začetku stoletja objavil med drugim tudi vzoren popis Mandelčevih latinskih tiskov² in med vsega 22 latinskimi tiski poznal 3 ljubljanske, ni vedel zanj. Tudi Logar³ in Berčič⁴ spisa o kometu nimata v razvidu. V vsakem primeru gre za prvovrstno bibliografsko redkost, saj so Mandelčevi tiski ob siceršnjih slovenskih tiskih 16. stoletja tako rekoč slovenske inkunabule. Zato podajam najprej bibliografski opis nove najdbe (izvirnik hrani dunajska Univerzitetna knjižnica, njegovo kserografirano kopijo, po kateri je narejen opis, pa ima Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani).

[Naslovna stran (fol. 1a):]

DESCRIPTIO / NOVI ET PRO= / DIGIOSI
COMETAE, QVI / hoc Anno supra Millefimum
quingentefimum / Septuagesimo septimo currente,
quarto / Nonnarum Nouembris ful- / gere inco-
epit. / PER DOCT: IACOBVM STRAVSSI = / fum
inlyti Ducatus Stiriae Phificum ordi= / narium,
facta. / Labaci, / QVAE EST CARNIOLAE ME-
/ tropolis per Ioannem Manlium, Anno / M. D.
LXXVII.

[fol. 1b:]

HAEMISPHAERIUM SEV / FACIES COELI
TEMPORE / primae apparitionis Cometae. [Nato
lesorez.]

[fol. 2a (sign. A²):]

REVERENDISSIMO IN CHRI / STO PRINCIPI
ET DOMINO, DOMI= / no Conrado, diuina pro-
uidentia Episcopa Labacenfi, / Serenifs: Prin-
cipis Caroli Archiducis Auftriae, &c. Domi= / ni
noftri clementifs: Confiliario, &c. Domino & /
compatrifuo gratiofifs.

fol. 4b, 25. vrsta:]

& Diabolus. Ad Diuum Matthaicum, Idibus No-
uembris, / Anno, &c. 77 / Reurendifs. Celf. V. /
addictifs. Iacobus Straus, ordi= / narius Phyl.
Stiriae.

⁴⁹ (velikost stavka 17 × 10,5 cm). 4 neoštevilčeni listi, lista 2 in 3 signirana A² in A³ Kustode. Fol. 2a: 33 vrstic; 2b, 3a, 3b: 34 vrstic; 4a: 32 vrstic; 4b: 30 vrstic. Naslovna stran s črkami v 5 tipih, strani 1b, 2a, 4a s črkami v 3 tipih, strani 2b, 3a, 3b, 4b s črkami v 2 tipih. Na fol. 2a lesorezna inicialka.

Naj navedem še naslov v prevodu: Opis novega in čudežnega kometa, ki je začel svetiti v tem tisoč petsto sedeminsedemdesetem letu četrtega dne pred novembrskimi nonami [= 2. novembra]. [Spisal] doktor Jakob Strauss, redni fizik slavne vojvodine Štajerske. V Ljubljani, ki je prestolnica Kranjske, [natisnil] Janž Mandelca leta 1577.

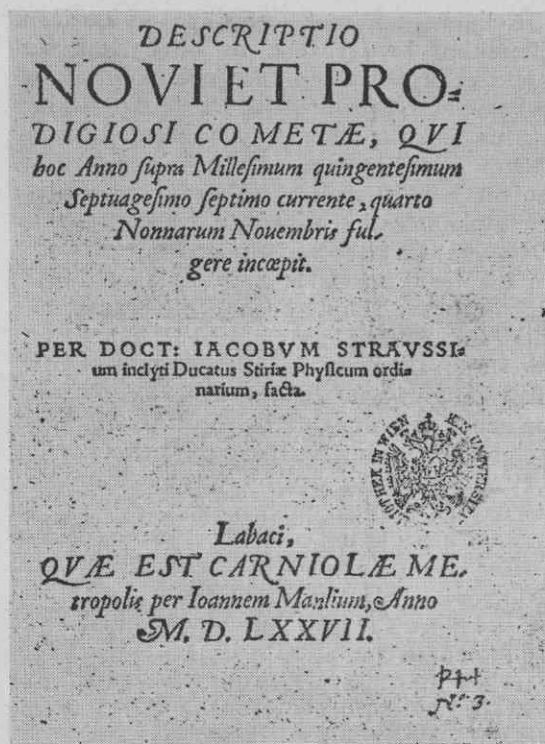
Jakob Strauss je delce posvetil 6. ljubljanskemu škofu Glušiču, ki ga imenuje »compater suus«, svojega botra, in ga na koncu datiral 13. novembra 1577. Opis kometa sam je pravzaprav omejen na nekaj uvodnih stavkov. Iz njih izvemo, da je avtor 2. novembra o prvem mraku (ko se prižgo bakle), ko se je ravno posvetil opazovanju zvezd in nebesnega svoda, nenadoma uzrl nenavadno repatico v podobi perzijskega meča. Široka da je bila 9 stopinj in od zemlje oddaljena tri zemeljske polmere, premikala pa da se je v ukrivljeni črti z juga proti severu, drugače kot zvezde premičnice. Po naravi je bil komet Saturnov, »blizu katerega se je bil vžgal in ki je nam umrjočim ljudem postavljen za znamenje prihodnje jeze...«⁵. Ta opis je na nasprotni strani (fol. 1b) ponazoril z lesorezom. Zlovešča narava planeta Saturna je iztočnica za nadaljnji tekst: Zato se vi vsi, ki živite na zemlji, pokesajte... Pisec je s svojim astronomskim opazovanjem po šegi tedanjih časov združil astrološko špekulacijo, in tako sledi klic k spreobrnitvi in pokori. Avtor roti bralce, naj bodo pokorni cesarju in deželnim knezom in v teh nemirnih časih složni: »Zakaj vsem kristjanom mora biti jasno, da se vsi puntarji in tisti, ki se upirajo oblasti ali s kakršno koli pretvezo hujskajo zoper monarhijo sveta in podirajo božji red, bojujejo zoper blagoslovljenega Kristusa, tega pa še nihče ni poskusil brez kazni. Gregor Veliki, po besedah in duhu in dejanjih hlapec Kristusovih hlapcev, pravi, da je med sinovi hudičevimi in sinovi Kristusovimi ta razloček da so sinovi jeze in hudiča uporni in puntarski nasproti oblasti, sinovi božji pa so miroljubni, varujejo novo zavezo Jezusa Kristusa, se med seboj ljubijo, skupaj nosijo breme, se z vsem sprijaznijo, da bi si tako pridobili kar največ ljudi — po zgledu svetih mož, ki niso sodili, da zgube svojo svetost in zapuste pra-

vo Cerkev, če sodelujejo v življenju države med pogani, ohranjajoč slogo, po kateri rastejo majhne reči, ali celo med pokvarjenim in čisto sprijenim ljudstvom božjim.«⁶ Ognjeni meč, ki se je prikazal v etru, napoveduje prihodnje zlo; in tako se besedilo stopnjuje v kar apokaliptične vizije: nemiri in punti bodo, vojske, potresi in kuga in lakota, strašni viharji in suše; »blizu je pravičnost in sodba božja, to je drugi prihod Sinu božjega, in dan jeze, dan stiske in bede, veliki in silno grenki dan.«

Ves spis je za tiste čase prav nič nenavadna mešanica astronomije, astrologije in teološke špekulacije. V pripoved je posejanih precej citatov iz Svetega pisma in nekaj namigov na sočasne dogodke. Časi so bili nemirni, spomnimo se kmečkih uporov, turških vpadov, verskih bojov in nemirov, katastrofalnih epidemij, ko se je že tako in tako praznoverni preprosti človek — in izobraženci v tem tudi niso bili izjema — v svoji nebogljenosti pred vnanjimi nesrečami zatekal k vsemu, kar mu je kakor koli obetalo uteho in rešitev.

Komet iz leta 1577 je bil menda najsvetlejša repatica stoletja. Videli so ga po vsej Evropi, prvič zapazili pa 1. novembra v Peruju; 3. novembra so ga opazovali v Londonu. Strauss je cenil njegovo oddaljenost od zemlje na 3 polmere, v resnici je bil (po izračunu iz 19. stoletja) oddaljen 270 zemeljskih polmerov.⁷ Taisti komet je od 13. novembra tega do 26. januarja naslednjega leta opazoval znameniti astronom Tycho Brahe; z merjenjem paralakse je dognal, da je komet bolj oddaljen od zemlje kakor luna, da so torej kometi kozmična svetila.⁸ To je bilo v nasprotju z aristotelsko tradicijo, ki je učila, da so atmosferski pojav, se pravi, pare, ki da so prišle v dotik s sfero ognja in se tu vnele. Strauss, ki cenil oddaljenost kometa na 3 zemeljske polmere, ga torej postavlja v subluarno sfero štirih spremenljivih in minljivih elementov.

Prav bo, če povemo še nekaj besed o avtorju spisa. Bil je Kranjec iz Ljubljane; kdaj se je rodil, ne vemo. Oktobra 1553 se je vpisal na dunajsko univerzo.⁹ Podatke do leta 1558 pa vsebuje tiskana voščilna pesem Vita Jakobeja (Iacobaeus), ki so mu jo posvetili prijatelji, ko je postal magister svobodnih umetnosti in filozofije.¹⁰ Po dveh distihih Gašperja Žitnika pravi pisec uvodnega posvetila, Ljubljančan Urban Cuzner (Zusnerus), da bi sicer rad sam napisal pesem prijatelju v čast, a ker nima pesniškega daru, je prosil Jakobeja, ki piše po Melancthonovi sodbi svoje verze bolj po naravnem daru kakor po naučenih pravilih, naj prevzame to nalogo. Sam prosi na koncu Bo-

Ljubljanski tisk iz leta 1577

ga, naj »naredi iz tebe hvaležnega in koristnega sinu naše domovine Kranjske, ki ji dolguješ, če vsega ne, vsaj zelo veliko«¹¹. Iacobaeus nam nato v pesmi pove, da se je Strauss rodil tam,

»Kranjske kjer mesto leži, po Ljubljani
reki nazvano,
Kranjske, ki s tiho vodo Save napaja
jo val.«

Tu je obiskoval šolo Lenarta Budine:

»V uk je k Lenartu šel, učitelju tukaj,
Budini,
bistrega uma se ves študijam svojim predal.

Njega v Ljubljani ima za učitelja
šola slovita...«¹²

Nato izvemo, da je šest let študiral na Dunaju in si tu pridobil vrsto prijateljev; med njimi so Kranjci Gašper Žitnik, Janez Cuzner, Luka Šeskar (Scheskarius); pred vsemi pa je omenjen tudi Kranjec Luka iz Dobropolja (Gutenfelder, Agathopedius), ki o njem pravi pesem:

»Luka tudi toplo ga je vzljubil v ljubezni
očetni,
mož, ki mu dobrost polja dala je svoje
ime.«¹³

Nekateri teh mož (omenimo še Lužičana Hieronima Lauterbacha) so bili ugledni učenjaki in organizatorji dunajske univerze: Jacobaeus je bil prvi pesnik Dunaja, poeta laureatus, Luka iz Dobrepolja profesor humanističnih ved, bonarum artium, dvakrat rektor univerze in spremljevalec Žige Herbersteina na diplomatskih potovanjih po Poljskem in Ogrskem; Gašper Žitnik, ujec Tomaža Hrena, je bil tedaj magister moralne filozofije in doktor prava, Lauterbach profesor matematike; tudi Šeskar je bil v Herbersteinovi službi; Urban Cuzner je bil pozneje protestantski predikant in nato fizik v Gradcu.¹⁴ Opraviti imamo tedaj s krogom uglednih Kranjcev, za katere je značilna močna pokrajinska zavest. Očitno je bila ta družba tudi protestantsko usmerjena. O tem priča že prilastek, ki ga ima v Cuznerjevem posvetilu Melanchthon — »praeceptor noster observandissimus«, in Budinova šola v Ljubljani je »celebris schola Labaci«. Morda bi podrobnejše raziskovanje življenja in dela teh in drugih pomembnih Kranjcev, ki so v tem času delovali na Dunaju, vendarle prineslo na dan kaj več, kar bi govorilo v prilogi tezi o nekakšnem zarodišču slovenskega protestantskega gibanja v dunajskem kulturnem krogu, sestavljenem iz Slovencev?¹⁵ Zanimivo tudi, da je nekaj članov te družbe povezanih z Žigo Herbersteinom; omenili smo že Luko Še-

Zadnji Straussov kolegar, posvečen škofu Janezu Tavčarju (izvod v AS med kalendarji iz Tavčarjeve zapuščine)

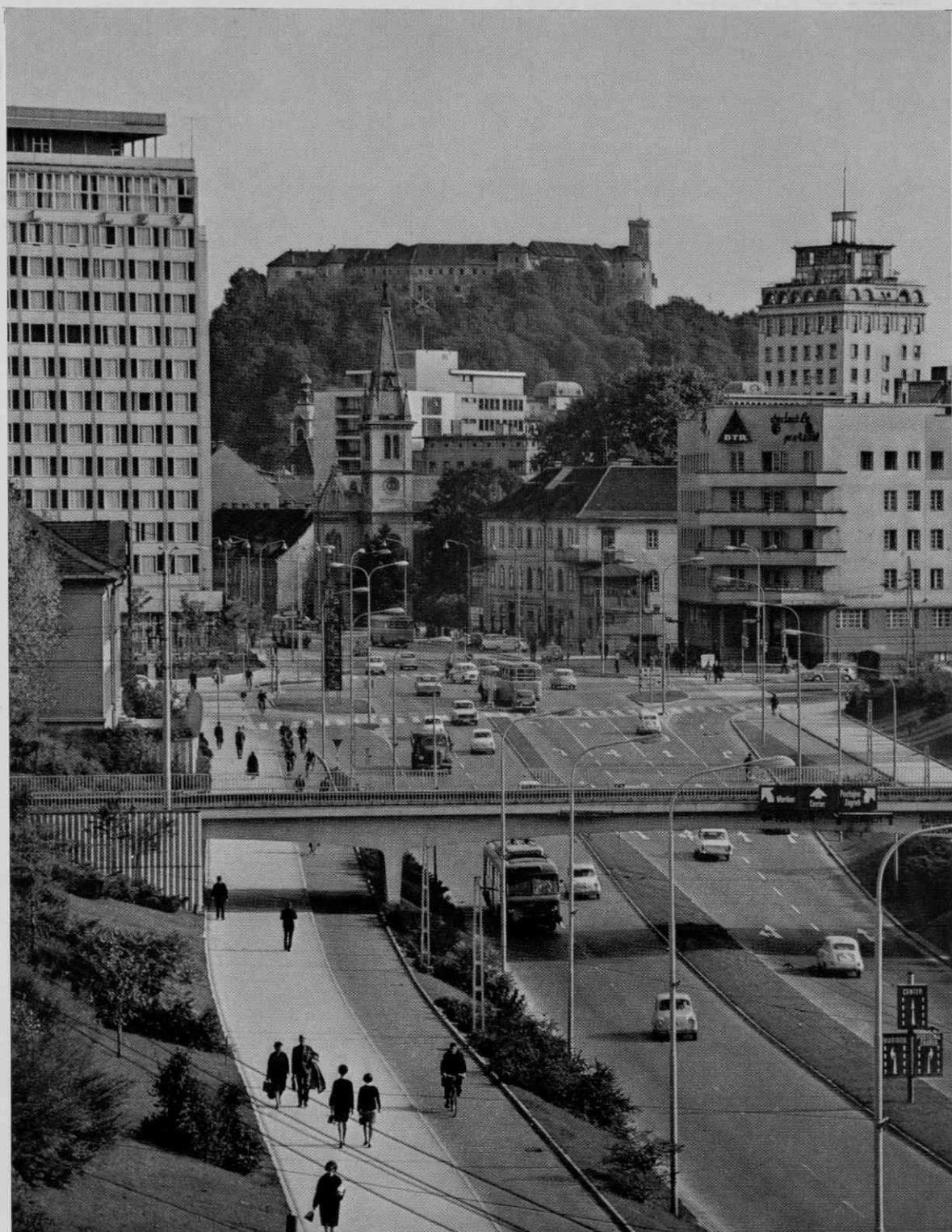

Naslovna stran Straussovega Almanaha za leto 1579, zelo lep Mandelčev tisk (izvod v AS)

skarja in tudi Strauss sam je bil čez leto ali dve učitelj Felicijana Herbersteina, ki ga imenuje »inter omnes meae fidei olim conceditos adolescentes mihi . . . longe charissimus« (gl. spodaj).

Po doseženi magistraturi (1558) se je Strauss preživljal s privatnim poučevanjem. Ko je leta 1560 izdal svoj spis *Erotemata in libros Aristotelis de anima*,¹⁶ je v uvodu povedal, da mu je njegov učitelj Martin Eisenrein prejšnje leto, se pravi, 1559, prepustil svoja predavanja iz prirodne filozofije in je torej s tem postal redni profesor na univerzi. To delo je kar v znamenju Herbersteinov: posvečeno je že omenjenemu Felicijanu Herbersteinu; pred delom sta še dve pesmi Lužičanov Paula Fabricija in Hieronima Lauterbacha, na koncu pa dva poetična aplavza, prvega je napisal Nizozemec Hubert Luetanus, drugega biograf Žige Herbersteina Petrus Paganus. Čisto na koncu je še Juriju Andreju Herbersteinu posvečena elegija Casparja Cropaza, pesnika, ki je tudi sicer nastopal s poetičnimi komplimenti v čast Žige Herbersteina.¹⁷

Po citatu pri Denisu¹⁸ pravi avtor v uvodu: »Zdelo se mi je vredno truda, če v tem nadvse koristnem in mikavnem delu filozofije zgoščeno in na kratko zberem v kompendij, kar sem nekoč slišal po živi besedi pouka od učnih učiteljev, deloma pa zajemal iz pisanih spomenikov najboljših filozofov.« Delo samo

Pogled proti središču Ljubljane z gorenjske strani

(Iz knjige Ljubljana 1945—1970, objavljene ob 25-letnici osvoboditve, ki jo je izdal in založil Mestni arhiv Ljubljana)

sestoji iz 144 vprašanj, erotemata, in odgovorov nanja »in katechetischer Lehrart«.

Strauss ni ostal prav dolgo na Dunaju. Spet izvemo zanj, ko so mu 27. januarja 1565 posvetili novo zbirko voščilnih pesmi;¹⁹ tedaj si je namreč na padovanski univerzi pridobil medicinski doktorat.²⁰ Prva dva epigrama, enega v grščini, drugega v latinščini, mu je posvetil znameniti, tedaj v Padovi delujoči humanist Francesco Robortello, znan predvsem po svojem komentarju k Aristotelovi Poetiki (Firence 1548); slede kratki epigrami, s katerimi počaste svojega učitelja Karl Waldpurg, že omenjeni Jurij Andrej Herberstein in Baltazar Wagn »in Wagensperg et Wellan« (Vagenšperk in Velenje). Nato posveča kar dolgo pesnitev (fol. 2b — 5b) v heksametrih »Ioannes Ramius Pfreimbdenis«. Po visokodonečem uvodu izvemo nekaj biografskih podatkov o slavljencu: rodil se je v Ljubljani, kjer se je že od mladih nog posvetil Muzam, nato pa študiral na Dunaju. Za poskušnjo tedaj močno razširjene poezije nekaj verzov v prevodu:

Tam je učenega čast in naslov si
pridobil magistra.
Vzljubi toplo, občuduje ga slavnega
Dunaja mladež,
v polnem številu časti mu vélike
vsa izkazuje,
svete pred njo ko razgrinja skrivnosti
bujne Prirode,
ko poučuje vse to z besedo zgovorno
jasneje,
kakor učila nekdanj je barbarska
modrecev tropa.
Lična o tem bo pričala knjižica,
Straussius, tvoja;
kar Aristotel nekoč je v dolgem spisu
obdelal,
duše vzgibe nenehne in sile v nji
plodovite,
tu — čudovito — razložil kratko si in
z žlahtno zvestobo...²¹

Tudi z astronomijo, ki se je, kot bomo videli, z njo ukvarjal tudi kasneje, se je v tem času intenzivno seznanjal; pobud je lahko dobil na Dunaju veliko, saj je imela tamkajšnja univerza v tej vedi bogato tradicijo (naj med dunajskimi astronomi iz prve polovice 16. stoletja omenim le Andreja Perlacha iz Svečine na Štajerskem). Ni se torej zadovoljil samo s poukom filozofije, pravi Ramius, temveč:

Vrhu tega se trudi, da zvez
bi krajem se skritim
z umom približal, do višnjih Boga da
vzpel bi se krajin,
videl premene usode, zazrl se vanje
od blizu...²²

In še mu ni dala miru vedoželjnost:

Najsi že Strauss je vse to in še več
temeljito proučil,
glej, zadovoljen ni bil, čeprav te reči
so največje.
Z vso prizadevnostjo zdaj posveti se
Maháona vedi,
jasno sestavljene spise velikega bere
Galena,
vse, kar zapisal je kdaj zdravnikov stan
bistroumni...

... Zatorej odpravi
v spremstvu Kamén se v krije
omikane italijanske...
Srečno dopotuje sem, v Antenorja
mesto junaka;
tu božanski je cesar, po bradi nazvan
rusolasi,
mično postaviti dal prebivališče
Muzam presvetim...²³

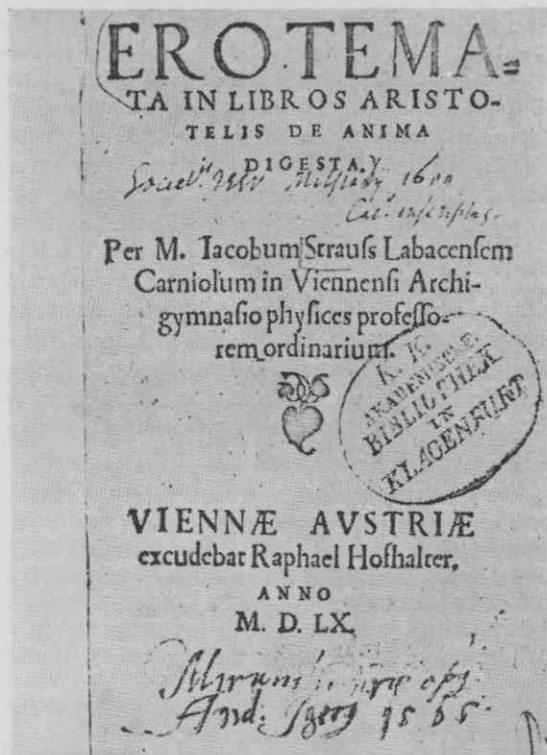
Nato mu čestitajo Ioannes Herzogus, Ioannes Centmeier ter Thomas Rueffius. Zadnji govori v svoji Elegia gratulatoria o njem kot vzgojitelju in učitelju Herbersteinov, pove, da ga je še na Dunaju odlikoval cesar in da je peljal s sabo v Italijo nekaj mladih baronov; in med tistimi, ki mu voščijo vse najboljše ob visoki časti doktorata, je tudi »baron iz plemenitega rodu, ki je — čestitam — tvoj mecen: Žiga, častit po dejanjih in letih, največja čast hiše Herbersteinov«.²⁴ Za sklep mu posvečajo svoje poklone še Sebastianus Edlman Stainstrasser Viennensis Austriacus, Caspar Horvat Pannonius in Nikásios Ellebódios Kasletanós.²⁵ Promoviral ga je profesor medicine Antonio Fracanzano.²⁶

Ne vemo, kje je Strauss živel in deloval do leta 1570, ko ga srečamo v Celju kot rednega fizika štajerskih deželnih stanov, se pravi, deželnega zdravnika.²⁷

Deželni fizikat so na Štajerskem vpeljali nekje sredi 16. stoletja, sprva le za enega samega fizika; proti koncu stoletja je imela dežela svoje fizike ne le v Gradcu, temveč tudi v Celju, Mariboru, Ptuju, Radgoni, Hartbergu, Leobnu in Judenburgu. Mesto deželnega medika ni bilo stalno; čeprav so se zdravniki zanj močno potegovali in je bil s tem položajem združen precejšen ugled ter redni dohodki, je bila služba le začasna pogodba, ki so jo lahko stanovi enostransko odpovedali, če niso bili s fizikom zadovoljni.²⁸ Tako so npr. deželni stanovi, ki Straussu niso bili naklonjeni (slišali bomo še, zakaj), letemu zares odpovedali službo leta 1585, vendar se je moral spor nekako zgladiti. Sicer pa so se odnosi med njim in stanovi nenehno slabšali vsaj že od leta 1578. Poročilo Hansa von Helffenberga, datirano 1. januarja 1578 v Celju, govori o pritožbi celjskega lekarnar-

ja Adama Schweigerja (tudi Schwägerja), češ da Strauss službe ne opravlja vestno, da skrbi bolj za svoj žep kakor za svoje dolžnosti ipd.; še istega leta ga stanovi opozorijo, naj bolje opravlja svojo službo, sicer bo čutil posledice, 1587 mu odtegnejo 50 forintov plače; Strauss se pritoži zaradi odtegljaja in pravi, da stanovi vendar ne morejo tako ravnati z njim, ko je že polnih 16 let v deželni službi. Kaže, da se je pozneje po domala skrajni zaostritvi leta 1585 razmerje nekoliko zboljšalo, vsaj konec 1587 je zaželel odbornikom srečno novo leto in jim poklonil izvod svoje »Practica aufs 88 Jar«. Omenimo še, da je občasno skrbel za zdravstvo tudi v Ptujju in Radgoni²⁹.

V času svojega delovanja v Celju je namreč Strauss izdajal na Dunaju, v Gradcu in Ljubljani koledarje ali pratike, almanah; z izdajanjem je začel že leta 1559, objavljaj pa jih je nepretrgoma za vsako leto do 1583, pa spet od 1587 do 1590.³⁰ V Arhivu Slovenije hranijo izvod njegovega *Almanach Durch Doct. Jacobum Strauss Einer Ersamen löblichen Landschaft des Fürstenthumb Steyr bestelten Physicum gestelt auff das Jar M. D. LXXIX. Mit Fürst. Durchl. Gnad vnd Priuilegio. Gedruckt in der Hauptstat Laybach im Fürstenthumb Crain Durch Johann Mannel;* dodan mu je *Prognosticon Vvnd Practica Aus dem lauff des Gestirns gestellet auff das Jar M. D. LXXIX...*³¹ Oboje je posvetil »Herrn N. Bürgermeister-Richter vnnnd Rath der löblichen Hauptstat Laybach« Janžu Gallenbergu. Prvi del obsega glavne podatke o letu in praznikih, legendo znakov, sledi koledar sam, drugi del, pratika, pa napoveduje pogubno ali ugodno konfiguracijo planetov, slavi kraljevsko umetnost astronomije, govori o vremenu, letini, nesrečah, potresih, vojskah, boleznih itn. Te vrste koledarji so bili zelo priljubljeni; v času, ko so izhajali Straussovi almanahi, sta podobne reči izdajala v Gradcu tudi Hieronim Lauterbach in Georg Stadius, razen njiju pa še medicincev Chr. Widmann (1570), malo pozneje tudi zagrebški kanonik Gregor Farenic (Farenych, leta 1594) in od 1594 do 1598 celo sam znameniti Kepler, tedaj matematik v Gradcu. Podoben koledar (čigav?) je izdal Mandelc v Ljubljani leta 1576 in ga posvetil kranjskim stanovom (zazdaj ni znan noben ohranjen izvod); menda je tiskal koledarje tudi v naslednjih letih.³² Za izdajatelja je bil to donosen posel. Strauss je kdaj pa kdaj dobival celo od stanov nagrade (Ehrungen) za svoje koledarje. Tudi založniki so se radi ukvarjali s prodajo te vrste literature; tako beremo, da je bil Straussov koledar za leto 1589 namenjen katoličanom, a ga je prodajal tudi protestantski knjigotržec, dokler mu stanovi prodaje niso prepovedali.³³

Med tiskom se je v Studijski knjižnici v Celovcu našel izvod Straussovega filozofskega dela Erotemata...

K Straussovim življenjepisnim podatkom lahko še dodamo, da je bil v tesnih zvezah z ljudmi iz kroga antiprotestanta Polidora de Montagnane.³⁴ V že omenjenem poročilu pravi Helffenberg, da je Strauss kar naprej pri Montagnani in njegovih »vnd demselben vill gewärtiger als einem landtman«, da je najbrž z njim v sorodu, da tudi njegovi verski nazori niso kaj prida drugačni od Montagnanovih, čeprav se v svojih pratikah dela, ko da bi bil dober evangeličan. To je bil najbrž pravi razlog za njegove spore s stanovi. V drugo se je poročil leta 1586, ko mu je ob poroki napisal svatbeno pesem Tomaž Hren.³⁵

Umril je 28. junija 1590. Na opatijski cerkvi v Celju je ohranjena nagrobna plošča, ki mu jo je dal postaviti svak Andrej Tavčar (Tautscher) iz rodbine Tavčarjev, sorodnikov ljubljanskega škofa.³⁶ Od leta 1578 do smrti je bil lastnik gradu Štravseneck (Strausseneck, tudi Straussenhof) pri Gomilskem, ki je to ime obdržal tudi pozneje.

Po svoje zanimivo je Straussovo stališče v verskih homatijah 16. stoletja. V svojih dunajskih letih se je zatrdno sukaj v protestantsko orientiranih krogih, medtem ko se je pozneje usmeril bolj na katoliško plat. Helffenberg je to zapisal dovolj razločno. Montagnani je hotel celo posvetiti svoj koledar (1579), pa so dali protestantski stanovi iz knjige odstraniti posvetilo.³⁷ Njegovi graški koledarji so bili namenjeni katoličanom, ne-

kaj jih je tiskal pri katoliškem tiskarju Widmanstetterju. Tudi *Descriptio cometae* je posvetil škofu Glušiču, ki je bil izrazito katoliški, dasi ne agresivno protiprotestantski.³⁸ Tendanca tega spisa (ki je pa izšel pri protestantu Mandelcu!) je dovolj razločno katoliška. Helffenbergov stavek o Straussovem pretvarjanju in dozdevnem evangeličanstvu pa bi potrjeval ljubljanski koledar za leto 1579, ki ga je posvetil protestantu Janžu Gallenbergu.³⁹ Hren mu je napisal svatbeno pesem pod konec leta 1586, ko je študiral teologijo pri jezuitih v Gradcu. Kakor koli že, ker je bil odvisen od deželnih stanov, je najbrž od časa do časa zaigral tudi na protestantsko struno.

OPOMBE

1. Hoff, *Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien*, Laibach 1808, III, 121—122 (ne omenja ne kraja ne leta izida); Denis, *Wiens Buchdruckergeschicht bis MDLX*, Wien 1782, 552; Peinlich, *Zur Geschichte des Buchdruckes, der Bücherzensur und des Buchhandels zu Graz im 16. Jahrhundert*, v *Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark* 27 (1879), 142. — 2. Johann Mannels *lateinische Druckwerke (1575—1605)*, v *Mittheilungen des österr. Vereines für Bibliothekswesen* 4 (1900), 1—5, 45—56; 5 (1901), 1—8; tu tudi starejša literatura. — 3. SBL II, 39—40. — 4. Tiskarstvo na Slovenskem. Po literaturi in gradivu Ivana Matičiča sestavil Branko Berčič. Ljubljana 1968, 47. — 5. Fol. 2a: Quarto Non. Novembris prima face anni huīus 77. dum stellarum coelique plagis superisque vacabam, conspexi in dodecatemorio Capricorni prodigiosum cometam, qui instar gladii Persici primo formidabilis apparuit. Latitudo eius erat 9 graduum. Distantia a terra tribus terrae semidiametris. Movetur praeter diurnam illam revolutionem, quae raptu primi mobilis reliquis syderibus est communis a meridie versus septemtrionem indirecte vagando. Iudico autem illum esse de natura Saturni, a quo sibi vicino accensus nobisque mortalibus in signum venturae irae positus est. — 6. Fol. 2b: Constare enim debet omnibus christianis, quod omnes seditiosi et magistratui resistentes seu monarchiam orbis quocunq̄ue praetextu turbantes ordinemque divinum labefactantes contra Christum superbenedictum bellum gerant, quod nullus unque impune tentavit. Gregorius ille Magnus verbo et animo et actionibus servus servorum Christi hoc inter filios diaboli et filios Christi distare ait, quod filii irae et diaboli sint seditiosi resistentes magistratui, filii vero Dei pacifici, novum praeceptum Iesu Christi servantes, diligentes se invicem, mutua onera portantes, omnibus sese accommodantes, ut plurimos lucrificent, exemplo sanctissimorum virorum, qui non iudicarunt se prophanos fieri et Ecclesiam veram deserere, si capesserent rempub. inter aethnicos servando concordiam, qua parvae res crescunt, vel in depravato et prorsus degenerare populo Dei. — 7. Vseh-

svjatskij, *Fizičeskie karakteristiki komet*, Moskva 1958, 104 (za ljubeznivo napolilo in pojasnilo se zahvaljujem prof. Franu Dominku). — 8. Drewe, *A History of Astronomy from Thales to Kepler* Cambridge 1953, 365—366. — 9. *Die Matrike der Universität Wien III (1518—1579)*, Graz-Köln 1959, 102. — 10. *Carmen gratulatorium in honorem eruditione et virtute praestantis viri d. m. Iacobi Strauss Labacensis Carniolani, amici su unice colendi, scriptum a Vito Iacobaeo. Viennae Austriae excudebat Raphael Hofhabler (!) anno M. D. LVIII. mense Martio. 4 fol., 4°*. Mikrofilm v NUK. — 11. Fol. 1 b: ... Carniolae patriae nostrae, cui si non omnia, plurimum tamen debes te gratum ac utilem alumnus reddat... — 12. Fol. 2b: *Urbs ubi Carniolae de flumine dicta Labaco/est sita, quam tacitis Savus inundat aquis* Fol. 3a: *Atque Leonhardo sub praeceptore Budina / sacratus studiis mente sagace fuit. / Quo fruitur celebris schola praeceptore Labaci...* — 13. Fol. 3a: *Hunc fuit et Lucas complexus amo re paterno, / nomina qui campi de bonitate trahit* Na koncu publikacije sta še dva distiha, podpisana z L. C. (= Lucas Gutenfelder?). — 14. O njih glej Aschbach, *Geschichte der Wiener Universität III*, Wien 1888; Denis, o. c., 552—553, 674 do 675; Fossel, *Zur Geschichte des ärztlichen Standes der Steiermark im XVI. und XVII. Jahrhundert*, Separat — Abdruck aus den Mittheilungen des Vereines der Ärzte in Steiermark, Graz 1890, 50. O Cuznerju prim. tudi op. 25. — 15. Prim. negativno Ruplovo mnenje glede tega v *Zgodovini slovenskega slovstva I*, Ljubljana 1956, 198. — 16. *Erotemata in libros Aristotelis de anima digesta per m. Iacobum Strauss Labacensem Carniolum in Viennensi archi-gymnasio physices professorem ordinarium, Viennae Austriae excudebat Raphael Hofhalter anno MDLX*. Denis, o. c. 619—620. Ko je bil članek že v tiskarjni, sem našel izvod tega dela v Študijski knjižnici v Celovcu (gl. sliko). — 17. O Fabriciju (poeta laureatus, matematik in astronom, doktor medicine), Luetanu, magistru artistske fakultete, in Cropazu (*Cropacius*) Aschbach, o. c. — 18. Denis, l. o: operae precium me facturum putavi, si in hac utilissima atque iucundissima philosophiae parte ea, quae olim in celeberrimo archigymnasio Viennensi partim a doctissimis praeceptoribus vivae vocis magisterio perceperam, partim ex eruditissimorum philosophorum monumentis hauseram, succincte et laconice in compendiolum colligerem. — 19: *Carmina gratulatoria ad clarissimum bonarum artium ac philosophiae doctorem Iacobum Strauss Labacensem laurea doctorali in arte medica donatum. Patavii, apud Gratosum Perchacinum die 27. Ianuarii anno Domini M. D. LXV. 4° 10 folijev*. (Izvod v Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel, mikrofilm v NUK). — 20. Prim. tudi *Acta nationis Germanicae artistarum et medicorum 1553—1769*, objavljena v *Atti della nazione Germanica nello studio di Padova*. Per cura di Antonio Favaro. Serie prima. Documenti, vol. I—II. Venezia 1911—1912, I, 50. — 21. *Carmina gratulatoria*, fol. 3a—3b: *Unde tulit docti titulumque decusque magistri, / huncque frequens clarae mirata iuventa Viennae / dilexit solide, magnis et honoribus auxit / dum sacra Naturae mysteria pandit opimae, /*

facundaque docet dum clarius omnia voce, / temporibus priscis quam barbara turba sophorum. / Testis erit Straussii lepidus tuus ille libellus, / qui, quod Aristoteles longo sermone peregit, / perpetuos animi motus, viresque beatas / explicat ingenua (mirum) brevitate fideque. — 22. Ib., fol. 3b: Insuper astrorum sapienter adire recessus / cura fuit, superasque Dei conscendere in arces, / et fati spectare vices, propiusque tueri... — 23. Ib., fol. 4a: Haec licet edoctus maioraque Strausius, ecce / non contentus erat, quamvis ea maxima sunt. Omne Machaonia studium ponebat in arte, / evolvens magni monumenta Galeni, / quicquid et usque sagax medicorum scripserat ordo. ... Ergo Camaenis / Italiae cultas adiit comitantibus oras... Atque Antenoream venit feliciter urbem, / divus ubi rufae caesar cognomine barbae / hospitium sacris construxit amabile Musis. — 24. Ib., fol. 9a (napačno numeriran 10): Hinc Herberstenii, generosa propago, barones / hausero ingeniis flumina grata suis. / His fuit a tenera dux hortatorque iuventa; / hos, annis pureos (!) reddidit arte senes. / Mox et caesarea delectus in urbe Viennae / praestanti physicas laude docebat opes. / Propter ubi summae specimen virtutis et artes / symbolon invicito caesare dante tulit... Pignora clarorum, vera generosa, baronum / sumit ad Ausonias concomitanda domos.

Fol. 9b: Vertit (sc. tua sors) in applausum generosa stirpe baronem, / quem Meoenatem gratulor esse tuum: / nempe Sigismundum gestis senioque verendum / illum, Herbersteniae maximum honore domus. — 25. Ramija (tudi Ramig), Herzoga, Centmeierja-Kleinschmidta, Stainstrasserja omenjajo kot pripadnike germanske nacije v Padovi zgoraj omenjena Acta ter Annales inclytate nationis Germanicae iuristarum Patavii degentis. Tomus primus, objavljeni v Atti della nazione Germanica dei legisti nello studio di Padova. Per cura di Biagio Brugi, vol. I., Venezia 1912. O Čentmaierju prim tudi Allgemeine deutsche Biographie, Bd. 16, Leipzig 1882, 108. O Thomasu Rueffiju, tudi Ruffu, piscu nekaj protestantskih spisov, prim. Denis, o. c., 560, 569—570. Padovanska Acta I, 49 omenjajo kot prokuratorja za leto 1564 tudi Urbana Cuznerja; s Straussom sta torej skupaj študirala v Padovi. Med drugim se tu leta 1598/99 omenja tudi Balthasar Straus Stirus Zylensis (II, 128). — 26. Carmina gratulatoria, fol. 5a. — 27. Fossel, o. c. 50, ga navaja kot fizika v Celju 1570—1591 (v resnici je umrl že 1590), Peinlich, Geschichte der Pest in der Steiermark, Graz 1876—78, I, 394, pravi, da je bil 1559 fizik na Dunaju (!), da je prišel v Celje 1570, v Zur Geschichte des Buchdruckes, 142. pa, da je bil v Celju 1571—1590, medtem ko navaja Janko Orožen, Pregled zgodovine zdravstva v celjski občini, v Poslanstvo slovenskega zdravnika, Ljubljana 1965, 317—318, da je bil Strauss zdravnik v Celju od 1573, pred tem pa da je služboval v Ptuj. Omenja ga tudi Gubo, Geschichte der Stadt Cilli, Graz 1909, 219. — 28. Fossel, o. c., 7.— 29.

Podatki A. Sodnikove po posredovanju iz dež. arhiva v Gradcu (v arhivu SBL) prim. Peinlich, Geschichte der Pest I, 394—395. — 30. Tako Peinlich, Geschichte der Pest, I, 394. Tudi v času, ko je študiral v Padovi? Isti, Zur Geschichte des Buchdruckes, 142: 1572 druckte Bartsch auch einen »Almanach durch Doctorem Jacobum Strauss ainer Ersamen löblichen Landschafft des Fürstentumb Steyer Physicum gestellt auf 1573 mit Sr. Dr. Ertzherzog Carl Gnad und Privilegien«. V Gesch. d. Pest, l. c. omenja še Almanach durch Doctorem Jacobum Strauss, Ainer Ersamen löblichen Landschafft des Fürstenth. Steyer Physicum gestellt auff das Jar 1577. Mit Fr. Dr. Ertzherzog Carl Gnad vnd privilegien, v katerem je tudi Prognosticon vnd Practica Aus dem lauff des gestirns gestellt auff das 1577. Jar. Gedruckt zu Grätz im Fürstshumb Steyer durch Zacharias Bartsch Formschneider, ter koledar 1590, tiskan v Gradcu pri Widmanstetterju. Izvod koledarja za l. 1591. sem tik pred izidom članka našel v Arhivu Slovenije. S. ga je posvetil lj. škofu Janezu Tavčarju, odločnemu katoliškemu obnovitelju (glej sliko na strani 16). Izdajanje v letih 1584—1587 je Strauss prekinil, »weil die Einführung des neuen Kalender-Stiles eine Aufregung unter den Lutheranern (podčrtal P. S.) erregt hatte.« — 31. Ahn, Der erste bekannte Kalender aus Johann Mannels Druckerpresse in Laibach, v Mittheilungen des österr. Vereines für Bibliothekswesen 10 (1906), 128—132. SBL I, 40 napačno navaja avtorjevo ime Joh. Strauss. — 32. Ahn, o. c., 129. — 33. Peinlich, Zur Geschichte des Buchdruckes, 162. — 34. O njem Kidrič, SBL II, 150 in nasl. — 35. Ode sapphica in nuptias nobilis, clarissimi atque excellentissimi viri, Dmni Jacobi Strauss, illustris Phi ac medici, Styriaeque inferioris Procerum physici ordinarii sponsi opt. feliciss. — Et honestiss. virginis Gertrudis, ornatiss. ac spectabilis viri Petri Sporrer in celebri Carniae oppido Ratschach civis fortunae ac animi boni integri filiae sponsae: amore ac observantiae ergo scripta (datirana 1586), v Libellus poematum Thomae Chrönn, NUK Ms. 86, gl. Zgodovinski zbornik 1897, št. 57—60. Prvič je bil Strauss poročen s Konstanco Pilpach, gl. Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte, München 1962 (Buchreihe der Süddeutschen Historischen Kommission, Bd. 10), 193; med njegovimi sinovi se omenjajo Janž, Valter in Jurij, gl. Ignaz Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant V, Graz 1884, 554. Najbrž je bil njegov sin tudi v op. 25 omenjeni Baltazar. — 36. Ignaz Orožen, l. c.: isti, Celjska kronika, V Celi 1854, 132—133; Janko Orožen, l. c.; Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937, 91; Pirchegger l. c.; Bachofen-Hoffer, Jagdgeschichte Steiermarks, Graz 1927, II, 628. — 37. Peinlich, Zur Geschichte des Buchdruckes, 151. — 38. O njem Kidrič, SBL I, 222—223. — 39. O njem Kidrič, SBL I, 201.

ZGODOVINSKI POMEN GORIŠKE »SOČE« (1871—1915)
RAZMIŠLJANJA OB 100-LETNICI NJENEGA POJAVA

FRAN VATOVEC

Gorica je doživela od začetka našega stoletja pa tja do izbruha prve svetovne vojne presenetljivo preobrazbo. Lahko bi govorili o slovenskem narodnem prerodu, o pravi pomladi in vstajenju goriškega slovenstva. S tem seveda tudi slovenstva na Goriškem sploh.

Sredi prejšnjega stoletja in deloma tudi v njegovi drugi polovici so zastirale slovenska obzorja na Goriškem mračne sence. Motni so bili razgledi v novo stoletje. Žalost je tedaj navdajala slovenskega človeka v Brdih, na Vipavskem in v območju Soške doline. Slovenstvo se je tedaj marsikje vtapljal v zavesti, utesnjeni na ozkosrčni vatelj kranjstva. Po šolah se je pretakal v slovensko rošno mladost duh tujstva. Dogajale so se presenetljive reči. Primerilo se je npr., da so župani ponekod na Goriškem, čeprav po krvi in rodu Slovenci, pošiljali in vračali uradom goriškega deželnega zbora slovenske službene dopise, saj si je v času pred zloglasnim protislovenskim dr. Pajerjevim deželnim pašalukom (1899—1913), ki je lahko uspeval le ob potuhi dvoživkarske koalicije s slovensko narodno in katoliško liberalno skupino dr. Antona Gregorčiča, utrla slovenščina svojo pot v uradovanje tega zbora. In o slovenskih Kraševcih je krožila neka »teorija«, podobna tisti o Slovencih »vindišarjih« na Koroškem in Štajerskem, češ da govorijo na Krasu neki jezik, ki ga je omenjena »teorija« označevala kot »il carsolino«.

Tako je npr. v območju Soške doline, zlasti na Bovškem, prevladovala v javnem življenju nemščina, v goriški okolici pa neka prečudna mešanica furlanščine in italijanščine, čeprav je tod živelo slovensko delovno ljudstvo, ki mu je bila po nekem blodnem pojmovanju že ob rojstvu zapisana usoda hlapcev in dekel.

Nič kaj sončeca ni bilo na zabrisanem goriškem obzorju, da bi vsaj malo posijalo na to bedno stanje, napovedujoče slovenskemu življu počasno potapljanje v pljuskajoči povodnji sočasne furlanizacije, italijanizacije in germanizacije. Ne bi pa ob tem smeli prezreti osrednjega sunka, ki je prihajal z Dunaja. Tam je tedaj paševala med drugim liberalno usmerjena Auersperg-Lasserjeva vlada. Nič dobrega ni obetala. V času njenega vladanja se je namreč stopnjeval ponemčevalni in gospodarski ter sočasni politični pritisk. Vrhu tega je slovanske narode v avstro-ogorski monarhiji boleče vznemirila bliskovita zmaga nemškega orožja nad Francijo Napoleona III. leta 1871. Napovedi o grozečem možnem vdoru nemške soldateske pod pru-

skim vodstvom na politično trhla avstrijska tla so še bolj motno zagrinjale prihodnost slovanstva in zlasti še maloštevilnega slovenskega naroda. »Soča« je vzkliknila tedaj avstrijski vladi: »Z Bismarckom ni dobro črešnje zobati.«¹

V 90 letih prejšnjega stoletja pa so se razkadile megle, ki so se bile zgostile nad goriško deželo. Sonce je le posijalo skozi oblake in otoplilo politično in slovensko nacionalno ozračje. Napočila je topla pomlad. Prinesla je prelom, preobrat. Gre za prodor prelomnih sil. Prvič: *organizacija slovenstva*. Organizirano pričevanje rodu in krvi je bilo močnejše ko nasilni poskusi, odtegniti ta slovenski rod lastni krvi in zavesti. Od kod pa je prekipela druga gibalna sila, ki je krepko obrnila kolo novega razvoja? Doživljamo prerodna gesla, ki so donela iz slovenske časniške *publicistike*, zlasti iz stolpcev goriškega časnika »Soča« (1871—1915). Že leta 1899 je namreč ohrabrujoče zaklicala Slovincem, naj ne obupajo: »Bogataši niste. Če se organizirate, boste sami gospodarji na svoji zemlji. Izginili bodo ošabni judovski in liberalni kramarji goriški. Delavsko ljudstvo slovensko pa bo ostalo, kakor stoji, odkar obstoja, to nehvaležno mesto, ki so mu slovenski delavci in kmetje dali lepo ime Gorica.«² In se je izoblikovalo geslo: »Naš rod ne rodi renegatov.« To pa je bilo možno le ob sočasnem medsebojnem oplajanju ter podpiranju silnic, ki so delovale v sklopu obeh povezanih soodnosnic: *organizacija* — *časniška publicistika*.

Zaustavimo se najprej ob nekaterih značilnih pričevanjih *neslovenskih časnikov*. Liberalni goriški časnik »L'Isonzo« primerja npr. že leta 1872 »vzbujeno dejavnost in nagel napredek Slovencev v narodnem oziru in omiki z mlačnostjo v Furlaniji.« Nadalje ugotavlja, da italijanska duhovščina ni narodna, furlanska duhovščina pa je narodno malomarna. »L'Isonzo« zbada tudi nemarnost italijanskih deželanov, ker ne pošiljajo otrok v šole, medtem ko je na gimnaziji neprimerno veliko število Slovencev. Med 5 odličnjaki so tukaj 4 Slovenci.³

Nadalje prisluhnimo glasovom iz avstrijske prestolnice. Dunajska »*Neue freie Presse*« se oglašala (1872) v zvezi z narodnostnimi razmerami na Goriškem, seveda s svojih razglednih vidikov. Opozarja, da imajo Nemci in Slovenci na Goriškem samo »kolonijske pravice«, ne pa narodnih. Navaja, da je tukaj »zemlja od nekdanj slovenska!« Glede Gorice pravi, da »je bila in bo prav slovenska« in da je slišati na trgu skoraj le slovenščino.⁴

Značilno je nadalje, da se »Soča« že leta 1872 nagiblje k pravilnemu gledanju na realno usodo sožitja. Ob napovedi nemškega časnika v Gorici, ki naj bi sledil časniku »Görzer Zeitung«, podčrtuje dejstvo »slovensko furlanskih tal«.⁵

Duh slovenstva prodira tudi v šolstvo. Na konkretno pričevanje o napredku slovenstva naletimo že leta 1896. V Gorici delujejo tedaj trije slovenski otroški vrtci in dve osemletki, razen tega pa še obrtno nadaljevalna šola. Leta 1895 se je vpisalo v to šolo 71 slovenskih učencev. Na sodišču so že tudi viseli slovenski napis. Sodne obravnave so potekale v slovenščini. Obtožnice so bile napisane v slovenščini.

Pričevanje podatkov. Leta 1895 sta bila npr. na goriški gimnaziji 202 Slovencev, 158 Furlanov ter Italijanov in 48 Nemcev. Leto 1913 pa kaže naslednjo sliko: Slovencev 482, Furlanov in Italijanov 438, Nemcev pa 56. Na goriški realki je bilo 1913 Slovencev 158, Furlanov 120 ter Italijanov in Nemcev 82.

Tudi časnik »Il Friuli Orientale« je leta 1899, kakor povzemamo po »Soči«, ugotavljal, da se Slovenci v Gorici množe in da se ne »dado poitalijančiti kakor poprej.« Pridobivajo si veljavo. Hkrati graja italijanske trgovce, ker postrežejo Slovence v slovenščini.⁶ To odkritosrčno zatrjevanje je osvetlila že tri leta pred tem »Soča« v uvodniku »Narodni ponos II«. Tu se je uvodničar dotaknil preživelega načela, češ da je slovenščina le za kmeta. Uvodničar navaja, da »naš kmet govori po štacunah slovensko«. In najbolj »nestrpni zagrizenci morajo govoriti slovensko, če hočejo prodati.« Pač pa se je »Soča« obregnila ob »dame«, ki ne govore po trgovinah slovensko. Zato jim je treba več narodnega ponosa, saj v Gorici ni treba nikjer italijanščine, vsakdo zna »toliko slovenski, da se z njim sporazumemo«.⁷ Osebnost se spominjam iz mladih let, kako so trgovci Furlani — pravih Italijanov je bilo tedaj bore malo — govorili s slovenskimi okoličani v slovenščini. Seveda je mrgolelo v tej njihovi spakedrani slovenščini predvsem raznih furlanizmov. Ne glede na to pa je resnica, da je okoličan Slovenec razumel trgovca, trgovec pa njega. Ta pojav sega seveda v čas, ko se med Slovenci na Goriškem še ni zasedrilo geslo »Svoji k svojim«.⁸

O preobrazbi Gorice pripoveduje zelo nazorno dr. Henrik Tuma v svojih spominih »Iz mojega življenja«. Zatrjuje, da je imela Gorica leta 1894 ob njegovi priselitvi »docele italijansko lice.« Uradi, obrt in trgovina so bili v italijanski rokah, medtem ko je bila okolica čisto slovenska, toda pod dr. A. Gregorčičevim političnim vodstvom »precej mrtva«. In tu prehaja dr. H. Tuma na vzročno

ozadje preobrazbe, ki se je porajala v zunanji podobi Gorice. Pristavlja namreč, da sta živahni Gabršček in njegova »Soča« prebujala Gorico, kamor težita Soška in Vipavska dolina, saj sta gravitirali od takratnih furlanskih občin h Gorici le Ločnik in v manjšem delu Moša. Goriška trgovina in obrt sta lahko imeli zagotovljenih več dohodkov le ob gospodarskih stikih z Vipavsko in Soško dolino. To pomeni: Gorica ni mogla živeti in se razvijati brez izrazito slovenske okolice.

Nedvomno so torej minili časi, ko se je zdelo, da so Slovenci na Goriškem nenevarni. Nemški tržaški časnik »Triester Zeitung« se je npr. leta 1895, kakor je razbrati iz »Soče«, zgražal zaradi »slovenskega radikalizma« ob tedanjih volitvah ter zaradi »terorizma radikalnih življev«. Na ta polemični sunek iz Trsta je brž reagirala »Soča«, ki razglaša, da gre ob tem primeru za očitek radikalizma, v resnici pa »za golo obrambo, ker ne dopuščamo, da bi vladal laški radikalizem.«⁹

Prvi načrt za naskok na tedaj furlansko italijansko Gorico je »Soča« nakazala konkretno: Najprej je treba privabiti v Gorico dovoljno število slovenskih trgovcev in obrtnikov vseh strok. Nato zagotoviti odjemalce z geslom »Svoji k svojim.« Noben Slovenec naj ne prestopi praga italijanske trgovine. Potem bodo Venutiji in Orzani lahko prodajali svoje blago — Furlanom.¹⁰ Tudi ugotavlja »Soča«, da polnijo Slovenci žepe svojim »smrtnim sovražnikom, da se ti mastijo in debelijo s slovenskimi žulji«.¹¹ In še spoznanje, zajeto v nekoliko kasnejšem uvodniku »Soče«: »Odkar je prešinila iskra narodnostne zavednosti goriške Slovence, so se začeli postavljati po robu laški brezobzirni prevladati.«¹²

Ta dognanja so rodila vzporedno s »Sočino« slovensko, jugoslovansko in slovansko programsko publicistično izpovednostjo njen vzporedni *akcijski program*, ki ima svoje težišče v realistično zajetem in z neizprosno doslednostjo izvajanem načrtu o *poslovenjenju Gorice*. Drzna misel. Del tega načrta pa je nadrobno razčlenjen že v članku z naslovom »Kaj pričakujemo v letu 1898.« Tu so izražene predvsem naslednje akcijske postavke: Potrebne so korenite spremembe vladnega sistema na Primorskem. Izbojevati je treba slovenskemu ljudstvu ljudsko šolo v Gorici, na polju samopomoči pa vsaj še 10.000 goldinarjev za slovenski Šolski dom ter vsaj še 1.000 ali še več deležev za Trgovsko obrtno zadrugo, ki je zagotavljala kredite zavednim slovenskim trgovcem in obrtnikom v Gorici. Poleg tega še doseči prvi milijon prometa v Goriški posojilnici; razširiti zavarovalnico za govejo živino; ustanoviti zvezo 25 mlekarških društev; v krčmarski zadrugi ne sme biti no-

bene dvojezičnosti. Tu velja osnovno geslo: Narod, pomagaj si sam!¹³

Ta preudarno zasnovani *akcijski program* za poslovenjenje Gorice je jedrnatno izpovedala »Soča« tudi v uvodniku naslednjega leta, ko poudarja, da »le potom dobre, vzorne trgovine in obrti z geslom ‚Svoji k svojim‘ bomo prišli v Gorici na površje.«¹⁴ Tako pozdravlja npr. »Soča« zidavo Trgovskega doma, ki je sodil med najlepše stavbe v Gorici, nakup hotela »Pri zlatem jelenu«, nakup naj sodobnejše urejenega hotela »Südbahn« po slovenski Trgovsko obrtni zadrugi, nadalje Društvenega doma v Ulici sv. Ivana itd. Pozdravljata pa tudi pomemben dosežek slovenstva na Goriškem leta 1913: ustanovitev popolne humanistične gimnazije s slovenskim učnim jezikom ob sočasno vzporednih realnih gimnazijah z nemškim ter italijanskim jezikom.

Optimistični razgled v prihodnost odgrinja »Soča« ob uvodniškem opozorilu, da »Naš rod ne rodi več renegatov«, in proslavlja to pomladansko (velikonočno) vstajenje, ki pa nehote spominja goriške Slovence »našega narodnega prebujanja med Slovenci na Goriškem. Ali glej, čuda! Kar nakrat, s svojo močjo se je dvignil slovenski narod na Goriškem iz spanja.« Dokaz o tem narodnem prebujanju so goriška slovenska narodna podjetja, obrti in zadruge, posojilnice, slovenska društva, Šolski dom itd.¹⁵

Vztrajno in trdoživo oznanja »Soča« ta svoj akcijski *poslovenitveni* program s težiščem na tehtno zamišljeni organizaciji, ki ji, kakor se je pokazalo, Furlani ter Italijani niso bili dorasli. Tako naglaša npr. pisec članka »izven uredništva« z naslovom »Naša narodna organizacija«, da mora biti »prva naša skrb, da se dvigne trgovstvo in obrtništvo kar moči, četudi bi morali morda sedaj žrtvovati enakomeren napredek drugih stanov (pri tem misli pisec verjetno na kmete in delavce — piš. op.). V drugi vrsti pa moramo skrbeti, da se stan veleposestnikov ne le ohrani, ampak tudi dvigne, dokler velja za našo državno upravo umetni stan veleposestnikov, katerega je sama ustvarila.«¹⁶ To pomeni, da se pisec (zelo verjetno dr. Henrik Tuma) ogreva za to misel predvsem iz političnih razlogov in z vidika tedaj veljavnega volilnega reda, ki je predvideval veleposestvo kot posebno volivno kategorijo. To svoje mnenje pojasnjuje in utemeljuje člankar v naslednji izdaji »Soče«, češ da je »edino po tem potu mogoče priti do vpliva v deželi« in da je tudi »edino po tej poti mogoče doslednoboljšanje malega posestva.«¹⁷

O *sadovih* teh prerodnih prizadevanj n drobno pripoveduje dr. Henrik Tuma, ki je bil vrsto let A. Gabrščekov najožji sodelavec.

Bil je skupno z njim sotvorec zgodovinsko pomembnega *poslovenitvenega* programa, ki naj zaustavi proces furlanizacije oz. italijanizacije tedaj še neorganiziranega ali še nesistematično organiziranega slovenskega življa na Goriškem. Tuma se je v zreli presoji položaja, ki se je v njem znašlo goriško slovenstvo, tudi dokopal do prepričanja, da je ključ do vsega nadaljnega razvoja ter napredka v prid slovenstvu v tem, da pridobijo Slovenci *samostojno gospodarstvo*. Zato je rešitev le v geslu: »Svoji k svojim«. Prav na tej osnovi se je posrečilo »odtrgati Vipavsko in Soško dolino od italijanske Gorice.« To je pomenilo prvo fazo *poslovenitvenega* programa na Goriškem. Tu so izvirki *prvega prerodnega toka*, ki je zajel goriško okolico. Naslednja faza *poslovenitvenega* programa pa oplaja Gorico samo. Tukaj delujeta uspešno in razbijata spone furlansko-italijanske gospodarske prevlade v mestu Trgovsko obrtna zadruga, ki jo vodi dr. Henrik Tuma in ki zagotavlja kredite slovenskim trgovcem in obrtnikom, Goriška ljudska posojilnica, kjer ima glavno besedo Andrej Gabršček. Slovenska obrt in trgovina raseta v Gorici ko gobe po dežju. Zato se tukaj vzporedno množi slovenski srednji stan ter narašča število slovenskih šolskih otrok. Novo življenje je vzkliklo z *gospodarskega stališča*: stekla je bohinjska železnica z novo veliko državno železniško postajo. Sicer je ta pobuda usmerila izdaten organizacijski dotok nemškega življa v Gorico, vendar pa je hkrati še krepkeje povezala Gorico z zavednim slovenskim zaledjem.

Vzporedni prerodni tok, ki je pospeševal *poslovenitveni* proces Gorice, pa se je prelival iz osnov *sistematične agitacije* z namenom še nadalje krepiti tukaj slovenski živelj. In glej, kaj se dogaja! V Gorico se selijo upokojeni slovenski uradniki ne le z goriškega in tržaškega območja, temveč tudi iz drugih avstrijskih slovenskih dežel. Kot vabljev dejavniki so vplivale pri tem ugodne življenjske razmere, nadalje prijetno, prav meransko podnebje ter razgibano politično in društveno življenje. Smotrna prizadevnost je poleg tega dosegla pogostnejše nastavljanje slovenskih uradnikov. Ta pojav opozarja nase predvsem po letu 1905, ko se je pričelo krhata zavezništvo »prijateljstvo« med Avstrijo in Italijo. Težnje prestolonaslednika Franca Ferdinanda in šefa avstrijskega generalnega štaba von Hötendorfa so pričale o njenem spoznanju, da je nevarno držati ob meji italijansko uradništvo.

Pa še pričevalen Tumov podatek o stanju pravnikov v Gorici leta 1914: med 45 juristi in sodnimi uradniki je bilo tukaj 27 Slovencev ter 16 Furlanov, Italijanov ter Nemcev. Vsekakor

je ob tem značilna tudi Tumova informacija, da so pri zadnjih volitvah v goriški mestni zastop pred izbruhom prve svetovne vojne odločili italijansko-furlansko zmago nemški volivci. Med slednjimi so prevladovali nemški železniški in gozdarski uradniki, saj so bili italijansko-furlanski glasovi izenačeni s slovenskimi. Pa tudi njegove navedbe o konkurzih presenetljivo osvetljujejo razmere v goriškem trgovstvu leta 1913-4: italijanski oz. furlanski trgovci prijavljajo konkurze spričo krepke učinkovitosti slovenskega gesla »Svoji k svojim«. Na njihova mesta pa stopajo slovenski trgovci. Tuma se npr. sklicuje ob tem pojavu na posebno podjetni slovenski trgovski podjetji »Hedžet in Koritnik« ter »Pintar in Lenart«, ki sta pokupovali stečajne mase propadlih italijanskih oz. furlanskih trgovcev. Tumi so priznavali odločilni goriški italijanski oz. furlanski politiki po italijanski okupaciji, da bi prve občinske volitve po letu 1910 v avstrijski Gorici prinesle izvolitev slovenskega župana, pa je prva svetovna vojna to preprečila. Omenjeni politiki niso skrivali pred dr. H. Tumo resnice, ki so jo izrazili nekako tako-le: »Bil je zadnji čas, da je prišla italijanska vojska, zakaj brez te pomoči bi bila Gorica za italijanstvo izgubljena.«¹⁸

Glede na presenetljivo uspešni proces poslovenitve mesta Gorice ne bi sicer mogli oporekati, da so k temu prispevali svoj ustrezeni delež tudi nekateri katoliško obarvani časniki npr. »Glas« (Gorica 1872-5), »Primorski list« (Trst—Gorica 1893—1913), »Gorica« (1899—1914), krščansko socialni »Novi čas« (Gorica 1909-15) in »Goriški list« (1914-5). Prav tako si je pridobil pri presoji realnih okoliščin ter ob možnostih in organizacijskih zasnovah ter izvedbah pomembne zasluge zelo sposobni dr. H. Tuma, v času do leta 1902 Gabrščkov najožji sodelavec. Obžalovati je, da je prišlo pozneje do preloma v ustvarjalnem sodelovanju tega duumvirata.

Pričevanje o publicistični dinamiki in pobudnosti »Soče« pa kaže, da je njen tvorni delež v tem pogledu le prevladoval. Tuma nas npr. opozarja, da za »tiskovno propagando med ljudstvom nismo mogli imeti boljšega glasila od »Soče« in sposobnejšega človeka od Gabrščka.«¹⁹

V žarišču tega neizprosno doslednega in k načrtu poslovenjenja Gorice sistematično, prodorno težečega časnikarstva pa opozarja naše osrednja postava tega publicističnega in liberalnega svetovnonazorskega kroga: Andrej Gabršček.

Ko hudournik se je pojavil v goriškem javnem življenju. Neusmiljeno je razbrazdal pušto ledino. Dreje Burja so mu rekli. In resnično: kakor burja je razgnal temne, nič do-

brega napovedujoče oblake, ki so se tedaj podili po goriškem političnem obzorju, da je končno sonce le pokukalo skóznje. Gabrščkova »Soča« je pogumno, neizprosno, bojevito terjala enakopravnost za Slovence in napovedovala pomlad, prerod in vstajenje goriškega slovenstva.

Andrej Gabršček, rojen 26. novembra 1864 v Kobaridu, se je odločil za učiteljski poklic. Toda tega učitelja je tako srbelo med prsti, da mu je časnikarsko pero kar samo od sebe skočilo med prste že tedaj, ko je bil učiteljski učnik v Kopru. Krepko je potrkal na vrata goriškega slovenstva: kot izpraševalec vesti in bojevnik, ki ponosno zavrača pojave priklanjalne pohlevnosti in oportunističnega klečplazenja. Takega burnega, eksplozivnega, hrabrega vedenja slovenski goriški politiki stare šole in konservativne smeri niso razumeli. Andrej Gabršček je bil predmet različnih ocen in strogih kritik. Samoobrambna srditost njegovega boja plahim dušam seveda ni ugajala. Tako je npr. tržaška »Edinost« ocenila A. Gabrščka kot nadarjenega, brezprimerno marljivega, agilnega, podjetnega in kakor nalašč ustvarjenega za javno življenje. Pristavila pa je hkrati, da »ne moremo še take osebnosti postaviti namesto načel. Goriški gospodje so postavili namesto načel svojedobno osebo Gregorčičevo, pozneje Aškerčevo, zdaj pa Gabrščkovo.«²⁰ In vendar ne bi mogli ob temeljitem poznavanju A. Gabrščkovega hotenja in delovanja prezreti, da mu je šlo v bistvu za samopomoč ter samoobrambo goriškega slovenstva in da bi bilo tvegano trditi, da bi bil kljub temu, da je rinil v ospredje, kdajkoli podredil ti osnovni načeli kakim osebnim marnjam ali težnjam. Sam priznava, da je bil na Goriškem ta boj do skrajnosti grd, da se pa vendar ne boji poštene kritike poznejših časov.

Danes se lahko čudimo vsestranski, pogosto zares eksplozivni Gabrščkovni dinamiki. Predvsem je bil mojster časnikarskega peresa. To mu priznava tudi Tuma, njegov poznejši politični nasprotnik. O Gabrščku pravi, da je bil »rojen žurnalist, menda najboljši med Slovenci.«²¹ Že na slovenskem učiteljsku v Kopru je segla Gabrščkova desnica po peresu. Živahno in udarno zveneči Gabrščkovi dopisi so uzrli beli dan v goriški »Soči«, tržaški »Edinosti« in ljubljanskem »Slovenskem Narodu«, nadalje v F. Podgornikovem radikalno obarvanem »Slovenskem svetu«. Dopisoval pa je tedaj tudi češkimi časnikom »Kromeřiške Noviny«, »Velehrad« in »Slavia« (Olomuc).

S svojimi časnikarskimi prispevki je pritegnil pozornost bogoslovnega profesorja in politika dr. Antona Gregorčiča, urednika »Soče«, tedaj glasila skupnega slovenskega

političnega društva »Sloga«. Ko pa se je znašel dr. Gregorčič v precepu in neugodnem položaju zaradi treh nasprotnikov, profesorjev v goriški bogoslovnici tj. dr. Mahnič, dr. Gabrijelčiča in dr. Čerina, ki ga še pogledali niso, in ko je začutil, da ne uživa zadostne zaščite pri goriškem nadškofu, se je odločil za presenetljiv korak: povabil je mladega Gabrščka, naj prevzame uredništvo »Soče«. Gabršček je odpovedal učiteljsko službo v Kobaridu in se preselil v Gorico. Tu je 26. julija 1889 iz dr. A. Gregorčičevih rok prevzel urejevanje »Soče«. Dne 2. avgusta 1889 je bil v časniku že naveden 25-letni Andrej Gabršček kot izdajatelj »Soče«, M. Koršič pa kot odgovorni urednik. Že prvo sekundo je imel proti sebi dr. A. Mahnič, ki si je bil Gabrščka dobro zapomnil zaradi njegovega sodelovanja v radikalno slovanskem in svobodomiselnem F. Podgornikovem »Slovanskem svetlu«.

Ob tej novi situaciji se je v »Sočinih« stolpcev marsikaj *prelomilo*. Krepko je bilo čutiti v njenih predelkih novo metlo, ki jo je viharno in udarno vihtela mlada, krepka roka. Že prva Gabrščkova številka je pomenila preplah, bojno napoved. Gabrščkova nemirna narava ni dopuščala nobenih kompromisov. Izpod njegovega peresa je curljala jedka misel, ko da hoče izpraševati vest: temeljit preobrat v tradicionalni slovenski politiki oportunitizma in čakanja na drobtinice. Gabršček je krenil po stopinjah F. Levstikove neizprosne, pogumne, kritične in bojevite časniške publicistike. Pognal se je v polemični boj zoper strupeni italijanski časnik »Il Corriere di Gorizia«. Hkrati je pozval Slovence, naj se gospodarsko osvobodijo italijanske gospodarske prevlade. Prelomil je z dotedanjo prakso staroslovenskega konservativnega in katoliškega politika dr. Tonklija, ki je menil, da je poklican soliti tudi Gabrščku pamet, kako naj urejuje »Sočo«. V njeni 41. številki leta 1889 je Gabršček s člankom »Bodi jasno« vrgei rokavico Tonkliju in njegovemu staroslovenskemu krogu, saj je v svoji izpovedi zavrnil misel, da bi morala »Soča« služiti društvu »Sloga«, ki ji je tedaj predsedoval dr. Tonkli.

Tu je bil začetek *drugega razkola* na Goriškem. Prvič je počilo ob spopadu staro in mladoslovenske struje ter hkrati časnikov »Glas« glasila novo ustanovljenega katoliško konservativnega, staroslovensko usmerjenega političnega društva »Gorica« ter »Soče«, glasila liberalno obarvanega mladoslovenskega političnega društva »Soča«. Obdobju sprave in sloge (1876—89), ko je urejeval dr. A. Gregorčič »Sočo« kot glasilo društva »Sloge«, je z 31. številko že Gabrščkove »Soče« sledila *druga ločitev duha* na Goriškem. V politični areni se je spopadel dvojni bojeviti duet: sta-

roslovenca, katoliška konservativca — goriški »Bleiweis« dr. Tonkli in katoliški ideolog dr. Mahnič, na drugi strani pa dr. Gregorčič, voditelj nekake katoliško liberalne narodne stranke, in Andrej Gabršček, narodni revolucionar in liberalec. Ob ostrini idejnega in srditega dvoboja se razvnamajo dramatične scene, ki burno odsevajo tudi v časniških predelkih.

Neogibni nasledki: razpleta se zburkano zaporedje dogodkov. »Stari« so se s formalnim toda pravno nerealnim trikom polastili »Soče«. V njeno uredništvo se je preselil dr. Anton Mahnič, po literarnem zgodovinarju dr. I. Prijatlju »kladivar« organiziranega katoliškega gibanja na Slovenskem. Toda to »Sočino« staroslovensko konservativno in svetovnonazorsko katoliško meddobje je trajalo v letih 1889—91. Gabrščkov sočasni protisunek z »Novo Sočo« (1889—92) je deloval presenetljivo in protislovno, saj je bila »Soča« programsko dejansko nova »Soča«. »Nova Soča« pa stvarno stara »Soča«. V vročih in žgočih polemičnih bitkah je »Soča« podlegla. Dr. Tonkli pa je bil prešibek vodilni politični jezdec in je zdrknil z vodilnega sedla. Sledi Gregorčič — Gabrščkovo publi- cistično in politično zmagozslavje.

Potem ko je Gabršček prodril s svojo »Novo Sočo«, se je vrnil k izvirku. Obnovil je »Sočo« (1893—1915) v njeni tradicionalni notranji in zunanji podobi. Usmerjal jo je v znamenju kompromisnega gesla »Bog in narod«, ki naj bi krilo dr. Gregorčičevo politično smer pred srepimi pogledi strogih bogoslovnih opazovalcev, po drugi strani pa ustrezalo dvoživkarski platformi med Gabrščkovo narodno radikalno, liberalno ter Gregorčičevo narodnjaško, katoliško liberalno opredelovitvijo.

Toda tudi dr. Gregorčič in A. Gabršček sta se končno razšla, oba ko zraščena v oklepu pojavljajočih se političnih ambicij, čeprav bi očitke nenačelnosti lahko prej nartili Gregorčiču ko Gabrščku. Torej *zopet prelom* na Goriškem. A. Gabršček je imel sedaj proste roke. Njegova »Soča« se je lahko vrnila k prvotnemu dr. K. Lavričevemu liberalnemu, mladoslovenskemu geslu »Vse za omiko (narod), svobodo in napredek.« Seveda se je užaljeni Gregorčič pognal v protinapad. Udaril je v smer, ki je o njej domneval, da bo najbolj oplazila Gabrščka: začel je izdajati domnevno konkurenčni tednik (poltednik) »Gorica«. Toda »Soča« je živela dalje in rasla.

Končno je počilo tudi med Gabrščkom in dr. Tumo: *še nov prelom*. Prej sta se prijateljsko in z obojestranskim spoštovanjem objemala, sedaj pa sta se polemično dokaj mikastila. Tuma se je zatekel k socialno demokratičnim časnikoma, k E. Kristanovemu »Rdečemu pru-

poru« (tržaško obdobje 1898—1905) in k I. Regentovemu »*Delavskemu listu*« (1908—9). Iz njunih stolpcev je odslej naperjal svoje časniške polemične bodice proti Gabrščku in njegovi »Soči«.

A. Gabršček pa je stopal po svoji poti in posvečal vso skrb »Soči«, ki je pomenila funkcionalno nekak majhen slovenski liberalni dnevnik na Goriškem v času, ko je prihajala na svetlo trikrat tedensko in jo je v sklopu A. Gabrščkovega izdajateljskega kroga dopolnjeval tednik »Primorec«, namenjen podeželskemu ljudstvu. V širše, velikopoteznejše časnikarske razsežnosti pa se je razrasla »Soča« s pobudo dveh dnevnih izdaj tj. mestne goriške ter podeželske oziroma po drugi enačici jutranje in večerne izdaje. Ta pobuda je bila Gabrščku zelo prikladna pri navihanem manevriranju ob cenzurnih postopkih. Vrh tega je Gabršček obogatil »Sočino« vsebino z naslednjimi rednimi prilogami: »Gospodarski list«, »Slovenski tehnik«, ter »Kažipot po Goriškem, Trstu in Istri« in »Kažipot po Ljubljani in kranjskih mestih.« Nadalje je dodal leta 1899 svojemu izdatnemu izdajateljskemu opusu še nemški časnik »*Adriatische Post*«, ki naj bi poučeval avstrijske vladne kroge o zahtevah Slovencev do Italijanov in ki naj bi publicistično podpiral »Sočo«.

Andrej Gabršček je bil vsekakor odličen časnikar, rojen za spretno ravnanje s časnikarskim peresom. V svojih neštetihih podpisanih, le z začetnicami ali s šiframi označenih uvodnikov, člankih ter polemičnih in satiričnih prispevkov je dosledno in premočrtno izvajal osnovni »Sočin« program slovenstva, jugoslovanstva in slovanstva. Seveda v polnem sozvočju s »Sočinim« prvotnim, tj. po dr. K. Lavriču povzetim programskim geslom »Vse za narod, svobodo in napredek«. V svojih žgočih in pekočih polemičnih prispevkovih je drezal in praskal na vse strani. Ni bilo vprašanja, ki ne bi bil vánj vtaknil svojega nosu. Predvsem se je trdoživo in s pogostnim tveganjem osebne varnosti bojeval zoper krivično prevlado Italijanov oziroma Furlanov v deželi z dvetretjinsko slovensko večino. Z resno besedo pa je hkrati opozarjal na rastočo vsiljeno invazijo nemškega življa na »slovensko furlanska« goriška tla.

Gabrščkova vihrava narava pa je nemirno silila tudi na druga *vzporedna področja*. Strmimo ob njegovih nenehnih pobudnih zamahih, ki jih nekateri slovenski velmožje še dohitevati niso mogli.

Kot podjeten založnik je prijetno presenetil slovensko kulturno javnost s svojo Slovensko, Mladinsko, Svetovno in Salonsko knjižnico ter s svojo Talijo. Poleg tega je izdal tudi ruski slovar in slovnico, za kar je prejel rusko odlikovanje, ki mu je prineslo sloves raz-

vpitega panslavista. Končno je zalagal tudi nedvomno kvalitetno, meščansko napredno in jugoslovansko usmerjeno dvomesečno revijo »Veda« (1911—5), čeprav je imela zaradi bojkota na Kranjskem le 350 izvodov naklade. In tudi socialistična mesečna revija »*Naši zapiski*« je prihajala v svojem goriškem obdobju (1909—14), ko sta jih urejevala dr. Dermota in dr. Tuma, na svetlo v Gabrščkovi »Goriški tiskarni«. Mar ni tedaj nastopala Gorica prav glede na to bogato razčlenjeno in drzno založniško dejavnost v vlogi slovenskih Aten?

Tudi se je Gabršček že od vsega začetka zavedal, da pomeni le lastna tiskarna zagotovilo za nemoteno publicistično in časnikarsko ustvarjalnost, zlasti še glede na tako nakopičene pobudne zamaha. Ko se je prepričal, da si ne bo mogel pomagati z Obizzijevo tiskarno, je ustanovil leta 1893 lastno »Goriško tiskarno«, pozneje pa tudi Narodno tiskarno v Pulju. S tem je omogočil istrskemu hrvaškemu narodnemu gibanju uspešno propagandno publicistiko. Pozneje je odstopil tiskarno vodstvu istrskih Hrvatov. Značilno za Gabrščkovo slovansko in jugoslovansko programsko vnemo je, da je naročil za svojo tiskarno tipke v cirilici. Med drugim je poskrbel za natis Gregorčičevih pesmi v latinici in cirilici.

Tudi kot *knjigarnar* je smiselno dopolnjeval svojo nepretrgano narodno revolucionarno ofenzivo. Poleg matične knjigarne v Gosposki ulici je zagotovil Gorici naj sodobnejše urejeno knjigarno v Trgovskem domu. Njeno ureditev je zasnoval po nekaterih tedanjih vele mestnih vzorih na Dunaju, v Pragi in Berlinu. V tej knjigarni so bile kupcem na voljo slovenske, hrvaške, češke, ruske, francoske, italijanske in nemške knjige. Pa še izvirna pobuda: prva zbirka slik in umetniških razglednic na Slovenskem. Pozneje sta to najlepšo knjigarno v Gorici spodkopala zarota in bojkot avstrijske soldateske zaradi Gabrščkovih izložbenih poročil v prid zmagam srbskega orožja v balkanskih vojnah. Tudi ni Gabršček mnogo pomišljal, ko je s svojim ličnim kioskom »Miramar« v Gradežu, ki so ga podprli predvsem češki gostje, mnogo tvegala, saj je kiosk, stalna tarča italijanskih šovinističnih prenapetežev, po štiriletnem poslovanju zgorel.

Kot *politika* in *poslanca* v goriškem deželnem zboru je odlikovala Gabrščka programska akcijska premočrtnost, ki sta jo krepila neprizanesljiva odkritosrčnost in neupogljivost odločnost. Jasno, uporno ter z narodno revolucionarnimi gesli je gromovno branil obstanek, pravice, koristi in napredek goriških Slovencev ter se trdoživo boril zoper italijansko prevlado v gospodarstvu in politiki na Goriškem in Gradiščanskem, vsiljeno dvetretjinski slovenski večini.

Ne bi se mogel strinjati z mnenjem dr. Tume, ki je bil sicer v svojih pogledih na takratne goriške razmere nedvomno pravičen presojevalec, da je bil Gabršček slab organizator.²² Dokaj pobud se je rodilo v njegovi viharni notranjščini, le nelahka izvedba nalog v zvezi z organizacijo uredništev raznih periodičnih tiskov ter prilog, izdajateljstva, založništva, tiskarstva in knjigarništa pričevalno kaže, da ni bil Gabršček tudi na tem polju od muh. Sicer pa je zmerom — vsekakor na račun skrajšanega spanja — izbrskal drobce časa, da je z vrsto organizacijskih pobud ter z zavzetim sodelovanjem pri njihovem uresničevanju segel na različnejša področja prebujajočega se in vzdramljenega goriškega slovenstva. Tako je med drugim sprožil misel, ustanoviti na Blanci pri državni železniški postaji v Gorici slovensko ljudsko šolo in otroški vrtec, v obmejnem Krminu prav tako slovensko ljudsko šolo in otroški vrtec. Tudi je stal Gabršček ob zibelki pomembnih pobud v Gorici (Trgovsko obrtna zadruga, Goriška tiskarna itd.), pa tudi prek meja Goriške, saj je bil med ustanovitelji Zveze slovenskih učiteljskih društev ter Društva slovenskih pisateljev in časnikařev. To pa seveda še ne pomeni, da bi smeli pripisovati Gabrščku vse uspehe, izbojevane in dosežene pri poslovenjevanju Gorice. Tudi dr. Tuma je ob njem premikal skale na strmem klancu, ki ga je neprijazna usoda namenila goriškemu slovenstvu.

Nedvomno pripada A. Gabrščku pomemben delež ob spoznanju, da so se Slovenci na Goriškem zbudili in oživelili ter da so bili, kakor navaja v programskem uvodniku povojne goriške »Soče« France Bevč, najzavednejši del slovenskega naroda.²³

Seveda je čutil Gabršček na svoji vzburka-ni življenjski poti tudi neprijetne posledice, ker je bil skozi desetletja »ves v ognju za slovenske narodne pravice.«²⁴ Med prvo svetovno vojno je bil dvakrat zaprt. Nato so ga avstrijski oblastniki internirali v Lipnici, Oberhollabrunnu in Göllersdorfu. Sledila je konfinacija na Dunaju, kjer je živel od leta 1917. Prav tu je pozneje v Nacionalni in univerzitetni knjižnici, kjer so ohranjeni edini kompletni letniki »Soče«, nadrobno preučeval razvojno pot »Soče« in zajel njeno pisano, dramatično vsebino v svojih »Goriških Sloven-cih.«²⁵ Do njegove smrti leta 1938 v Ljubljani ni zdrknilo časnikarsko pero iz njegove des-nice.

Še sklepna ocena. Na Andreja Gabrščka se je, kakor je znano, razlila pravcata povod-enj očitkov zaradi »bratomornega boja« ter strupenega svetovnonazorskega in političnega ozračja na Goriškem. Iz Ljubljane in Trsta so prihajali zaradi tega opomini, svarila in

obtožbe. Tako je npr. na shodu političnega društva »Edinost« v Trstu dr. Laginja obžal-oval razkol na Goriškem. Glede Goriške so mu bili pred očmi trije ideali: prvi dr. Gregor-čič z modrim, mirnim in energičnim delom na polju šolstva in omike. Drugi ideal: dr. Tuma, ki je z energičnim delom postavil delovanje gospodarskih zadrug na trdne temelje ter je zagotovil zdrav razvoj naši orga-nizaciji na polju trgovine. Tretji ideal: oba je popolnjeval Andrej Gabršček na časnikařskem polju. Obžaloval je, da so se ti njegovi ideali razšli. Ako pa sprava ni več mogoča, naj za božjo voljo gledajo, da se boj vsaj ublaži in omeji.²⁶

Ta pesem, sentimentalno uglašena na složno delovanje na Goriškem, pa je lahko imela še drugačen odzvok: V slogi narod sladko spančka. Na solze, ki so jih z raznih strani pretakali nad srditimi bitkami in psovanji na Goriškem, je »Soča« odgovarjala, da »plavati nad strankami se pravi nič delati, marveč le rodoljubno vse obsojati. Upamo, da se boj še bolj razbistri.«²⁷

Gabršček je bil glede na razne očitke, ki pa ne bi mogli leteti le nanj, takega mnenja, da je prav iz srditega političnega boja zrased napredek. Marsikje drugod bi ta boj škodoval narodni stvari, na Goriškem pa je pomenil blagoslov. Sodim, da je Gabršček do-dobrega spoznal naše goriško ljudstvo. Le po tej poti se je lahko rodila ta njegova misel.

Ni pa ta očitana in ko s strupom prepojena politična srditost mogla preprečiti, da se ob mestnih volitvah v Gorici leta 1914 ne bi bili združili vsi goriški Slovenci pod vodstvom Narodnega odbora. Tudi se je Gabrščkova »Soča« leta 1897 kljub »strupenemu« strankarskemu ozračju na Goriškem zavzemala za to, da bi bili vsi slovenski poslanci narodne in katoliške stranke na Kranjskem združeni v enotnem Jugoslovanskem klubu dunajskega parlamenta.

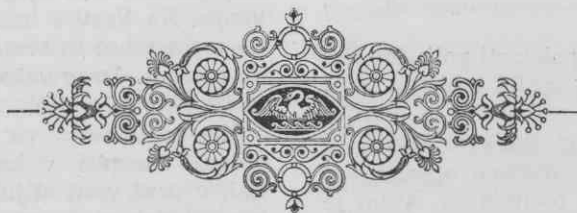
Ne glede na to pa ne bi mogli ob 100-letnici »Sočinega« rojstva 31. marca 1871 zanikati Gabrščkovih nedvomno pomembnih zaslug za napredek, prerod slovenstva v Gorici in njenem območju. V svobodnem slovenstvu je uziral vrhunsko kategorijo svoje časnikarske izpovednosti. Simon Gregorčič je bil pesniški znanilec usode goriškega slovenstva, »Soča« pa znanilka njegovega prebujanja in razcveta, saj je Gabršček z vztrajno vnemo in narodnim revolucionarnim poletom prepajal njene stolpce s plamenečim domoljubjem, ki se je razraščalo v vseslovensko razsežnost. Žal je izid prve svetovne vojne z vsem strahotnim, kar je sledilo, podrl pomembne dosežke za veljavo slovenske podobe goriškega mesta. Le slovenska materinščina, poveljučana v »Sočinih« predelkih, se je uspešno prebijala sko-

zi pekel fašizma in blagglasno zazvenela v naš čas v stolpcih obnovljene »Soče« v Gorici (1947—60) in njenem nadaljevanju v »Goriškem dnevniku« tržaškega »Primorskega dnevnika.«

OPOMBE

1. Soča 9. avgusta 1871. — 2. Soča 13. januarja 1899. — 3. Soča 12. septembra 1872. — 4. Soča 21. novembra 1872. — 5. Soča 31. oktobra 1872. — 6. Soča 29. decembra 1899. — 7. Soča 13. marca 1896. — 8. Iz lastnih zapiskov. — 9. Soča 4. in 11. oktobra 1895. — 10. Soča 20. septembra 1895. — 11.

Soča 17. januarja 1899. — 12. Soča 24. februarja 1899. — 13. Soča 4. januarja 1898. — 14. Soča 3. oktobra 1899. — 15. Soča 8. aprila 1898. — 16. Soča 13. januarja 1900. — 17. Soča 16. januarja 1900. — 18. H. Tuma: Iz mojega življenja. Spomini, misli in izpovedi. Ljubljana 1937, str. 293—5. — 19. H. Tuma, ibid. str. 223. — 20. Soča 21. avgusta 1896. — 21. H. Tuma l. c., str. 223 in 250. — 22. H. Tuma ibid., str. 250. — 23. H. Tuma ibid., str. 223. — Soča »Gorica« 24. julija 1947. — 24. H. Tuma ibid. str. 223. — 25. A. Gabršček: Goriški Slovenci I. in II. knjiga. Ljubljana 1932 in 1934. — 26. A. Gabršček l. c. II., str. 526—7. — 27. Soča 6. septembra 1905.

PREGOVOR

Tudi najbolj skopi prikaz Jegličevega političnega delovanja se je tako razrasel, da ga ni moč v Kroniki objaviti naenkrat. Tako objavljamo tu samo prvi del, to je Jegličovo politično delovanje v obdobju do razpada Avstro-Ogrske mošarhije. Ta prvi del govori o neki zaključeni dobi, v kateri je bilo Jegličovo delovanje bistveno drugačno kot pozneje in bi bilo to lahko samostojna študija. Drugi del, ki govori o Jegličevem delovanju v stari Jugoslaviji, do konca dvajsetih let, to je do konca njegovega škofovanja in nekako tudi do konca političnega delovanja, je posebna študija, ki pa tvori s prvo zaključeno celoto. Na koncu drugega dela je tudi skupna ocena vsega Jegličevega delovanja in njegove osebnosti.

Razprava ima namen pokazati politično delovanje škofa Jegliča, ki doslej v bistvu še ni bilo nikjer sistematično prikazano in ocenjeno. Jože Jagodic v knjigi Nadškof Jeglič, ki je izšla v Celovcu 1952, obširno opisuje vse njegove delovanje razen političnega. Avtor je v uvodu knjige sam povedal, da se je temu ognil, ker je to težavna naloga in da še ni preteklo dovolj časa, da bi se o tem dala povsem objektivna slika.

Mislím, da je od konca Jegličevega delovanja že tolikšna doba, da lahko gledamo na njegovo delovanje iz zadostne zgodovinske distance in da lahko o tem pišemo.

Pri tem pa nastopajo težave, da vsi viri, ki zadevajo politično delovanje škofa Jegliča, še niso na voljo. Javnost nima dostopa do vseh virov v Ljubljanskem nadškofijskem arhivu.

Obstoji pa še druga težava: téma je precej obširna, saj obsega časovno nad 30 let, kolikor je škofoval Jeglič, in to 30 let, ki so silno pomembna v zgodovini slovenskega naroda. Pa tudi sam način njegovega delovanja je bil tak, da ga je težko slediti in razložiti, to pa zato, ker — kolikor je znano — škof Jeglič nikoli, razen v izjemnih priložnostih ni rad odkrito posegal v politiko na katerem koli področju. Stal je vedno zadaj in kot nekaj najvišji arbiter, to je škof, podpiral to ali ono politično akcijo, ki so jo drugi spočeli. Včasih se tudi vidi, da je hotel ostati neodvisen od vodstva klerikalne stranke in kot šef duhovščine, to je organizacijskega aparata klerikalne stranke, vedno ob vsaki priložnosti zavzemal še svoje posebno stališče in vplival na ta aparat.

Tako bo treba, preden se bo lahko izdelala natančna slika o Jegličevem političnem delovanju, obdelati še druge probleme iz zgodovine slovenskega klerikalizma, kot npr. klerikalno združništvo, Krekovo krščansko

socialno delavsko organizacijo, vpliv Krekovega krščanskega socializma v klerikalni stranki in pri Slovencih sploh, odnos klerikalne stranke do jugoslovanskega vprašanja, razcep v klerikalni stranki leta 1917 in mlado krščansko socialistično gibanje, ki postaja vse bolj opozicija strankinemu vodstvu od leta 1927 dalje in gre po letu 1930 samostojno pot.

Za delo sem uporabil vire iz Škofijskega arhiva v Ljubljani. Kot osnovni vir je prišel v poštev Jegličev dnevnik, ki zajema vso dobo njegovega škofovanja in je precej obsežen. Nosi najbolj pečat Jegličeve osebnosti in najbolj pokaže sliko njegovega političnega delovanja. Na kratko ima zabeleženo vso svojo korespondenco in svoje spise ter tako ogromno pomaga. Drug važen vir so Cerkvene vizitacije škofa Jegliča.

Kot sekundarni vir so prišli v poštev vsi tedanji časopisi, v katerih je Jeglič objavljaj, v prvi vrsti »Ljubljanski škofijski list«, kjer so tiskani Jegličevi pastirski listi in zapiski o shodih dekanov, važne Jegličeve institucije za vodenje politike. Žal so ti zapiski le fragmentarni, do originala pa nisem mogel priti.

Kljub prizadevanju nekaterih problemov nisem mogel rešiti, to pa zato, ker je še mnogo odprtih vprašanj v zgodovini slovenskega klerikalizma. Tako sem v svoji nalogi nekatere probleme le nakazal in odprl nekatera vprašanja, na katera bo moč odgovoriti, ko bodo rešeni prej omenjeni problemi in na razpolago vsi viri.

UVOD:

RAZVOJ SLOVENSKEGA KLERIKALIZMA
DO ZAČETKA JEGLIČEVEGA ŠKOFOVANJA

Klerikalizem, doktrina, po kateri največje maksime urejajo vsa področja življenja, eden bistvenih zgodovinskih fenomenov v novejši slovenski zgodovini, je evropski pojav od začetkov dobe imperializma dalje. Pojavlja se v katoliških deželah, kjer si skuša cerkev znova utrditi svoj s kapitalističnim razvojem omajani položaj v družbi. Realno osnovo ima v tem, da se duhovščina okorišča s položajem drobne buržoazije, delavstva in kmetov, ki propadajo pod udarci imperializma, in jih začne organizirati kot sredstvo za boj proti liberalni buržoaziji in po drugi strani proti rastočemu socialističnemu gibanju.

V Avstriji se pojavi klerikalizem v okviru konservativne stranke v 70 letih kot izraz odpora proti liberalnim režimom, ki so »kul-

turno-bojevniški« do katoliške cerkve. V klerikalnih vrstah se pojavijo tudi ljudje s socialno političnim programom, ki naj reši družbo liberalnega »židovskega« kapitalizma — ne pa kapitalizma nasploh — in socialističnega razrednega boja, s stanovsko družbeno organizacijo. Ti tako imenovani krščanski socialisti najdejo oporo v papeževi socialni okrožnici Rerum novarum 1891. Po prvih ostrih nasprotjih s konservativci pozneje popolnoma prevladajo v krščansko konservativnem taboru, ki se začne imenovati krščansko socialna in ljudska stranka. S svojim voditeljem dr. Karlom Luegerjem postanejo po volilni reformi 1906, za katero so se borili, najmočnejša stranka v Avstriji.

Klerikalno gibanje se začenja na Slovenskem jasno kazati v dobi slogaštva v 80. letih, ko se je pokazalo, da se liberalizem ni širše uveljavil. Zaradi zaostale družbene strukture, večina prebivalstva je kmečko, neagrarne gospodarske panoge in z njimi buržoazija pa so slabo razvite, se liberalizem ni mogel ukoreniniti med slovenskim ljudstvom. Liberalna buržoazija je bila ravno tisti sloj, ki je najbolj izkoriščal slovenskega kmeta in ta je sprejel pomoč, ki mu jo je v obliki zadruge začela organizirati katoliška cerkev in tako prišel pod njen ideološki in politični vpliv. S tem je klerikalni tabor, ki je predstavnik konservatizma, za daljšo dobo prevladal v slovenskem družbenem in političnem življenju in ga nobeno meščansko gibanje ni moglo resneje ogroziti.

Idejno osnovo vsemu slovenskemu klerikalizmu je dal dr. Anton Mahnič, ki je najprej v svojih člankih v Slovincu ostro ožigosal slovenski brezbožni liberalizem ter zahteval ločitev duhov po svetovnem nazoru.

Leta 1888 je začel v Gorici, kjer je bil profesor bogoslovja, izdajati revijo Rimski katolik, ki je postala tribuna klerikalizma. Odločen zagovornik klerikalizma na Slovenskem je bil tudi tedanji ljubljanski škof Jakob Missia in mladi ljubljanski bogoslovci so se vneto oprijeli njegovih idej.

Na Kranjskem, ki je bilo sorazmerno najmanj ogroženo od germanizacije, postavijo v začetku 90 let klerikalci zahtevo po ločitvi do tedaj enotnih poslanskih klubov. Leta 1892 pride v Ljubljani do I. slovenskega katoliškega shoda, ki pomeni ustanovni zbor klerikalne stranke, ki sprejme Mahničev program za svojega. Program je v nacionalnem pogledu že precej reakcionaren, poudarja le katolištvo, vsebuje pa nekaj socialnih zahtev.

Organiziranim klerikalcem liberalci niso mogli kljubovati. Pri volitvah v kranjski deželni zbor 1895 zgube vse mandate v podeželski kuriji in ostanejo v znatni manjšini. Boječ se, da bodo v deželi popolnoma odri-

njeni od oblasti, se zvežejo s kranjskimi Nemci, veleposestniki, v vladajoči blok, kljub svojemu poudarjanju narodnih interesov.

Odrinjena od oblasti na Kranjskem se klerikalna stranka loti izgradnje svoje organizacije. Z večjo vneto začne snovati kmečke zadruge, največ posojilnice Reifeisnovega tipa. Pri tem odigra največjo vlogo duhovnik dr. Janez Evangelist Krek, pristaš krščanskega socializma, čigar ideje je začel uveljavljati, ko je postal profesor na ljubljanskem bogoslovju 1892. V svoji knjigi Črne bukve kmečkega stanu, 1895, katerim je dodal Socialni načrt slovenskih delovnih stanov, poudarja, da je kmet steber družbe in zato je treba ustvariti takšno družbeno organizacijo, ki bo preprečila njegovo propadanje. To pa je zanj združništvo. V zadruge začne organizirati tudi malega kmeta in ga tako politično mobilizirati za klerikalno stranko, kar ima daljnosežne posledice v slovenski zgodovini. S tem je na podeželju za liberalce kakor tudi za socialno demokracijo spodrezana baza.

Krek je na idejah krščanskega socializma organiziral tudi delavstvo, čeprav je konservativno vodstvo klerikalne stranke sprva temu nasprotovalo. V krščanskosocialna delavska društva je pridobil precej delavstva in ga tako odtegnil vplivu socialne demokracije. Krščanskosocialno delavstvo je postalo del klerikalne stranke in je le to sililo v večjo demokratičnost in v zavzemanje za splošno volilno pravico. Krek je nastopil proti povezavi slovenskih krščanskih socialcev z avstrijskimi, ker so bili slednji nemško nacionalno orientirani.

Ker je število kmečkih zadrug močno naraslo, so marca 1898 zanje ustanovili klerikalno centralno Gospodarsko zvezo. Ob takšni stopni razvoja klerikalnega gibanja je zasedel ljubljansko škofijsko stolico škof Jeglič.¹

NASTOP ŠKOFA JEGLIČA

Anton Bonaventura Jeglič je bil doma iz Begunj na Gorenjskem, rojen 1850. Gimnazijo in bogoslovje je študiral v Ljubljani. Za duhovnika je bil posvečen leta 1873. V času študija je pokazal zelo dober uspeh, zato ga je po končanem bogoslovju poslal škof na Dunaj v Avguštinijev nadaljevat bogoslovne študije. Tam je tudi doktoriral 1876. Bil je potem eno leto kurat v ženski kaznilnici v Begunjah, eno leto na študijskem potovanju po evropskih katoliških deželah in je leta 1878 postal profesor na bogoslovnem učilišču v Ljubljani. 1879 je zaprosil za profesorsko mesto na bogoslovni fakulteti v Zagrebu, kjer pa so mu prošnjo odbili.

Leta 1882 je bil imenovan za kanonika vrhbosenskega kapitlja v Sarajevu. Tu, pri škofu

Stadlerju, je ostal 16 let. S Stadlerjem sta v Bosni postavljala temelje katoliški cerkveni organizaciji. V Bosni se je navdušil za jugoslovansko idejo, večkrat se je sestal s škofom Strossmayerjem. Ravno škof Strossmayer ga je tudi priporočil za ljubljanskega škofa njegovemu predhodniku Missii, ki je odhajal v Gorico.²

V Ljubljano je prišel maja 1898. Škof Jeglič je bil mož odločnega katoliškega mišljenja, ki je vse svoje delovanje uravnaval s tega osnovnega izhodišča. V njem je klerikalno gibanje na Slovenskem dobilo enega svojih stebrov. Jeglič je bil odločen in delaven in je skušal svoje zamisli tudi uresničiti. Bil pa je precej trmast in samozavesten, zato je storil večasih tudi nepremišljene korake, ki so mu jih njegovi najožji sodelavci odsvetovali.

Takoj moram pripomniti, da je bil škof Jeglič zaveden Slovenec, ki si je povsod prizadeval za pravice slovenskega naroda, seveda s katoliškega stališča in v interesu katoilstva.

Kot vnet Slovenec je bil znan na Dunaju in v Vatikanu, od koder so ga večkrat opozarjali. F. Engel Janosi pravi v svoji knjigi *Österreich und das Vatikan 1846—1918*, da je papež Pij X. ob obisku avstrijskega poslanika namignil Dunaju, »naj pazi na slovansko propagando, na rovarjenje duhovščine. Slovani so besni in netolerantni. Tak da je ljubljanski škof Jeglič... Temu je avstrijska vlada pripisovala, da podpira ekstremiste, ki hromijo delo deželnega zbora.«³

Maks Hussarek, dolgoletni avstrijski minister za uk in bogočastje, obžaluje v svojem spisu *Zum Tatbestande des landesfürstlichen Nominations — und Bestätigungsrechts für Bistümer in Österreich 1848—1918* v *Zeitschrift der Sovigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonische Abteilung*, zv. XVI. 1927, str. 181—152, da ni bolj nasprotoval Jegličevemu imenovanju za ljubljanskega škofa. Označuje ga kot človeka, »ki se je dal potegniti v gibanje, ki je naperjeno proti državi in dinastiji.«^{3a}

Ko je prišel Jeglič v Ljubljano, so mu priredili navdušen sprejem. Pozdravil ga je celo ljubljanski liberalni župan Ivan Hribar. Ta ga je takoj skušal pridobiti zase in ga odvrniti od klerikalne politike. Jeglič je sprva res simpatiziral z liberalci, ker je bil o njih slabo poučen zaradi svoje dolgoletne odsotnosti. O slovenskih razmerah ga je informiral Strossmayer, ki je bil v kontaktu s Hribarjem. Tako se je mlada klerikalna duhovščina v začetku pritoževala, da je dobila liberalnega škofa.⁴

Jagodic opisuje v svoji knjigi, da je Jeglič prve čase po svojem prihodu v Ljubljano za-

hajal na liberalne prireditve v Narodni dom z županom Hribarjem. Ko pa je uvidel, da z liberalci ni možen sporazum, seveda na osnovi katoliških načel, se je Jeglič odločil za nadaljevanje politike svojega prednika. Liberalci na to niso mogli pristati, ker bi se popolnoma utopili v klerikalni stranki.

V svoji prvi okrožnici na duhovščino je povedal, da misli z njo najtesneje sodelovati. Obrnil se je na dekane z okrožnico, da bo prihodnje leto sklical shod dekanov in pozneje tako vsako leto, da bodo na teh shodih obravnavali najvažnejša vprašanja za utrditev krščanskega življenja v škofiji. Ti shodi so nekaj novega v ljubljanski škofiji. Postali so eden izmed forumov, kjer je škof diktiral svojo politiko v škofiji. Nanje je škof vabil vedno vse dekane in eksperte za vprašanja, ki so se ravno obravnavala. Trenutno originalnih zapiskov s teh shodov ni moč dobiti, obstoje pa poročila o njih v ljubljanskem škofijskem listu, ki pa so žal nepopolna.

Škof Jeglič je uvidel, da je osnova vse klerikalne politične organizacije združništvo. Vanj so se silno zaganjali liberalci in takoj prvo leto posredovali pri škofu, naj prepove duhovščini udeleževati se dela pri zadrugah. Zato je škof takoj na prvem shodu 11. aprila 1899 dal v obravnavo ta problem. Referent o tem vprašanju je bil kanonik Andrej Kalan, član izvršilnega odbora klerikalne stranke, ki je podal naslednji referat: »Nova zgodovina ima tri temeljne znake: revolucijo na treh področjih, verskem, političnem in gospodarskem. Beda zatiranih stanov je klicala po maščevanju. Zato je papež 15. maja 1891 izdal okrožnico *Rerum novarum*: Srednjeveška stanovska družbena organizacija se je razkrala in na njeno mesto se ni postavilo nič novega. Kapitalizem pritiska na množice. Pri nas je situacija enaka: rešitev iz krize je ustanavljanje združnih organizacij. Pri organiziranju so velike težave. Nobene pomoči ni pričakovati od državnega, niti deželnega zbora. Zbornice nimajo pravih zastopnikov, poslanci so samo izraz atomizirane človeške družbe. Zato je gospodarska organizacija še mnogo bolj nujna. Uravnava trga je silno potrebna, kajti do sedaj kmet drago kupuje in poceni prodaja. To pa mora doseči samo organizacija posojilnic — združništva.

Gibanje na gospodarskem polju je torej pri nas edina pot, da se izvede družbena organizacija in zato zasluži, da se duhovniki zanimajo za ta dogajanja.

Stvar je nova, potrebno je, da že bogoslovci dobe temeljit poduk. Duhovnik naj se z njo bavi temeljito. Pri snovanju zadrug naj ne ravna na lastno pest, posvetuje naj se s svojim dekanom, ki poroča škofijstvu. To bode po tehtnem preudarku z vodstvom gospodar-

skega gibanja odločilo, ali kaže zasnovati za drugo.⁵

Na shodu so potem precej razpravljali o tem problemu; vsi dekani niso bili enakega mnenja kot referent. Pokazali so se konservativni nazori pri nekaterih duhovnikih. Ti so zagotavljali, da ni duhovnikova naloga, da bi se udeleževal na družbenem in političnem področju. V potrdilo svojih nazorov so navajali okrožnice nekaterih bavarskih in avstrijskih škofov, ki so svojim duhovnikom prepovedali udeleževati se v politiki.

Toda škof Jeglič je navedel papeževo okrožnico *Rerum novarum*, ki ravno govori o organizacijskem delu kot nujnosti. Škof je popolnoma podprl referenta. Shod je potem prišel do sklepa, naj dekani podprejo to gibanje. Paziti pa morajo, da ne bodo prišli v konflikt s trgovci; kajti duhovnik mora zastopati interese vseh družbenih slojev. Sklene naj se nekak kompromis med konsumnimi društvi in trgovci.⁶

To vprašanje, ali naj se duhovnik udeležuje tudi na družbeno političnem področju, je dal Jeglič za nalogo na duhovniških dekanjskih konferencah. Izdelek, ki mu je bil najbolj všeč, je tudi objavil v Škofijskem listu 1899. Ta sestavek je napisal Janez Zoré in je zanimiv zaradi svoje velike radikalnosti in kritike vladajočega sistema: »Duhovnik vodi ljudi v nebesa ali ne pozabi, da jih vodiš po zemlji! To pa tem bolj v našem času, ko ljudstvo ne dobi gmotne pomoči od tiste, ki bi morala v prvi vrsti skrbeti za njegov gmotni blagor; od države, ko ta brani tiste, ki obrambe ne potrebujejo, proti onim, ki ne napadajo, ampak se niti braniti ne morejo. Ljudstvo si mora v našem času samo pomagati, pa si ne zna. Zato, če kdaj, mora v našem času duhovnik biti dušni in krušni oče sebi izročenega ljudstva. Ker pa je najvažnejši naravni pripomoček izboljšati gmotno stanje ljudstva, ravno njegova organizacija, zato je jasna trditev: Duhovnik mora, kar le more, udeleževati se raznih družabnih gibanj našega časa.⁷

Iz vsega tega vidimo, kolikšen pomen sta klerikalna stranka in škof Jeglič pripisovala organizaciji združništva. Nedvomno so malo pretiravali s tem pomenom, toda storili so pa vseeno precej. Ravno kreditne zadruge, to je, Reiffeisnove posojilnice, so pomagale marsikakšnemu kmetu, da ni njegovo posestvo šlo na boben zaradi zadolženosti. Po letu 1898 se jasno vidi, kako pada stopnja zadolženosti na podeželju.

Drugi važni problem, ki so ga obravnavali na tem shodu, je bila škofova zamisel o ustanovitvi katoliških zavodov z lastno slovensko gimnazijo. Na to misel je prišel škof Jeglič ob priliki zborovanja slovenskih visokošolcev

v Ljubljani avgusta 1898. Na tem zborovanju so slovenski visokošolci zahtevali ustanovitev lastne univerze v Ljubljani. Razpravljali so pa tudi o svoji visokošolski organizaciji. Neki akademik je predlagal, da bodi osnova visokošolskemu združenju katoliško krščanstvo, kar je pa večina zborujočih odbila. Nad takim protikrščanskim zadržanjem naše mlade inteligence se je Jeglič zgrozil. Sklenil je, da bo to stanje popravil.⁸ Odločil se je zgraditi katoliški zavod z lastno gimnazijo, za vzgojo katoliškega inteligenčnega naraščaja, laičnega in duhovniškega. Glavni del stroškov je pripravljen kriti sam iz velikega škofijskega posestva v Gornjem gradu. Za pomoč pa je naprosil tudi dekane, naj po deželi agitirajo za prispevke. Ti so mu to na konferenci obljubili.

Jeglič je naletel pri izvedbi svojega načrta na mnogo nasprotovanj. Najhujši nasprotnik je bila liberalna mestna občina, ki mu ni hotela dati v Ljubljani gradbenega dovoljenja, nasprotovali so mu celo nekateri konservativni člani stolnega kapitlja. Jeglič je vztrajal pri zamisli in zavodi, zgrajeni v Št. Vidu pri Ljubljani, so začeli s poukom za prvi razred gimnazije že 1905. Žal tu ni prostora govoriti več o škofijskih zavodih. Omeniti velja le to, da so pomenili zelo veliko za slovenski narod. Bili so do konca Avstro-Ogrske edina popolna samostojna slovenska gimnazija, res privatna, toda s pravico javnosti. Pa še z enega ozira so zelo pomembni: v njih so se šolali mnogi revni, nadarjeni slovenski mladeniči s podeželja, katerim je bila drugače pot do izobrazbe zaprta. Jeglič je zavodom vez čas svojega škofovanja posvečal izredno pozornost, skrb in trud in tako so postali eno njegovih najpomembnejših del.⁹

Še tretji problem je odprl škof Jeglič na prvem dekanskem shodu. Predlagal je sklicanje II. slovenskega katoliškega shoda za naslednje leto. Klerikalno gibanje se je od tega časa tako razmahnilo, da je bilo treba dopolniti marsikatero resolucije I. katoliškega shoda.

Zaradi tolikšne dejavnosti, ko vidijo, da je eden vodilnih dejavnikov, začno liberalci Jegliča napadati, češ da je samo orodje v rokah dr. Šušteršiča. Iz dnevnika se vidi, da gredo Jegliču ti očitki do živega. Toži, da se boji, da ga ne bi Šušteršič res izrabljajal za kakšne svoje politične mahinacije in da bo silno previden.

Dne 7. novembra 1899 piše Jeglič v svojem dnevniku: »Iz besed g. Koblarja sem razumel, da je dr. Šušteršič preveč absoluten in premalo dela, nič se ne posvetuje pa se zaleti. Da je konservativna stranka propadla, temu je mnogo on kriv. Tudi sam opažam vsestransko napetost proti njemu. Ne mara ga

dr. Krek, ne mara ga g. poslanec Povše. Bojim se, da kam ne zagazimo, ako bo on na čelu priprav za katoliški shod, posebno s katoliškimi socialci bi mogel priti v borbo... Morebiti preprečim razdor Katoliške stranke (tako se je uradno imenovala klerik. stranka), ako malo bolj na čelo stopim, kar se mi ponuja; dobro da nisem z g. Šušteršičem začel priprav za katoliški shod, vidim, da bi bilo to slabo pri naši stranki in nasprotnike bi še bolj podžgalo.¹⁰

Dne 22. novembra je Šušteršič svetoval Jegliču, naj skliče k sebi državne poslance; »da bi se pogovorili o taktiki v parlamentu, ker grozi nevarnost, da bodo šli naši poslanci v popolno obstrukcijo s Čehi. (Čehi so namreč v tem času po padcu Badenijeve vlade, ki so jo povzročile nemške stranke, obstruirali delo parlamenta — op. J. P.). Med našimi poslanci sta dve struji: zmerna, Povše in radikalna, ki jo sestavljajo Slovenčevi dopisniki (Krek, Žitnik) in da bi se Slovenci, če bi šli v obstrukcijo, uprli direktno kroni.«¹¹

Jegličev dnevnik govori dalje 29. novembra: »Prišli so poslanci in gospodje, ki so v vodstvu katoliškega političnega društva: Detela, Brejc, Schweitzer, Šušteršič, Kalan. Razgovor je bil živahen. Največ je poročal g. Povše: on ni za obstrukcijo, rekel pa je cesarju, da bo zveza glasovala zoper nagodbo. Ostro je govoril dr. Krek in se izrazil odločno za solidarnost s Čehi. Proti temu sta bila Detela in Šušteršič. Nazadnje smo se zedinili gospodom poslancem priporočiti, da naj gredo v obstrukcijo. Naj se bolj naslanjajo na ljudsko katoliško stranko in si prizadevajo večino desnice ohraniti.«¹²

V vizitacijah za leto 1900 škof Jeglič povsod vzpodbuja župnike, naj agitirajo za pripravljajoči se katoliški shod in katoliške zavode. Naroča župnikom, naj ravnajo po navodilih konservativne stranke. Ljudi naj poučujejo v smislu resolucij katoliškega shoda.

JEGLIČEVO DELOVANJE V CASU UTRJEVANJA KLERIKALNE STRANKE

Od 10.—12. septembra 1900 je bil II. slovenski katoliški shod. Težišče dela na tem shodu je bilo v odseku za socialne zadeve. Program, ki ga je sprejel, popolnoma ustreza Krekovemu socialnemu načrtu slovenskih delavskih stanov iz leta 1895. Po II. katoliškem shodu se je lotila klerikalna stranka izgradnje in utrjevanja svoje politične in prosvetne organizacije na terenu. Do tega časa je obstajala le klerikalna gospodarska organizacija združništva. Sedaj pa so se začele ustanovljati klerikalna politična društva za vse sodne okraje imenovane Katoliška polit. društva. V vseh krajih pa so se ustanovljala klerikalna prosvetna društva.

V letu 1905 se je klerikalna Katoliška narodna stranka preimenovala v Slovensko ljudsko stranko. Da bi še bolj intenzivirala svojo agitacijo, je začela namesto katoliških političnih društev ustanovljati na podeželju po štajerskem vzgledu Kmečke zveze za vsako faro posebej, v katere je lahko pritegnila vse svoje somišljenike.

Krek, ki se je na korist enotne klerikalne stranke odpovedal samostojne politične delavske krščansko socialne stranke, je krepil delavsko krščansko strokovno organizacijo. Organiziral je uspešne stavke in na shodu v Vevčah 1904 pozival socialne demokrate v enotno strokovno organizacijo.¹³

Klerikalno združništvo je doživelo 1903 svojo dokončno reorganizacijo. Ustanovljena je bila nova centrala s pravico revizije — Zadržna zveza.

Ko je bila ob uvedbi splošne volilne pravice za državni zbor sklenjena volilna reforma tudi za kranjski deželni zbor, so dobili klerikalci v novi splošni kuriji vse glasove in s tem večino v deželnem zboru. S tem se začelja 1908 že novo obdobje absolutnega klerikalnega vpliva na Kranjskem.

Jeglič je bil v tem času politično zelo aktiven. To je moč razbrati iz njegovega dnevnika, pastirskih pisem in vizitacij. Cerkvene vizitacije so resda boljši vir za kaj drugega, npr. za ugotavljanje socialnega, gospodarskega in političnega stanja v vsej ljubljanski škofiji natančno za vsako faro posebej. Toda iz kratkih škofovih odgovorov župnikom — rešitev, je moč videti tudi Jegličeve napotke duhovščini na terenu. Zanimivo je morda to, da je hotel imeti Jeglič natančno evidenco nad političnim in družbenim delovanjem sebi podrejene duhovščine. On ni nikdar političnega obveščanja duhovščine in dajanje direktiv duhovščini prepuščal vodstvu klerikalne stranke. Zdi se mi, kakor je razvidno iz materialov, da je hotel ostati v tem pogledu neodvisen od strankinega vodstva. Za družbena in politična vprašanja je imel svetovalce, najvažnejši med njimi je bil Aleš Ušeničnik. Zato je v vsakem važnejšem ukrepu vodstvo klerikalne organizacije spregovoril tudi Jeglič samo prek cerkvenih mehanizmov, bodisi na shodih dekanov ali v svojih pastirskih pismih na duhovščino. Včasih je to napravil pred tem ukrepom, včasih po njem. On sam ni bil član vodstva klerikalne stranke, toda to so bili njegovi najožji sodelavci, Andrej Kalan, Evgen Lampe, Janez Evangelist Krek.

Tako npr. v političnih dogodkih leta 1900 govori Jegličevo pastirsko pismo iz začetka leta 1901, ki pravi: »Lanski Katoliški shod je bil sijajen. Mnogo ljudi se ga je udeležilo. Že sama udeležba je pomembna: Vi in vaši katoliški možje zajemate iz njega glavna načela

pri podučevanju ljudi, posebno ob času volitev. Resolucije Katoliškega shoda so naš program za strogo cerkveno pa tudi družabno življenje. More se mu v kaki točki prigovarjati, morejo se posebno glede izpeljevanja poroditi razne nasprotno misli, kdor pa nasprotuje shodu in zametava njegove resolucije načeloma, ta ne stoji več na krščanskem stališču... Tudi za poslance, katere bomo mi volili, je katoliški program merodajen.

V ogromni večini ste svoje duhovske dolžnosti pri volitvah dobro izpolnjevali... Vi ste me razumeli in ste se trudili tudi zunaj cerkve, sklicevali ste shode ali vsaj pomagali našim krščanskim možem... Odkritosrčno vam povem, včasih se me loti misel, da li ne gremo predaleč, da li se nismo predaleč utopili v družbeno gibanje. Ali ko sem opazil, kaj dela nasprotnik, kako hodi od vasi do vasi, kako skuša zapeljivi volilni katekizem vtihotapiti v vsako hišo, se nisem mogel ubraniti v prepričanju, da nismo mi duhovni nič preveč storili...

Sedanje politično in družbeno gibanje je eminentno versko gibanje. Gre se za to, da se vse družbeno življenje, katero se je v 19. stol. postavilo na protikrščanski temelj, postavi zopet nazaj na podlago naukov Kristusovih. To pomeni boj v celi Evropi in pri nas med Slovenci, posebno na Kranjskem. Nasprotnikov je mnogo, skoraj vsa inteligenca po mestih, večina učiteljev, gostilničarjev in trgovcev. Nasprotuje tudi soc. demokracija.

Zato morajo duhovniki na noge, povsod zavirati Kristusu sovražni vpliv: na shodih, časnikih in hišah. Ko bomo dobili laikov voljnih in sposobnih, prav radi jim bomo prepustili delo in vodstvo. Samo spodbujali jih bomo in pazili, da ostanejo v pravcu, odkazanem v svetem evangeliju.«¹⁴

Jeglič je pri podrejenih duhovnikih zelo pazil na njihovo politično usmeritev. To nam med drugim dokazuje tudi odgovor župniku v Žireh, ki ni bil klerikalec in se ni strinjal s klerikalno gonjo proti liberalcem. Jeglič mu piše 17. junija 1904: »Ako primerjam vašo promemorijo (spomenico) z dejanskim stanjem v župniji, moram reči, da stvari ne poznate, ali ji niste kos. Sedaj šele vidim, zakaj razdor med strankami raste, namesto da bi se zmanjševal. Vi prezirate stranko, ki se v javnem življenju drži katoliškega programa, in podpirate ono, ki ima v večini dobre krščanske može, ki se pa javno drži one stranke v deželi, katera se prizadeva krščanstvo izpodkopati. To me boli in žalosti, saj sem danes bolj kot kdaj koli prepričan, da bi razdor kmalu prenehal in bi pri nasprotni stranki kaj malo mož ostalo, če bi bil na čelu župnije mlajši, časovnim zahtevam bolj odrasel miren nepristranski duhovnik. Ne za-

merite, da vam moje prepričanje odkrito povem. Ali imate toliko ljubezni do Boga in cerkve, da bi ga uvažili.«¹⁶

Omenili smo, da si je klerikalna stranka prizadevala za ustanavljanje prosvetnih društev na podeželju.

Zato je Jeglič o tem problemu govoril še na shodu dekanov 1900. Nekateri dekani so nasprotovali ustanavljanju klerikalnih katoliško izobraževalnih društev, češ da društva niso potrebna, ko imamo že Mohorjevo družbo in Domoljub. Shod dekanov pa je sprejel sklep, naj se ustanovljajo katoliška izobraževalna društva, katerim naj bo vodnik duhovnik. Paziti pa je treba, da se v društva ne vsilijo liberalci in oni ne prevzamejo vodstva. Iz vizitacij se vidi, kakšen pomen je temu dajal škof. V »rešitvi« dekanu v Moravčah pravi 1904.: »Zelo sem zadovoljen, ker v dekaniji napreduje katoliško življenje. Ne morem biti Bogu dovolj hvaležen, ker ste osnovali katoliško izobraževalno društvo in s tem prehiteli nasprotno poizkuse pridobiti može za liberalstvo.«¹⁶ Podobno govori v svoji rešitvi župniku v Polju pri Ljubljani: »Ne plašite se truda in požrtvovalnosti, da se v delavskem strokovnem društvu živahnost in stanovitnost, izražena po katoliških načelih, ohrani. Vse to bo pripomoglo izobraževalno društvo, treba je shodov, zato je potrebno sezidati katoliški dom.«¹⁷

Jeglič je zelo veliko hodil na Dunaj, kjer je kot knez imel pristop do vseh vodilnih ljudi v državi, tudi do cesarja, in je bil kot nekak delegat neprecenljive vrednosti za klerikalno stranko. Največkrat je moral zagovarjati kakšne strankine korake, potem od liberalcev obtožene duhovnike in pa moledovati za različna dovoljenja in olajšave za svoje gospodarske in finančne posle. V tem času je potreboval veliko denarja za svoje zadeve.

Pri tem je pokazal precej samozavesti; prvo mu je bil slovenski katoliški interes in ni bil nikakšna poslušna transmisija dunajske vlade. Tako piše v dnevniku, da je ob priliki obiska na Dunaju v začetku leta 1903 nanj pritisnil ministrski predsednik Körber, naj on vpliva na klerikalno stranko, da bi šla mirno na zasedanje deželnega zbora in mu obljubljal koncesije, kot je ustanovitev splošne kurije s 4 poslanci za Kranjski deželni zbor. Klerikalni stranki se je zdela ta koncesija premala in ni na to pristala.

V tem času je Jeglič večkrat rešil klerikalno zadružništvo iz velikih težav in morda tudi razsula. Iz tega se vidi, kakšen pomen je klerikalno organizacijo mu je pripisoval, verjetno pod Krekovim vplivom. V svojem dnevniku piše Jeglič 28. julija 1903, da je založil »Gospodarski zvezi« 50.000 K, da jo reši pred polomom, »ki je imela toliko izgube pri

nesrečnem kreditiranju trgovca Šumija, ki je zaradi svojega gospodarskega poloma zbežal v Ameriko.«¹⁸

Ravno tako je priskočil »Gospodarski zvezi« na pomoč leta 1905. Dne 21. januarja 1905 piše v dnevniku: »Trnovo na Notranjskem je najhujša rana pri naši organizaciji, ki je zato v nevarnosti. Tolik je primanjkljaj, da bi bilo treba društvo že likvidirati, sklenil sem, da tekom leta dolgove jaz poravnam.«¹⁹

Videli bomo na nekem zanimivem vprašanju, da je imel Jeglič o njem drugačno mnenje, kot voditelj klerikalne stranke; to je vprašanje odnosa do Hrvatov.²⁰ Jegličevo stališče vidimo iz njegovega dnevnika 5. oktobra 1903, ko opisuje slovesno otvoritev »Kamniškega doma«, na kateri je bil navzoč. »Za govornika je (dekan Lavrenčič — op. J. P.) naprosil g. Šukljeta... Zbrana so bila razna društva iz Ljubljane, Št. Vida, Loke, Jesenic, Šmartna pri Litiji in Zagreba...

Banketa se je udeležilo nad 100 oseb. Jaz sem prišel šele ob dveh, da sem bil pri napitnicah... Bal sem se, da se radi Hrvatov ne bo kaj preveč povdarjala vzajemnost naša in hrvaška. Ne še dosti zmerno se je govorilo. Jaz za to »zajednico« nič kaj dosti ne maram, ker Hrvatje jo tako razumevajo, da se moramo mi pohrvatiti...«²¹

Oglejmo si na nekaj konkretnih primerih Jegličev način političnega vodenja duhovščine. Škofijska sinoda leta 1903 je sprejela posebno formulo za pisanje promemorij, župnikovih poročil o stanju v župniji ob priliki vizitacij. Ta formula je poleg popolnoma cerkvenih zadev obsegala tudi točke: družbeno, gospodarsko in politično življenje v župniji. Po teh točkah so potem duhovniki tudi poročali škofu. Poročila so zelo zanimiva, saj podajajo precej natančno sliko. Škof je na ta poročila odgovarjal v svojih rešitvah in v njih dajal duhovnikom napotke za nadaljnje delo. Promemorija za župnijo Kamnik 1905: »V Kamniku faranov ni mogoče organizirati v katoliških društvih. Društvo »Kamniški dom« se je preosnovalo iz »Katoliškega društva« časovnim in krajevnim razmeram primereno. Dobilo je že prvo leto svojega obstoja svoj »Kamniški dom«. S člani je težko. Prihajajo le rokodelski in trgovski pomočniki, meščanski mladeniči pa so rajši pri Sokolu. V župniji se čitajo katoliški časopisi, toda tudi Slovenski narod je v Kamniku silno razširjen... V gospodarskem oziru se je svoj čas v Kamniku zamudila ustanovitev posojilnice in hranilnice in je sedaj težko vis à vis liberalni mestni hranilnici in okrajni mestni posojilnici to popraviti. Tembolj ako je celo okrajna posojilnica v naši »Zadružni zvezi« vpisana, čeprav je liberalna... Če dobi kdaj katoliška stranka mestno upravo v svoje ro-

ke, bode mestna hranilnica naša. Pri evanuelnih volitvah katoliška narodna stranka ne bo zmagala. V občinskem odboru imajo večino liberalci, ker je tak volilni sistem, da naši ljudje ne morejo voliti, ker plačujejo direktnega davka pod 8 kron. Političnih shodov v Kamniku ne moremo sklicevati ob tolikšnem številu liberalcev. Katoliško politično društvo za kamniški okraj šteje v kamniški župniji 80 članov.«

Škofova rešitev pravi: »npravno in družbeno življenje se je za vaše uprave močno vzbudilo in razvilo. Tudi v političnem gibanju ste v kratkem času veliko uspehov dosegli. Kamniški dom je eno vaših najlepših in najvažnejših del. Le vztrajajte pri katoliški ideji, da ji pomorete do popolne zmage.«²²

V rešitvi župniku na Dobovcu piše Jeglič leta 1906: »Ker mladeniči vaši večinoma v Trbovlje k rudokopom zahajajo, kjer je premnogo socialdemokratov in veliko pohujšanja, poskrbite prav posebno, da jih v šolski dobi kar mogoče skrbno in ljubeznivo vzgajate, na nevarnosti opozarjate in jim ljubezen do krščanskih čednosti vzbujate. Po dovršenih šoli jih skušajte ob nedeljah zbrati k pogovorom in poduku. Stopite onda v zvezo z gospodi v Trbovljah, pa si z njimi prizadevajte vaše fante pridobiti za katoliško delavsko društvo. Ko se v Trbovljah pokažejo, sami in po mladeničih že doma za to propagando delajte.«²³

Septembra 1905 je dal Jeglič slovenski kulturni javnosti, posebno liberalni, povod za velike napade nase, zaradi svojega mnenja o muzi nad novim Prešernovim spomenikom.

Jeglič je zavzel svoje stališče tudi do boja za splošno in enako volilno pravico, za katero se je z vso močjo zavzemala SLS. Njegovo stališče pokaže njegovo pastirsko pismo za Novo leto 1906. Pismo podaja ves teoretičen družbeni nazor katoliške cerkve. Govori v zvezi z demokracijo, da je popolna enakost ljudi nemogoča, »saj je mnogostranska neenakost že v naši naravi, naša civilizacija sloni na neenakosti stanov... Socialna demokracija nima prav, ker ne trpi razlike stanov in ne trpi premoženjske neenakosti. Če bi se premoženje sto in stokrat enako porazdelilo, bi enakost ne trajala dolgo! Namesto socialne demokracije naj se postavi krščanska demokracija... Nemogoče je torej, da bi bili družbeno vsi enaki, ker to je proti naravi človeškega društva, nič nas pa ne ovira, da si ne bi prizadevali za politično in pravno enakost vseh državljanov, katero je ljudstvo po razvitih deželah že doseglo. Ako se torej varujemo teh zmot: da ni Boga in da je ljudska volja izvor vsega prava, ki ne pozna nobenih naravnih zakonov, dalje, da morajo biti vsi ljudje, v vsakem, tudi družbenem oziru po-

polnoma enaki, posebno enaki v premoženju, ter da se odreka pravica do zasebnega premoženja — ako se varujemo teh groznih zmot, moramo delovati za splošno volilno pravico.«²⁴ Iz tega se vidi izredna zaostalost katoliške cerkve v družbeni teoriji. Toda kljub temu najde opravičilo za boj za splošno in enako volilno pravico, ker gre to njej v prid.

Da je imel Jeglič razvit političen instinkt, je opaziti iz marsikaterega njegovega dejanja, najbolj pa iz dnevnika, kjer si je sproti zabeleževal svoje vtise ob različnih dogodkih. Tako je ob priliki III. slovenskega katoliškega shoda od 26.—28. avgusta 1906 v Ljubljani zapisal v svojem dnevniku: »Shod je bil tolažilen... govori izvrstni, krasen govor prof. Jarca, sarkastičen dr. Šušteršiča, genijalen dr. Kreka...

Žalostno je, da so na Koroškem sklicali shod, udrihali po naših poslancih in zaradi tega naravnost prepovedali iti na katoliški shod v Ljubljano...«²⁵

Tu se je kazal že tisti antagonizem med voditelji obrobnih slovenskih pokrajin in vodstvom klerikalne stranke na Kranjskem s Šušteršičem zaradi njegove premalo vsenarodne politike.

JEGLIČEVO DELOVANJE V DOBI
ABSOLUTNEGA KLERIKALNEGA
POLITIČNEGA VPLIVA 1908—1914

Po zmagi na volitvah 1908 je vzela SLS vse deželnozborske zadeve v svoje roke. Reformirane so volitve v vse javne zastope, tudi v ljubljanski magistrat. SLS snuje načrte za dvig deželnega gospodarstva, ki jih liberalci ostro napadajo.

Ob aneksiji Bosne in Hercegovine je storila SLS enako kot druge slovenske politične stranke. V kranjskem deželnem zboru je podala izjavo, s katero pozdravlja aneksijo, ki je vključila v Avstrijo še več Slovanov. Avstrija pa naj gleda, da bo te Slované politično zadovoljila. Po tem dogodku je baje šef SLS Šušteršič poslal Francu Ferdinandu spomenico, ki je zahtevala trializem.

Iz krščanskih delavskih strokovnih organizacij se je jeseni 1909 ustanovila Jugoslovanska strokovna zveza. Istega leta pride tudi do združitve kranjske SLS z drugimi pokrajinskimi katoliškimi strankami v Vseslovansko ljudsko stranko, tako dobi klerikalno gibanje svojo dokončno organizacijsko podobo. Posvečati začne veliko skrb vzgoji svojega naraščaja. Ustanovljen je Orel, telovadni odsek pri prosvetnih društvih, ki naj spodnese vpliv v liberalnem Sokolu.²⁶

Leta 1909 so liberalci zagnali spet pravo gonjo proti Jegliču. Napadali so ga zaradi objave katoliškega seksološkega priročnika Ženinom in nevestam, da bi ga tako diskreditirali v javnosti.

To se jim ne posreči in Jeglič še nadalje uživa v katoliških vrstah neomajen ugled, zasleduje politično življenje po škofiji, spodbuja in daje politična navodila duhovnikom.

Duhovniške promemorije, spomenice, iz tega časa kažejo, kako se povsod krepi politični vpliv SLS, kako napredujejo Kmečke zveze, kako narašča klerikalno časopisje, kako se ustanavljajo orlovski odseki.

Poročila so prav natančna in plastična in so prav dober vir za zgodovino te dobe. Odgovor župniku v Vipavi leta 1909 pa jasno razodeva Jegličeva stališča: »Vzdržujte tudi izvincerkveno organizacijo in jo po potrebi izpopolnajte, saj vas lastna izkušnja uči, da s pomočjo te organizacije napreduje versko, socialno in politično življenje. Posebno Vam na srce polagam skrb za mladeniče, z vso vnemo negujte organizacijo Orel.«²⁷

Leta 1911 je moral Jeglič zopet reševati klerikalno združništvo in z njim SLS. Poglejmo si njegov zapisek v dnevniku 29. januarja, ki nosi naslov Duhovni in združništvo: »Ker je v Zadržni zvezi okoli 650 zadrug in deluje nad 600 duhovnikov, ki bi morali v mesecu marcu opustiti delo (papeževa okrožnica), moram iti v Rim, da izprosim podaljšanje časa, ker drugače bi združništvo razpadlo. »Zveza« mi je poslala spomenici z dobrimi razlogi. Združništvo sploh je koristno v nravnem pogledu, medsebojna ljubezen in podpora, poravnavanje preprirov. Koristno je za cerkveno življenje, združniki ubogajo duhovnike pri volitvah, pri manifestacijah; ako duhovni odstopijo, ne bo več tega zaupanja. Bati se je, da dobe spet vpliv na ljudstvo učitelji. Ako bi ljudje začeli jemati denar iz posojilnic, bi se moralo terjati dolžnike, ki bi ne mogli plačati, pa bi se jim moralo rubiti. Tem vzrokom sem dodal: Kaj bi bilo, ko bi toliko duhovnov naenkrat odstopilo, kje dobiti nad 600 ljudi sposobnih za delo; treba jih je učiti in vežbati. Polagoma se bo to moglo storiti, akoravno ne povsod, ker povsod ne bo sposobnih ljudi. Na manjših krajih Reiffeisnovke uspevajo le, ako se dela brezplačno, česar pa laik ne bo lahko storil, to more le duhoven, ki dela pro Deo gratias in zato tudi pro populo. Na shodu dekanov so dekani poudarjali, da ni mogoče, da bi duhovni odstopili...«²⁸ Tu, mislim, komentar ni potreben. Jeglič je v Rimu v svoji misiji uspel.

Še en zapisek ima Jeglič kmalu zatem o združništvu. Klerikalna stranka je hotela svojo vladu na Kranjskem čim bolj izkoristiti, da okrepi svoje združništvo. Poglejmo, kaj je naredila zato v deželnem zboru: »Ker se je radi poloma liberalne »Glavne posojilnice« nekako omajalo zaupanje v združništvo, so naši poslanci storili nujen predlog

»o pomoči združništvu«. Sestavili so več točk: »Našo Zadržno zvezo se prizna kot uradni deželni. Deželni odbor bo imel revizijski urad in bo zadrugo strogo revidiral. Zveza dobi vsakoletno podporo 10 000 K, dežela garantira z dva milijona in da Zvezi brezobrestno posojilo 700 000 K, ki je vseučilišni fond. Pri tej razpravi so bile hude debate. Proti predlogu sta najbolj vneto govorila dr. Tavčar in dr. Triller, za predlog pa so govorili Šušteršič, Lampe, Krek in poročevalec Jarc. Prišlo je do burnih prizorov.«²⁹

Konec tega leta je opravil Jeglič za SLS zopet važno nalogo. V svojem dnevniku piše 2. dec. 1911, da mu je Šušteršič poslal svoj tiskani govor v državnem zboru, ki govori o trializmu, želeč, da ga on pošlje prestolonasledniku. Jeglič pravi, da je to storil rad, ker ga je prestolonaslednik pred kratkim lepo sprejel in se zanimal za Jugoslovane. Čez nekaj dni je dobil odgovor od Hofmeisteramta, v katerem se mu zahvaljuje za list.³⁰

Iz tega bi se dalo sklepati, da je morda to tista razglašena Šušteršičeva spomenica, ker kake druge vse do danes niso našli. In še na nekaj kaže ta dogodek, da namreč Šušteršič ni imel posebnih stikov s Francem Ferdinandom.

V teh letih zmaga SLS pri volitvah v državni in deželni zbor tudi že v nekaterih kranjskih mestih.

Ob tem izrednem političnem zagonu pa se v tem času v vodstvu klerikalnega gibanja kažejo znaki krize. Jegličev dnevnik iz tega časa je poln zapiskov o nesoglasju v vodstvu SLS. Mladi, ki se zbirajo okoli dr. Kreka, so nezadovoljni s konservativnim Šušteršičem, ki je proti statutu stranke postal deželni glavar. Do hudega nasprotovanja med Kekom in Šušteršičem pride ob jugoslovanskem vprašanju v času balkanskih vojn. Krek je pisal v Slovincu prosrbsko. Ko je Šušteršič nastopil s člankom proti takemu pisanju, je Krek zagrozil, da si bo izbral drug list za svoje pisanje. Jeglič sam se v vsem tem času ne opredeli za nobeno strujo; prizadeva si le za pomiritev med sprtima strujama.³¹

Demokratski Krek je bil leta 1913 skoraj izrinjen iz političnega življenja zaradi afere Theimer. Proti njemu so intrigirali poleg liberalcev najbrž tudi sami konservativci v SLS. Kolikor se vidi iz dnevnika, je Jeglič ves čas zaupal Keksu in ga podpiral tako, da je bil ta rehabilitiran.

JEGLIČEVA VLOGA OB SPORU V SLS IN OB RAZPADU MONARHIJE

Med prvo svetovno vojno, ko si je morala klerikalna stranka in Slovenci sploh najti svojo nacionalno politično rešitev, je Jeglič

odigral še posebno pomembno vlogo. Ravno tako odločilno je posegel v drug problem tega časa, ki je s prvim povezan, to je v razcep v SLS.

Klerikalna stranka, skoraj absolutna predstavnic slovenskega naroda, se je v začetku vojne solidarizirala z režimom, čeprav so v stranki obstajale razlike med konservativci s Šušteršičem, ki so bili za absolutno lojalnost Avstriji in so denuncirali jugoslovansko orientirane Slovence, in mladimi s Kekom, ki so bili za čim večjo narodno slogo in čim manj pisanja proti Srbiji.

Vojna je Slovence zelo prizadela; kot »nezanesljivim in veleizdajalskim« so jim sodila vojaška sodišča. Mnogo Slovencev je padlo v vojni, soška fronta pa je prizadela tudi civilno prebivalstvo na Primorskem. Razne nemško-avstrijske stranke pa so za primer zmage pripravljale takšne načrte, ki bi pomenili za Slovence nacionalno smrt.

Vse to je sililo Slovence in klerikalno stranko posebej, da iščejo izhod iz te situacije. Ko se je konec maja 1917 po dolgem času znova sestal dunajski parlament, je Jugoslovanski poslanski klub v njem podal znano Majniško deklaracijo, ki zahteva združitev vseh Jugoslovancev v okviru Avstro-Ogrske v samostojno državno telo pod habsburško dinastijo.

Majniška deklaracija je v zgodovini pisju zelo različno ocenjena. Mislim, da je historični objektivnosti najbližje stališče, ki trdi, da se ni spotikati ob habsburški okvir deklaracije in jo zaradi njega ocenjevati kot reakcionarno. Tudi nima smisla izmišljati si zgodbe o neiskrenosti habsburškega okvira, češ da je bil le fasada. Habsburški okvir je pri ocenjevanju deklaracije kot reakcionarne ali revolucionarne več ali manj brezpomemben. Deklaracija je bila tudi s habsburškim okvirom čisto revolucionarna zahteva, saj je zahtevala popolno rušenje dotedanjih političnih struktur monarhije, to je dualizma, in ustvaritev nove državne tvorbe na jugu monarhije. To pa je bilo nekaj, na kar ni pristal noben odločilen politični faktor monarhije, niti dvor, niti Madžari, niti avstrijsko-nemške stranke. Na zahteve majniške deklaracije ni pristal niti manifest cesarja Karla 16. oktobra 1918, ko je monarhija že razpadala.³²

Deklaracija, ki je bila pravzaprav plod SLS, sta sproti obe struji v stranki različno tretirali. Za konservativnega Šušteršiča je to maksimalna zahteva Slovencev dunajski vladi, medtem ko je za Krekovo demokratično strujo to minimum in to tudi zapiše v Slovincu že 25. julija 1917.

Deklaracija je bila med slovenskimi množicami malo opažena. Potrebno je bilo, da se stvar premakne naprej, da se pokaže, kako so deklaracijske zahteve stvar vsega slo-

venskega naroda. Tu je prevzel iniciativo škof Jeglič. Septembra 1917 je sestavil in podpisal tako imenovano ljubljansko deklaracijo, ki je izjavljala popolno soglasje in podporo Jugoslovanskemu klubu in njegovi majski deklaraciji. Izjavo so sopodpisali SLS, liberalna stranka in slovensko krščansko socialno delavstvo; socialni demokrati so podpis odbili.³³

Vsekakor je pomembno vprašanje motivov, ki so vplivali na to Jegličevo dejanje. Mislim, da je Jegličeva odločitev za septembrsko izjavo v tesni povezanosti z notranjo situacijo v klerikalni stranki. O notranjem razvoju stranke razpravljam malo pozneje, tu pa moram zaradi boljšega razumevanja septembrske deklaracije omeniti naslednje: Jeglič se je verjetno do septembra odločil za politično strujo mladinov. Spoznal je, da imajo mladini za seboj večino slovenskega ljudstva. V skrbi za klerikalno stranko, ki ji je grozila nevarnost, da se razcepi in izgubi množice, se je odločil podpreti v stranki tisto strujo, na katere koncept je ljudstvo pristajalo. S septembrsko izjavo je podprl politični program mladinov. V tem smislu govore mnogi njegovi zapiski v dnevniku od pomladi leta 1917 in tudi njegov članek O razdoru v SLS v Slovencu 26. novembra, kjer pravi, da se je odločil, da podpre mladine, ker je videl, da stoji za njimi vse ljudstvo, Šušteršiča pa ne podpira nihče drug kot kranjska duhovščina, od katere pa se ljudstvo že odvrača.³⁴

Pozneje je Jeglič v svojem dnevniku glede ljubljanske deklaracije napisal sledeče: »... Želel sem od nekdanj, da bi se Jugoslavnani v okviru Avstrije združili v eno celoto. Vedel sem, da je izvršitev te želje nemogoča brez izredno hude prekucije. No, vojska je vse tako pretresla in preobrnila, da se mi je ta združitev zdelo mogoča. Ker je na to merila majniška deklaracija, mi je bila draga. Ker se ljudje za to niso vnelali, ali bolj prav, ker se niso znali prav orientirati in se nišo gibali, jaz pa sem čutil, da je vse izgubljeno in se bomo ponemčili, ako se v ugodnem času ne dvignemo, sem storil korake, da smo se podpisale vse stranke in začelo se je gibanje, ki je omogočilo Jugoslavijo. Hvala Bogu, da je moje korake tako vodil, da so bili zakoniti.«³⁵

Deklaracijsko gibanje, ki ga je ta izjava sprožila, je postalo izredno široko in demokratično in je presešlo stroge deklaracijske okvire. Vplivalo je na radikalizacijo politike vseh slovenskih političnih strank, posebej klerikalne, in soodločilo o zmagi mladinov v njej konec leta 1917.

Tu je še treba omeniti, da je zelo težko postaviti datum, kdaj se je Jeglič odločil za popolno odcepitev od Avstro-Ogrske. Bil je

vsekakor še zelo dolgo za ohranitev monarhije, kar izpričuje mnogo njegovih uradnih izjav in zapiski v dnevniku. Ena takih izjav je npr. v njegovem letaku 26. novembra 1917 ob sporu s Šušteršičem, v katerem pravi, da je njegov odgovor nasprotnikom, zakaj je podpisal ljubljansko izjavo, tak, kakršnega je dal novembra ministru na Dunaju: »To sem storil prvič kot odločen ugovor zoper naklepe onih izvenavstrijskih slovanskih krogov, ki hočejo Jugoslovane odcepiti od Avstrije, zato naj ves svet ve, da mi Slovenci te naklepe od sebe odbijamo, ker hočemo ostati v avstrijski monarhiji in pod žezlom habsburških, drugič kot odločen ugovor zoper velike krivice, ki so jih nam Slovincem že storile in jih ravno sedaj napovedujejo brezobzirne nemške stranke, tretjič, da bodo zadovoljni Jugoslovani, najbolj močna obramba zoper sovražnika avstrijske monarhije in habsburške dinastije.«³⁶

V istem smislu je pisan tudi Jegličev članek v Slovencu januarja 1918 in njegova pastirska pisma v teku leta 1918, ki so še vsa za ohranitev Avstrije. Tako je pisal tudi škofov politični svetovalec dr. Aleš Ušeničnik v začetku leta 1918 v svoji knjigi *Um die Jugoslawien, eine Apologie*, čeprav ne preveč odločno, in že predvideva, da lahko pride proti slabi oblasti tudi do upora.

Za odcep od monarhije Jeglič potemtakem ni delal, kar je razumljivo, in so ga dogodki sami postavili pred to dejstvo. Sicer pa je bilo nasploh malo ljudi, ki bi že v letu 1917 mislili na odcep od monarhije.

Eden takih je bil verjetno Krek. Tako bi vsaj mogli razumeti iz Jegličevega zapiska v dnevniku ob Krekovi smrti: »... Mislim, da ga je Bog ob pravem času poklical s sveta. Dogodki so se tako razvijali, da je bil v veliki nevarnosti nekorektnega mišljenja o izvoru državne oblasti in o samoodločbi narodov.«³⁷

In kako je bilo s sporom in razcepom v SLS? Nasprotja med posameznimi strujami v vodstvu SLS se med vojno zelo povečajo. Spor se sicer spočetka omejuje na vrhove in baza SLS o njem ne ve dosti. Klerikalno časopisje o tem dolgo popolnoma molči in iz njega ne bi bilo moč ničesar razbrati. O sporu pa dosti pišejo nemški časopisi v Gradcu, hrvatsko časopisje pravaške stranke, ki je glasnik Krekovih stališč, in tudi slovensko liberalno časopisje. Največ in najbolj točne podatke pa ima Jegličev dnevnik. Jeglič je o vsem natančno informiran, in ker vemo, da je bil Jeglič dolgo časa neopredeljen med sprotima strujama, na neki centrumski poziciji, lahko popolnoma verjamemo njegovim zapiskom, ki jih je delal sproti.

Leta 1915 je v njegovem dnevniku zaslediti veliko beležk o sporu. Pogovarja se večkrat z

voditelji obeh struj, poskuša opredeliti bistvo spora in doseči spravo. Podaja izredno dobre analize, ki kažejo njegov politični instinkt, ki mu je pozneje pomagal pri odločitvi: Mladini s Krekom se pritožujejo nad Šušteršičem, češ da vse važnejše odločitve sprejema samo v krogu somišljenikov in ne sklicuje vodstva SLS. Obsojajo ga, da je kot kranjski deželni glavar vse preveč avstrijski in premalo slovenski.

Dne 27. januarja 1916 piše Jeglič v dnevniku, da se je pred nekaj dnevi pogovarjal s Krekom o položaju in ga vprašal, če res snuje radikalno strujo v SLS, kar da je nevarno za razcep stranke. Krek mu je odgovoril, da stranke ne razdira on, ampak Šušteršič in Lampe in Jeglič, ki se z njima solidarizira. Rekel je še, da mora Šušteršič iz politike, da kar on dela, so odvetniški manevri. Jeglič zaključil beležko, da vidi, da je razdor v stranki nepremostljiv, da pa bo še poizkusil spravo.³⁸

Sredi leta 1916 se začne politično gibati centrum stranke s prelatom Kalanom, ki si prizadeva rešiti stranko pred razcepom in pridobi Jegliča za svojo pozicijo. Jeglič piše 31. julija 1916, da je iz pogovora s Kalanom zvedel, da mlada inteligenca ne mara za Šušteršiča, ne marajo ga voditelji na Štajerskem, Koroškem in Goriškem. V stranki da prevladuje mnenje, da se stranka ne sme razcepiti, rajši se je treba odpovedati Šušteršiču in Kreku in z drugimi možmi držati stranko. Škoda, da je kanonik Lampe popolnoma Šušteršičev mož in je pretrgal s Krekovo strujo, drugače bi lahko on prevzel vodstvo. Kalan je povedal, da je na sestanku zapornikov stranke kritiziral Šušteršiča zaradi samovolje in izrabljanja duhovščine v politične namene. Predlagal je še Jegliču, naj bi Katoliško tiskovno društvo (Kalan predsednik) iztrgalo Slovenca Šušteršičevemu absolutnemu vplivu.³⁹

Po tem si Jeglič na vse načine prizadeva za zgladitev spora in ne podpira več Šušteršiča.

Mladini vedo, da bo zmagal v SLS tisti, ki bo imel v svojih rokah klerikalno združno centralo, Zadržno zvezo. Na občnem zboru Zadržne zveze decembra 1916 se posreči mladinom izriniti Šušteršičeve privržence iz vodstva zveze. Mladine so podprli izvenkranjski Slovenci, ki so bili ogorčeni nad Šušteršičem zaradi njegove premalo slovenske politike.

Medtem pa je skoraj vsa kranjska duhovščina (tudi veliko dotedanjih Jegličevih sodelavcev) stala na Šušteršičevi strani. Konservativni Šušteršič je pač predstavljal večini kranjskih klerikalcev tistega, ki je pripeljal stranko do njene moči in uspehov. Poglejmo

nekaj duhovniških spomenic, ki izpričujejo takšno stališče.

Promemorija za dekanijo Ribnico leta 1917 pravi: »Kaj bo z razcepljenostjo SLS, za sedaj še ne moremo presoditi. Ker pa smo duhovniki cele dekanije edini in vsi stojimo za svojim voditeljem dr. Šušteršičem, upamo, da se nam bo posrečilo ohraniti edinost med ljudstvom. V naši dekaniji so vsi možje z nami. Čudno je, da naši stari nasprotniki podpirajo nam nasprotno frakcijo, menda nam za prihodnost tudi to koristi.«⁴⁰ In še eno takšno poročilo župnika iz Zagorja ob Savi z dne 3. junija 1917: »Zaupanje vernikov napram duhovnikom je malce oslabele, ker so spoznali, da smo brez moči. Tudi mokači (socialdemokrati) bodo zrasli na škodo naše stranke, ki bo še bolj oslabele. Razcepljenost v SLS bo napravila grozno škodo in morda poraz naši stranki. To pač ni bilo treba. Dr. Krek ima pač veliko na vesti, kar je sezidal, to hoče sedaj podreti — nekako tiho maščevanje za osebne poraze. Prav v Theimeričini aferi tiči kal razcepljenosti.«⁴¹ V promemoriji za župnijo Šmartno pri Litiji z dne 10. maja 1917 pa je rečeno: »Tudi duhovščina je deloma razcepljena, deloma neodločna. Prej je bilo zahrbtno rovarjenje proti deželnemu odboru, sedaj ustanovitev nepotrebne združene centrale... Ljudstvo še ne ve o tem razkolu, ko pa se zve zanj, zna biti, da bodo obe frakciji in z njimi vred duhovščina izgubili moč in ugled v političnem življenju. Bati se je tudi, da socialdemokratska stranka, ki si prizadeva za mir, dobi pristaše med ljudstvom. V Ljubljani se tolažijo, da smo gospodarsko lahko ločeni, politično pa združeni. Toda to ne drži. Razdor v združništvu zna privedi do razdora v organizaciji sploh.«⁴²

Tako je torej Šušteršič, ki je bil izrinjen iz Zadržne zveze, ustanovil v začetku leta 1917 svojo Zadržno centralo, ki se ji je pridružilo veliko število kranjskih zadrž. Škof Jeglič je uvidel nevarnost tega razkola na združnem polju, ki bi utegnil pripeljati do razcepa v SLS. Zato je skušal posredovati in zgladiti spor. Najprej je 17. julija 1917 sklical v Ljubljano sestanek duhovščine ljubljanske škofije. Na sestanku je kljub nasprotovanju večine, ki je zahtevala kritiko mladinom, sфорsiral sklep, da je duhovščina proti razdoru v SLS in da bo škof skušal posredovati. Duhovščini pa se prepove agitirati za katerokoli centralo.⁴³

To pa je bila v bistvu podpora mladinom, ki so bili zaradi svojega radikalizma bližji razpoloženju ljudstva kot Šušteršičeva struja. Jegliča je vodilo pri tem verjetno spoznanje položaja, kakor ga je zapisal v dnevniku 9. aprila 1917: »Zdi se, da Centralna zveza za-

drug več posebno ne napreduje. Po deželi se boje zapustiti Zadružno zvezo in pristopiti k novi; v nekaterih krajih so pri sejah odbora posojilnic duhovniki glasovali za prestop k Centralni zvezi, toda laiki so jih preglasovali, da so morali ostati pri stari Zadružni zvezi. Razdor sega vse dalje.⁴⁴

Radikalizem med ljudstvom se poleti in jeseni 1917 vse bolj širi zaradi protivojnega razpoloženja. Mladini imajo svojo oporo v Jugoslovanskem poslanskem klubu, ki jeseni 1917 noče več izvoliti Šušteršiča v delegacije. Na podeželju je približno takšno razpoloženje, kot ga kaže poročilo v Slovincu 26. X. 1917: »Odbor Kmetijske zveze za kamniško dekanijo, zbran na seji 24. X. v Kamniku v navzočnosti podpisanih odbornikov, je soglasno sklenil, da se v zadevi začasnega zastopstva kamniškega po dr. Krekovi smrti izpraznjenega okraja, obrne do Jugoslovanskega kluba, naj on odloči, kdo ima zastopati interese našega okraja. Po misli odbora bi bila zato najprimernejša gospod dr. Lovro Pogačnik kot zvest učenec in prijatelj pokojnega in dr. Benkovič kot kamniški rojak. V dr. Krekovem narodnem in ljudskem duhu hočemo — to lahko izjavljamo v imenu ogromne večine ljudstva — naj se vodi dalje naša politika... Kmečka zveza bo zastavila ves svoj vpliv, da se bo naša politika nadaljevala v duhu nepozabnega nam dr. Kreka. Sveto zapuščino Krekovo bomo zvesto čuvali proti vsakomur.« (Sledijo podpisi.)

O tem članku je v Jegličevem dnevniku komentar 27. oktobra 1917: »Dekan Lavrenčič (Šušteršičev pristaš) je prepovedal dvema odbornikom iti na shod. Zborovalci so vkljub temu dali zgoraj omenjeno izjavo, in stavek: »Zapuščino Krekovo bomo zvesto čuvali proti vsakomur«, je napirjen proti dekanu. Prvič, da so se zastopniki društva očitno postavili zoper duhovnike in sicer zoper tako uglednega.«⁴⁵

Tega spora se je Jeglič ustrašil. Kot piše sam v svojem dnevniku, se je zbal, da bo nastal prepad med duhovščino z dr. Šušteršičem na eni strani in ljudstvom z inteligenco na drugi strani. Zato se je odločil, da podpre mladine, da zrušijo dr. Šušteršiča. (Nekdo je moral biti žrtvovan, da se stranka opere — op. J. P.). Ravno to, da bi klerikalna stranka ne izgubila ugleda med ljudstvom, ne pa toliko radikalni pogledi na rešitev jugoslovanskega vprašanja so privedli škofa Jegliča v tabor mladinov.⁴⁶

Ko je torej novembra 1917 dr. Šušteršič na zborovanju, na katerega je poklical svoje pristaše, razpustil SLS in ustanovil novo kmečko stranko, je nastopil Jeglič z vso svojo avtoriteto proti temu. Vsem klerikalnim časopisom je zabranil objavljati Šušteršičeve pro-

glase in članke; pustil pa je, da so vanje pisali mladini. Ti so takoj objavili proglas, da se SLS ne bo razšla. Slovenec pa je priobčil 26. novembra Jegličev članek O razdoru v SLS, kjer je opisal ves potek dogodkov in razglasil vse Šušteršičeve napake. V svojem letaku je Jeglič pisal, da je novo ustanovljena Kmečka stranka nepotrebna, ker kdo bolj kot SLS štiti kmečke interese. Duhovščina naj ne podpira Kmečke stranke.

Mladini so za konec decembra sklicali zborovanje strankinih zaupnikov v Ljubljano in ustanovili novo Vseslovensko ljudsko stranko in postavili za načelnika dr. Antona Korošca. Šušteršič je tako izgubil vse svoje privrženice, ostal pa je do konca Avstroogrške še deželni glavar. Ob preobratu je emigriral.

Sredi leta 1919 nova SLS zopet združi obe zadružni centrali. Jegliču se posreči za prenovljeno SLS znova pridobiti večino duhovščine in tako stranka enotna dočaka dogodke ob koncu vojne. Od srede leta 1918 skuša SLS čim tesneje sodelovati z drugimi slovenskimi strankami in ustanovi v avgustu z njimi Narodni svet. Ob proglasitvi neodvisnosti 29. oktobra 1918 govori škof Jeglič z balkona deželnega dvorca (današnja univerza) in pozdravi osvobođenje.

OPOMBE

1. V orisu je upoštevana predvsem sledeča literatura: Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina 1792—1918, Ljubljana 1966; Edvard Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1968, Fran Erjavec, Zgodovina novodobnega katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928; Bogo Grafenauer, Slovenci od naselitve do 1918, Enciklopedija Jugoslavije 7, Zagreb 1968, str. 235—257. — 2. Vsi biografski podatki so povzeti po knjigi Jožeta Jagodica, Nadškof Jeglič, Celovec 1952. — 3. Friedrich Engel-Janosi, Österreich und das Vatikan 1846—1918, 2 zv. Graz-Wien 1960, str. 113. — 3a. Citirano po Janku Polcu, Kako je bil določen Dr. Anton Bonaventura Jeglič za knezoškofa ljubljanskega, Čas 1937/38, str. 324—326. — 4. Jagodic, Nadškof Jeglič..., str. 122—123. — 5. Shod dekanov, Ljubljanski škofijski list 1899. — 6. Isto tam. — 7. Pastoralne konference, Ljubljanski škofijski list 1899. — 8. Jagodic, Nadškof Jeglič..., str. 130. — 9. Več o zavodih je pisano v Jagodičevi knjigi Nadškof Jeglič in v zborniku Zavodi Sv. Stanislava ob srebrnem jubileju, Ljubljana, 1930. — 10. Jegličev dnevnik 7. nov. 1899 (Prepis dnevnika v arhivu CK ZKS Ljubljana). — 11. Jegličev dnevnik 23. novembra 1899. — 12. Jegličev dnevnik 29. novembra 1899. — 13. F. Erjavec, Zgodovina novodobnega katoliškega gibanja. — 14. A. Bonaventura Jeglič: P. n. č. c. gospodom duhovnikom, Lj. šk. 1. 1901. — 15. Cerkevne vizitacije škofa Jegliča, fasc. 1900—1905 Ljubljanski škofijski arhiv. — 16. Isto tam. — 17. Isto tam. — 18. Jegličev dnevnik 28. julija 1903. — 19. Jegličev dnevnik 21. januarja 1905. — 20. Od krize

Badenijske vlade sem 1898 so se slovenski klerikalci začeli zblíževati s hrvatskimi pravaši. Pristajali so na njihov državopravni program, ki trdi, da so Slovenci planinski Hrvatje. Naši klerikalni voditelji, namreč tisti narodno orientirani: Krek, dr. J. Brejč in tudi A. Ušeničnik so začeli okrog 1910 govoriti o slovensko-hrvatskem narodu. A. Ušeničnik je pisal, naj bi sprejeli hrvaščino kot znanstveni jezik, ljudski jezik pa bi počasi približevali (glej Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina, str. 317). — 21. Jegličev dnevnik 5. okt. 1903. — 22. Cerkevne vizitacije... fasc. 1900—1905. — 23. Cerkevne vizitacije... fasc. 1906—1910. — 24. Škofovo pastirsko pismo za Novo leto 1906, Lj. škof. l. 1906. — 25. Jegličev dnevnik 30. avg. 1906. — 26. Erjavec, Zgodovina novodobnega katoliškega gibanja. — 27. Cerkevne vizitacije... fasc. 1906—1910. — 28. Jegličev dnevnik 29. januarja 1911. — 29. Jegličev dnevnik 19. februarja 1911. — 30. Jegličev dnevnik 2. dec. 1911. — 31. Jegličev dnevnik v letih 1912

—1913. — 32. Takšno stališče zastopa razprava Janka Pleterskega, Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje ZC XXII. 1968. — 33. O tem vprašanju priča zapisek v Jegličevem dnevniku 2. sept. 1917 in takoj nato velika polemika v slovenskem časopisju. — 34. O razdoru v SLS, Slovenec, 26. nov. 1917. — 35. Jegličev dnevnik 14. julija 1920. — 36. Letak »O razdoru SLS«, datiran 24. nov. 1917, kot priloga Ljublj. škof. listu; ista vsebina pod istim naslovom je izšla tudi kot uvodnik v Slovincu 26. nov. 1917. — 37. Jegličev dnevnik 16. okt. 1917. — 38. Jegličev dnevnik 27. jan. 1916. — 39. Jegličev dnevnik 31. jul. 1916. — 40. Cerkevne vizitacije... fasc. 1916—1920. — 41. Isto tam. — 42. Isto tam. — 43. O tem zapisek v Jegličevem dnevniku, potem poročila o shodu dekanov v Lj. škof. l. 1917. — 44. Jegličev dnevnik 9. aprila 1917. — 45. Jegličev dnevnik 27. okt. 1917. — 46. Tako razlaga Jeglič svoj odklon od Šušteršiča tudi v članku v Slovincu 26. nov. 1917.

Ob vprašanju o razvoju jugoslovanske misli pri Vseslovenski ljudski stranki med prvo svetovno vojno sta značilna pri tej stranki v tem času dva tabora, ki sta se ob tem vprašanju do leta 1917 tudi razšla. Znano je, da je bil predstavnik konservativne in večinske struje takratni kranjski deželni glavar dr. Ivan Šušteršič, medtem ko je bila druga v bistvu krščanskosocialna smer povezana predvsem z imenom dr. J. E. Kreka in kasneje, skupaj z novimi potezami, z dr. Antonom Korošcem. Posameznih vprašanj o razvoju slovenskega klerikalnega tabora v času prve svetovne vojne se je slovensko zgodovinarje že dotaknilo; pri tem naj opozorimo na zadevne raziskave dr. Janka Pleterskega o ideji trialistične preureditve avstroogrške monarhije pri Vseslovenski ljudski stranki (kasnejši SLS, Slovenski ljudski stranki) in razhoda te stranke ob tem vprašanju v letu 1917.¹ Naloga našega prispevka seveda ni, da bi podal rekonstrukcijo razvoja, ki je privedel do prevlade Krek-Koroščeve smeri v klerikalnem taboru, temveč le opozoril, da je že od konca leta 1915 spor v slovenskem klerikalnem taboru med Krekovo in Šušteršičevo smerjo dobil načelen pomen prav v vprašanju slovenske narodne usmeritve. Ob tem je znano, da pomeni prav majniška deklaracija leta 1917 viden mejnik v usmeritvah obeh struj Slovenske ljudske stranke: medtem ko pomeni majniška deklaracija o ureditvi slovenskega vprašanja za dr. Šušteršiča maksimalni program, se je v nadaljnjem razvoju pokazalo, da je bila vsebinska usmerjenost te deklaracije proti obstoječi dualistični ureditvi Avstroogrške tisti faktor, ki je ob istočasnem odklonilnem odnosu vladajočih avstrijskih krogov do ureditve jugoslovanskega vprašanja, zajete v deklaraciji, pospešil diferenciacijo v SLS v dobro Krek-Koroščeve smeri ter pripomogel do vse večje radikalizacije jugoslovanskega gibanja na Slovenskem v smeri odcepitve od monarhije in k popolnemu jugoslovanskemu zedinjenju.

Z vsem tem dogajanjem, ki ga leta 1918 označuje popolnoma odklonilno stališče dr. Šušteršiča in njegovih somišljenikov do nove usmeritve SLS, sta povezani dve pismi: pismo dr. Šušteršiča dr. Brejcu z dne 2. novembra 1918 in odgovor (koncept pisma) dr. Brejca Šušteršičevemu pristašu Matiji Škerbcu 15. marca 1922, iz časa, ko se je po vrnitvi v domovino dr. Šušteršič skušal znova uveljaviti v slovenski politiki. Obe pismi sta se našli v zapuščini leta 1969 umrlega dr. Julija Felaherja ter ju trenutno hrani Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Pismi zanimivo

poglabljata vpogled v tisto legitimistično usmeritev, ki nam jo je po drugi strani dr. Šušteršič sam nakazal v polemični knjižici *Moj odgovor*, Ljubljana 1922 (str. 48—51), kažeta pa tudi na tisto politično razgretost nekdanjih in takratnih Šušteršičevih pristašev ob poskusih le-tega za vrnitev v politično življenje. Posebno zanimiv je v pismu dr. Brejcu Šušteršičev credo v svojo dotedanjo politično usmerjenost in v vdanost habsburški dinastiji; pismo tudi opozarja, da se je pisec po vrnitvi v domovino (od koder se je moral umakniti ob zlomu monarhije leta 1918) odtegnil prvotnemu namenu po odtegnitvi od političnega dela ter se znova skušal uveljaviti v slovenskem političnem življenju.

Strastni somišljenik dr. Šušteršiča, Matija Škerbec, je po drugi svetovni vojni v spominskem zapisku otel pozabi dejstvo, da se je dr. Šušteršič po zlomu monarhije pismeno obrnil na dr. Antona Korošca, pa tudi na kralja Aleksandra (očitno zaradi neuspešnosti drugih intervencij), iskal pa je še druge poti.² Škerbec dalje omenja, da je dr. Brejc kot predsednik deželne vlade za Slovenijo v odgovor na te poskuse izdal obmejnem organom navodilo za aretacijo dr. Šušteršiča, kolikor bi ta skušal prekoračiti jugoslovansko mejo.³ Kot vidimo, je Brejc v pismenem odgovoru 15. marca 1922 to sumničenje zavračal. Prav tako se je opravičeval, ker ni mogel odgovoriti na Šušteršičevo prošnjo iz leta 1918; vse pa kaže, da vsaj ta odgovor ne drži in z upravičenostjo bi mogli podobno soditi tudi o obstoju odloka za aretacijo nekdanjega kranjskega deželnega glavarja.

Pismo dr. I. Šušteršiča dr. J. Brejcu

Dragi!

S posebnim zadovoljstvom sem bral, da si vstopil v slovensko vlado in da so Ti poverjene zelo važne notranje zadeve. Čestitam Ti in Ti želim na visokem mestu obilo uspehov in božjega blagoslova.

Radujem se iz srca nad visokim polemom naše domovine, za katero sem toliko let delal in trpel. Četudi moram trenutno nositi neprilike, sem vendar srečen in zadovoljen, da je domovina svobodna in neodvisna. Še ponosen sem, da moram osebno trpeti, ko se je izpolnil narodni ideal mojega življenja. Hvala Bogu!

Sedaj Te pa prosim, da mi omogočiš, da se čim preje vrnem v domovino in da tam, kot preprost državljani mirno in svobodno živim. Vedi, da nisem *sam* v življenju, da imam rodbino, za katero mi je

skrbeti. To skrb sem zanemarl, ker sem vse žrtvoval politiki. Govorice o mojem »velikem premoženju« so pravljičice. Delati moram, da skrbim za rodbino. To pa zamorem le v domovini, ki je pa sedaj zoper mene shujskana vsled usodepolne zmote »in re«. —

Ne bi Ti nikdar tega pisal, če bi stal sam v življenju. Tudi mislim, da se ne motim, če sodim, da imaš plemenito srce. Tako srce je vsaj odsevalo iz pisma, ktero Si mi svojedobno pisal, ko mi je Bog vzel mojega Ivota.

Vedi tudi, da svojo domovino ljubim pre globoko, da bi se mogel trajno od nje ločiti. Saj je tudi Ivo tam pokopan.

Na poti ne bom nikomur, temveč, kakor sem bil do zadnjega zvest svojemu vladarju, tako sem in bom zvest domači narodni oblasti. Živeti hočem kot zasebnik in odvetnik, družega nič. —

Vem, da kot poštenjak mojega pisma ne boš zlorabil. —

Ponavljam svoje prisrčne čestitke in Te prijateljski pozdravljam

Tvoj

Dr. Ivan Šušteršič

Dunaj, 2. 11. 18

P. s. Dokler sem na Dunaju, sem seveda slovenski vladi na razpolago, če bi me hotela kaj rabiti. —

Prepis pisma dr. J. Brejca M. Škrbcu

Velečastni!

Gospod dr. Kulovec mi je včeraj povedal, da ste se 11. t. m. napram njemu izrazili, da smo svojčas proti I. Š. izdali tiralico, da je dr. Š. hotel nazaj priti, da bi si tukaj svoj kruh služil, da se je radi tega obrnil, da bi mu tozadevno dovo-

ljenje izposlal, da pa sem jaz dotično pismo v kavarni ob tla vrgel in ga pohodil, da se je tako nesramno od strank. funk. proti Š. delalo in da to tudi ni krščansko.

Slišim, da se podobno govoriče tudi drugod širijo o meni.

Na vsem tem je resnice samo toliko res, da mi je Š. prve dni po prevratu pisal z Dunaja pismo, v kojem me prosi, da mu omogočim, da se čimprej vrne v domovino in da tam kot priprosto državljan mirno in svobodno živi in za svojo družino skrbi, da mu pa jaz na to pismo nisem mogel odgovoriti, ker niti v pismu niti na ovitku ni bil naveden noben bližji naslov, kamor bi mu bilo mogoče odgovor poslati.

Vse drugo je gladko izmišljeno in se le čudim, da more razumen človek verjeti, da bi bil jaz takega kavarniškega ekscesa sploh zmožen, kakoršen se mi pritika. Ker me ni volja, da bi mirno gledal, kako se me spravlja ob dobro ime,

raditega Vas pozivljam, da podaste dr. Kulovcu pismeno izjavo, da zgoraj navedene trditve (ki jih je v izjavi točno navajati) striktno in brezpogojno prekličete, ker bom sicer, ako se to do 18. t. m. opoldne ne zgodi, vložil tožbo zoper Vas.

15./3 22.

OPOMBE

1. Jugoslovanski problem pri Vseslovenski ljudski stranki do leta 1917, separat iz publikacije Naučni skup u povodu 50 godišnjice raspada Austrougarske monarhije i stvaranje jugoslovenske države, Zagreb 1969; Der Trialismus bei den Slowenen und die Jugoslawische Einigung, separat iz knjige Die Auflösung des Habsburgerreiches, Bd. III der Schriftenreihe des österr. Ost — und Südosteuropa-Instituts, Wien 1970; Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje, Zgodovinski časopis, 1968, zv. 1. — 2. Škrbec, Pregled novodobnega slovenskega katoliškega gibanja II, Cleveland 1957, str. 71—72. — 3. Prav tam, str. 71.

PRIZADEVANJA ZA UVELJAVITEV SLOVENSKEGA URADOVANJA V PODJUNI
V 90 LETIH PRETEKLEGA STOLETJA

TONE ZORN

Spremenjene razmere po koroškem plebiscitu leta 1920, ko je bilo do kraja odpravljeno vsakršno uradovanje v slovenskem jeziku na območju južnega dela Koroške, v marsičem pomenijo zaključek bolj ali manj nameravnega odstranjanja slovenščine iz javnega življenja v obdobju pred prvo svetovno vojno. Žal še vedno ni na voljo dokumentacije, ki bi omogočala celotnostno razlago tega vprašanja. Delni odgovor nanj najdemo v zanimivem dokumentu, ki so ga bili priobčili koroški Slovenci tik pred prvo svetovno morijo v knjižici *Aus dem Wilajet Kärnten, Celovec* 1913. Nekaj vpogleda v to problematiko pa nam ob tem delu vendarle — čeprav fragmentarno — daje vrsta dokumentov iz devetdesetih let preteklega stoletja z območja političnega okraja Velikovec. Zadevno dokumentacijo hrani v prepisu arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani.

Iz dostopne dokumentacije je videti, da je prišlo do vprašanja o uradovanju tudi v slovenskem jeziku med posameznimi občinami na območju Podjune ter tamkajšnjim velikovškim okrajnim glavarstvom v začetku devetdesetih let preteklega stoletja, sprožila pa sta to vprašanje leta 1892 občinska sveta v Globasnici in v Bistrici pri Pliberku. Globasniški občinski svet je zadevni sklep sprejel dne 1. marca tega leta in v prihodnjih dneh zaprosil velikovško okrajno glavarstvo, naj v bodoče odgovarja na slovenske vloge v istem jeziku. Globasničani so tudi zaprosili za odloke višjih oblasti v slovenskem jeziku.

Kot je bilo pričakovati, je bila slovenska vloga odbita, saj so v naslednjih mesecih sledile nove intervencije in prošnje s slovenske strani. Globasničanom se je sredi leta 1892 pridružil občinski svet občine Bistrica pri Pliberku. Kot je videti, so iz Velikovca romale vloge obeh občin v Celovec, kjer so jih dokončno zavrnil. Tako je 28. decembra 1892 koroški deželni predsednik sporočil, da sta vlogi obeh prizadetih občinskih svetov, globasniškega in bistriškega, »ne glede na sedanji odlok«, zavrjeni. V dopisu velikovškemu okrajnemu glavarstvu pa je deželni predsednik še posebej poudaril ohranitev dotedanjšega, izključno nemškega poslovanja okrajnega glavarstva s podrejenimi oblastmi.

Konec januarja ter v začetku februarja leta 1893 sta prizadeti občini vložili priziv proti omenjenemu sporočilu koroškega deželnega predsednika na dunajsko notranje ministrstvo ter sta pri tem izhajali iz znanih določil člena 19. avstrijske ustave iz leta 1867 o zagotovitvi narodnostne enakopravnosti na-

rodov avstrijske polovice monarhije. Ne le za takratni čas, ampak tudi za prihodnje obdobje pa nedvomno velja v obeh pritožbah opozorilo o protizakonitem ravnanju koroških deželnih oblasti s slovenskimi sodeželani: »Enak korak (namreč zavrnitev sprejemanja slovenskih vlog po velikovškem okrajnem glavarstvu op.) se pač dozdej ni dogodil pri nobenem oblastvu v celi Avstriji, dozdeva se nam torej, kakor da oblastva na Koroškem mislijo, da za koroško zemljo državni temeljni zakoni nimajo veljave, in da je slovenska narodnost, akoravno je Slovencev na Koroškem dobra tretjina prebivalcev dežele — v narodnem oziru in glede slovenskega jezika brezpravna — mnenje, katero je uprav nevarno za obstanek države«. Iz dostopne dokumentacije je videti, da je dunajsko notranje ministrstvo ukrepalo takoj po sprejemu obeh slovenskih vlog, vendar na škodo Slovencev (!), ne da pa se reči, ali se je o tem vprašanju še dodatno pozanimalo tudi pri koroških deželnih oblasteh, ki so sredi februarja znova naročile velikovškemu okrajnemu glavarstvu poslovanje s podrejenimi v nemškem jeziku in zavračanje slovenskih vlog. Tako kot pred mesecem dni sta prizadeti občini 14. in 24. marca vložili pri pristojnih oblasteh ponoven priziv proti temu odloku. Podobno kot v poprejšnji pritožbi notranjem ministrstvu je slovenska stran v prizivu podčrtavala (kot poprejšnji priziv je bil tudi ta v slovenskem jeziku): »Rekurirani ukaz... okrajnega glavarstva, kakor tudi... odločba... deželne vlade... (je) v avstrijskem političnem življenju nekako novum, kajti odkar so se izdale državne temeljne postave, s katerimi se zajamčuje vsem v deželi narodnim jezikom enakopravnost, ni nikdo dvomil, da ima vsaka oseba in tudi vsaka občina z vsemi uradi v vseh zadevah posluževati se svojega jezika.« Na trditev deželnih oblasti, da mora na podlagi veljavnega občinskega reda župan v vsem slediti naročilom višjih oblasti, tudi v jezikovnem (»da mora župan zadeve izročene občinskega področja izpolnjevati tako, kakor to za ukazujejo oblastva«), je slovenska stran odgovarjala, da ne morejo deželne postave uveljavljati »izjeme od obče veljavnih državnih temeljnih zakonov« ter opozarjala, da ustrezno določilo koroškega občinskega reda »nima v mislih jezika, v katerem morajo župani občevati s političnimi oblastmi, ampak način postopanja« pri urejevanju posameznih vprašanj. Ob tej zanimivi transformaciji veljavnega občinskega reda na škodo Slovencev

sta priziva podčrtala tudi upravičenost slovenskega poslovanja z višjimi oblastmi ter poudarila: »... glede jezika pa, v katerem občinski uradi smejo dopisovati političnim oblastem, nima občinski red nobenih določb, in če bi jih imel, bi iste izgubile veljavo po poznejših državnih temeljnih zakonih«, se pravi, po znanem členu 19 ustave iz leta 1867.

V začetku leta 1893 je v nasprotju s pričakovanjem slovenske strani dunajsko notranje ministrstvo znova pritegnilo stališčem koroškega deželnega predsednika ter zavrnilo obe omenjeni vlogi slovenskih občin. Zavrnitev notranjega ministrstva je velikovško okrajno glavarstvo sporočilo prizadetim 24. februarja tega leta.

Občutljivo slovensko jezikovno vprašanje pa s tem še ni bilo končano. Dejstvo, da si je slovenska stran še nadalje prizadevala za uveljavitev materinščine, opozarja na odporno moč podjunskega slovenstva, ki se je kljub nasprotovanju večinskih oblasti, tako v deželi kot v državi prizadevalo za uveljavitev narodnostne enakopravnosti. Tako kot v poprejšnjih mesecih je v začetku avgusta slovenska stran znova naslovila ustrezen apel na dunajsko notranje ministrstvo. Iz dostopne dokumentacije je videti, da je velikovško okrajno glavarstvo ob tem grozilo z denarno sankcijo obema prizadetima županoma, globasniškemu in bistriškemu, kolikor bi še nadalje poslovala z nadrejenimi v slovenskem jeziku, o ponovnem ugovoru dunajskemu notranjemu ministrstvu pa zapisalo, da je taka vloga »komaj dopustna«, ker da je pisana v slovenskem jeziku. Očitno je, da je koroška deželna vlada velikovško pobudo pozdravila, saj sta bila oba prizadeta župana obsojena na denarno kazen najprej 5 in nato 10 goldinarjev. Iz nadaljnjega historiata tega vprašanja so zanimiva stališča obeh slovenskih županov, obsojenih zaradi doslednega upoštevanja materinščine svojih občanov. Tako je globasniški župan Janez Jokel v uvodu svoje pritožbe najprej zanikal svoje znanje nemškega jezika »ne v besedi, še manj pa v pisavi«, oha župana pa sta, vsak v svoji pritožbi, opozarjala na potrebo slovenskega poslovanja ter

poudarila, da »ima politična okrajna oblast pravico samo tiste občinske prestopnike kaznovati, kateri svoje dolžnosti v zadevah izrečenega področja zanemarjajo oziroma prekršijo«. Sama denarna sankcija je tudi protizakonita, saj nasprotuje z zakonom zajamčeni enakopravnosti slovenskega jezika in to toliko prej, ker je na Koroškem, »posebno pa v velikovškem okraju... slovenski jezik... v deželi navaden (= običajen) jezik«. V pritožbi, poslani tudi dunajskemu notranjemu ministrstvu, sta prizadeta župana zahtevala prepoved velikovškega odloka o nemškem poslovanju z nadrejenimi oblastmi, prav tako pa tudi odpis kazni.

Nedostopnost vse dokumentacije žal onemogoča celotnostni oris uveljavljanja slovenskega jezika na prizadetem področju. Dejstvo pa je, da se je to vprašanje vsaj za občini Globasnica in Bistrica pri Pliberku vlekla vsaj do srede leta 1894, ko je notranje ministrstvo vendarle prisluhnilo slovenskim pritožbam ter ugodilo prizadetima občinama. Dostopno gradivo zajema tudi odgovor velikovškega okrajnega glavarstva Dunaju, iz katerega je videti, da so velikovške oblasti vse doslej odgovarjale na slovenske vloge izključno v nemškem jeziku. Maja 1894 je končno po dveh letih vendarle sledilo naročilo dunajskega notranjega ministrstva, ki je razveljavilo denarni obsodbi globasniškega in bistriškega župana ter s posebnim odlokom uveljavilo slovensko uradovanje obeh prizadetih občin z nadrejenim velikovskim okrajnim glavarstvom, svojo odločitev pa utemeljilo z dejstvom, da sta prizadeti občini »skoro izključno naseljeni s Slovenci« in da se jima zato »ne sme odrekati na podlagi nikaškega zakonskega določila« pri njihovem poslovanju z nadrejenimi oblastmi »slovenski, na Koroškem običajni jezik«. Kot vse kaže, pa je ob tem dogajanju ostalo odprto vprašanje uveljavljanja slovenskega jezika med velikovskim okrajnim glavarstvom ter podrejenimi oblastmi za ostalo slovensko področje Podjune (z izjemo popolnoma nemške občine Pustrica). — Kot je znano, je plebiscit leta 1920 odpravil tudi to drobtinico, ki so si jo Podjunčani priborili sredi devetdesetih let.

Dr. Ivan Slokar, ki je umrl v Ljubljani v soboto 11. julija 1970, se je pojavil kot gospodarski zgodovinar v dveh obdobjih svojega življenja: v letih študija in do prve svetovne vojne, nato pa po drugi svetovni vojni; čas med obema vojnama je izpolnil z aktivnim delom na gospodarskem področju, predvsem v bančni stroki.

Rojen je bil 8. oktobra 1884 v hercegovskem Mostarju v družini uradnika Ivana Slokarja, ki je bil doma iz Lokavca pri Ajdovščini v Vipavski dolini. Osnovno šolo je obiskoval v istrskem Motovunu in v Gorici, kjer je nato obiskoval gimnazijo in leta 1903 z odličnim uspehom opravil maturo. Odločil se je za študij zgodovine; zanj ga je navdušil nekdanji profesor univerze v Leipzigu Richard Schubert von Soldern, ki je iz zdravstvenih razlogov bival v Gorici in poučeval na takajšnji gimnaziji. Na dunajski univerzi je Slokar obiskoval predavanja iz zgodovine in zemljepisa (profesorji Penck, Oberhummer, Redlich, Ottenthal, Siegèr) ter leta 1907 promoviral z disertacijo »Warum Herzog Friderich von Tirol im Jahre 1415 von Kaiser Siegmund geächtet und mit Krieg überzogen wurde«, ki je izšla v »Forschungen und Mittheilungen zur Geschichte Tirols und Vorarlbergs« (Innsbruck, VIII/1911, str. 197—214, 293—303). Po opravljenem študiju na filozofski fakulteti je v letih 1907—1911 prav tako na Dunaju študiral pravo in dosegel doktorat prava.

Kot študent prava je dr. Slokar prejel Kruppovo nagrado za delo o zunanji trgovini avstrijske monarhije (1910). Leta 1911 pa je pričel na pobudo barona Gautscha pripravljati za dunajskega veleindustrijalca Schoellerja obsežno delo o zgodovini avstrijske industrije. Po treh letih je delo dokončal ter je v knjižni izdaji izšlo sredi leta 1914 na Dunaju pod naslovom »Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I« (XIV + 674 strani). Knjiga je najboljše delo Slokarjev publicirani tekst in velja še danes za eno temeljnih del o zgodovini industrije v avstrijskem cesarstvu. Istočasno z delom na zgodovini industrije v Avstrije je Slokar prevzel obdelavo dveh nalog iz fonda Carnegijeve ustanove za svetovni mir. Naslova nalog sta bila »Der Einfluss der nationalen Idee und der ökonomischen Schutzpolitik Oesterreich-Ungarns auf die Beziehungen der Monarchie zu den Balkanländern« in »Die Annexion von Bosnien, ihre Ursachen und Wirkungen«. V zvezi z obdelavo nalog, ki sta bili bolj gospodarskega in aktualno političnega značaja, je potoval po

nekaterih balkanskih prestolnicah, dovršitev obeh del pa je preprečila vojna. V času bivanja na Dunaju je dr. Slokar naslovil na dunajsko univerzo prošnjo, da bi se habilitiral iz predmeta narodnega gospodarstva. Toda potem ko je akademski senat sklenil, da se k docenturi na dunajski univerzi ne pripusti noben Slovan in se je zato reševanje habilitacije odlašalo, je dr. Slokar ob koncu vojne ob preselitvi z Dunaja v domovino prošnjo umaknil. Nedokončano je ostalo zaradi vojne tudi Slokarjevo delo o zgodovini družine industrijalca Schoellerja od 1819 dalje. Med vojno je služboval v vojno-žitnem zavodu na Dunaju.

Ko se je po končani vojni dr. Slokar vrnil v domovino, je dobil v začetku februarja leta 1919 mesto inšpektorja v ministrstvu za trgovino in industrijo v Beogradu in bil nato imenovan za šefa centralne uprave za trgovinski promet s tujino. Marca leta 1919 je vodil delegacijo, ki je sklenila trgovinsko pogodbo z Avstrijo; bil je to prvi trgovinski sporazum nove jugoslovanske države. Še isto leto je vodil jugoslovansko delegacijo pri sklepanju kompenzacijskega sporazuma s češkoslovaško republiko in bil delegat kraljevine Jugoslavije pri medzavezniški komisiji v Trstu. Septembra 1919 je postal vršilec dolžnosti načelnika oddelka za zunanjo trgovino in trgovsko politiko ter nato generalni in-

špektor ministrstva za finance. Ko je zapustil državno službo, je sredi leta 1920 postal ravnatelj Zadrudne gospodarske banke v Ljubljani in na tem mestu ostal do konca druge svetovne vojne. V tem času je v revijalnem tisku in časnikih objavil nekaj člankov s področja gospodarstva, predvsem denarništva, vendar se tedaj kot gospodarski zgodovinar ni oglašal. Kot bančni ravnatelj je pobudil izdajanje »Slovenskega biografskega leksikona« in dosegel, da je to pomembno znanstveno edicijo financirala banka, ki jo je vodil.

Kot zgodovinar je pričel dr. Slokar znova delati po drugi svetovni vojni; postal je eden najmarljivejših sodelavcev »Kronike«. Pretežni del svojih razprav je posvetil gospodarski zgodovini Ljubljane, gradivo je zbiral v ljubljanskih arhivih. V svojem prvem objavljenem članku iz tega obdobja, ki je izšel pod naslovom »Prva majolikarna v Ljubljani« (Kronika II/1954, str. 183—187), je obdelal zgodovino prve tovarne majolik na slovenskem ozemlju leta 1740. Naslednje leto je v listu »Obrtnik« (števil. 7, 11. IV. 1955) objavil krajši zapis »Zadrudni nagibi rokodelcev v preteklosti in prva rokodelska zadruga v Ljubljani«, ki ga je razširjenega pod naslovom »Zadrudni nagibi pri cehovskih rokodelcih in prva obrtniška zadruga v Ljubljani« objavil v »Zgodovinskem časopisu« (XII/XIII, 1958 do 1959, str. 260—266) in mu kasneje dal še dopolnilo »Koliko let je poslovala prva rokodelska zbornica (zadruga, ceh) v Ljubljani« (Zgodovinski časopis, XIV/1960, str. 195—196). Te svoje izsledke o zadružnih nastopih ljubljanskih obrtnikov v 18. stoletju ter o prvi zadruzi ljubljanskih mizararskih obrtnikov iz leta 1826 je objavil tudi v nemškem jeziku (Die Anfänge kollektiver Selbsthilfe beim Gewerbe und die erste gewerbliche Genossenschaft in Österreich) v »Mittlungen des Österreichischen Staatsarchivs« (13. Bd., Wien 1960, str. 451—456).

Raziskave o ljubljanski gospodarski zgodovini je nato nadaljeval in s tega področja objavil daljši članek o ljubljanskih opekarnah v dveh delih: »Zgodovina ljubljanskih opekarn od XVI. stoletja do leta 1731« (Kronika, IX/1961, str. 157—180) in »Zgodovina ljubljanskih opekarn od leta 1732 do leta 1860« (Kronika, VIII/1960, str. 40—50). Sledila je razprava »Izdelovanje orodja, strojev in orožja, orožarne in skladišča smodnika v Ljubljani« (Kronika, VIII/1960, str. 174—183) in krajši zapisek »Delovne norme pri ljubljanskih rokodelcih ob koncu 16. stoletja« (Zgodovinski

časopis, XIV/1960, str. 193—195). Na podoben monografski način je dr. Slokar obdelal zgodovino ljubljanske tobačne industrije od sredine 18. stoletja dalje v razpravi »Začetki tobačne industrije v Ljubljani« (Kronika, IX/1961, str. 16—19), zgodovino ljubljanskih solitrarn in smodnišnic od 16. stoletja dalje v razpravi »Zgodovina solitrarn in smodnišnic v Ljubljani in njeni okolici« (Kronika, IX/1961, str. 110—113), zgodovino kemične industrije v Ljubljani in njeni okolici od 18. stoletja dalje v članku »Začetki kemične industrije v Ljubljani in njeni okolici« (Kronika, X/1962, str. 30—35) in zgodovino ljubljanske suknarne (1724—1802) v obsežnejši razpravi »Ljubljanska suknarna« (Zgodovinski časopis, XVI/1962, str. 55—79), s katero je dopolnil nekatere izsledke gospodarskega zgodovinarja dr. Šorna. Kot dopolnilo Šornovim razpravam je dr. Slokar za »Zgodovinski časopis« (X—XI/1956—7, str. 298) prispeval tudi članek »Nekaj podatkov k zgodovini mlinov za papir na Slovenskem«, s katerim je posegel na celotno slovensko ozemlje (glej ponovna Šornova dopolnila v ZČ, XII—XIII/1958—9, str. 266—272). Zunaj ljubljanskega okoliša sega tudi Slokarjeva razprava »Zgodovina steklarske industrije na Goriškem« (Kronika, XII/1964, str. 64—6), v katerem je obdelal glažute v Trnovskem gozdu iz 18. stoletja. Mimo strogega področja gospodarske zgodovine je dr. Slokar objavil še krajši zapis »Prvo otroško zavetišče v Ljubljani« (Kronika, XI/1963, str. 118—120), ki je bilo ustanovljeno leta 1835, ter daljšo razpravo »Zgodovina obrtnega šolstva v Ljubljani do leta 1860« (Zgodovinski časopis, XVII/1963, str. 196—218), v kateri je obdelal strokovno šolstvo v Ljubljani od 18. do srede 19. stoletja. V rokopisu je zapustil daljši članek o podobi ljubljanske oziroma slovenske industrije in obrti, ki jo je mogoče dobiti ob pregledovanju sodobnih časniških oglasov.

Potem ko smo dr. Slokarja predstavili kot gospodarskega zgodovinarja in gospodarstvenika, pa ne moremo povsem obiti njegovega dela za mednarodno pisavo, ki jo je ustvaril in ji dal ime »linguografija«. Čeprav ima Slokarjeva zamisel že nekaj predhodnikov, je le ustvaril povsem lasten sistem s 138 znaki. Napisal je učbenik pisave in slovarje, a ker ni našel ustreznega založnika, tega svojega izvirnega dela za čas svojega življenja ni mogel izdati. Naj ob koncu omenimo, da je dr. Slokar prijavil leta 1909 izum helikopterja, ki je bil dve leti nato patentiran.

»Pazinski memorial«

Pod pokroviteljstvom Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti je bilo v Pazinu v dneh od 26. do 27. septembra 1970 zborovanje »Pazinski memorial«, posvečeno stoletnici »Narodne sloge«, prvega lista v hrvaškem jeziku v Istri. »Pazinski memorial« ni bila priložnostna prireditve, saj se za tem športniškem nazivom skriva v letu 1970 ustanovljena katedra za novejšo zgodovino istrskih Hrvatov, ki naj bi »dolgoročno« delovala na področju Istre kot pomembna znanstvena in kulturna tribuna. V okviru »memoriala« bi v bodoče vsako leto bila znanstvena zborovanja posvečena posameznim problemom iz novejše zgodovine istrskih Hrvatov. »Pazinski memorial« deluje kot nekatere podobne istrske kulturne in znanstvene prireditve v okviru »čakovskega zbora« in sloni njegovo delovanje — piše v njegovem programu — na dveh osnovnih podmenah: »prvič, da je potreba v današnjem času zato, da se utrdi čim bolj popolna znanstvena resnica, revalorizirati istrsko zgodovino, in drugič, da kulturne potrebe sedanosti zahtevajo, da se pred novimi generacijami ustrezno oživlja nacionalna preteklost Istre.« Prvi nastop pazinske katedre za novejšo zgodovino istrskih Hrvatov ob stoletnici »Naše sloge« je tematsko obravnaval predvsem periodični tisk v Istri od začetka do današnjih dni. Referenti o posameznih problemih so bili mnogi vidni hrvaški zgodovinarji in javni delavci, zborovanju je predsedoval univ. prof. dr. Oleg Mandić. V programu zborovanja je bilo najavljenih 12 referatov, vendar so referati dr. Danila Klena o gospodarski problematiki v »Naši slogi«, dr. Dragovana Šepića o Istri v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja ter dr. Bernarda Stullija o tržaški »Favilli« odpadli; prireditelj je zagotovil, da bodo teksti odpadlih predavanj skupaj z drugimi objavljeni v posebni publikaciji, ki bo prinesla celotno gradivo z zborovanja.

Prvi dan zborovanja 26. septembra 1970 so v dopoldanskem delu prebrali referate Petar Strčić o začetku »Naše sloge«, o prvem desetletju njenega izhajanja prof. dr. Mirjana Gross in o bibliografskih podatkih Tatjana Blažeković. Ostala dva referata dopoldanskega zasedanja sta bila posvečena emigrantskemu listu »Istra« ter istrskemu buditelju Petru Studencu (1811—1898), prvega je prebral Ive Mihovilović, drugega pa Jakša Ravlić. Preostale štiri referate so referenti prebrali v

popoldanskih urah prvega dne zasedanja »memoriala«, ker je bil drugi dan namenjen diskusiji in drugim prireditvam. Mons. dr. Božo Milanović je v daljšem referatu predstavil istrski tisk med obema vojnama, v referatu je podal vrsto osebnih spominov. Milanovićev referat je dopolnjeval Ante Iveša, prav tako z osebnimi spomini vendar z drugih nazorskih stališč. Pregled italijanskega periodičnega tiska v Istri je podal novinar Luciano Giuricin, ki je zlasti podrobno orisal socialistični tisk. Zadnji referat zborovanja je bil pregled istrskega tiska med narodno-osvobodilnim bojem Nikole Crnkovića.

Drugi dan »memoriala« je bila na sporedu diskusija, ki ji je že v dopoldanskih urah sledila vrsta prireditev v počastitev jubileja istrskega lista: verska komemoracija v spomin škofa Jurija Dobrile, odkritje nagrobnika pesniku Antunu Kalcu, množično zborovanje, povezano z odkritjem spomenikov škofu Dobrili in dr. Matku Laginji in kot zadnje odkritje spominske plošče na rojstni hiši Dobrile v Ježenju pri Pazinu. »Pazinski memorial« je bil povezan potemtakem tudi z množično proslavo pomembnega jubileja politične zgodovine istrskih Hrvatov, kot ga predstavlja stoletnica »Naše sloge«, ki je prvič izšla v Trstu 1. junija leta 1870. Velik pomen, ki ga je hrvaška javnost namenila pazinskim proslavam, dokazuje tudi udeležba vidnih predstavnikov javnega hrvaškega življenja na nedeljski prireditvi.

Za jubilej »Naše sloge« je izšla drobna publikacija »Stogodišnjica Naše sloge« (Pazin—Rijeka 1970, 30 + (II) str. + faksimile prve številke »Naše sloge«), v kateri sta ponatisnjena članka Josipa Bratulića »Naša sloga. Stogodišnjica prvog hrvatskog lista u Istri« (str. 7—16) ter Petra Strčića »Literatura o Našoj slogi« (str. 19—30) iz št. 7/1970 reške revije »Dometi«. Publikacija, ki sodi tudi v sklop »pazinskega memoriala«, je izšla kot prva knjiga »Zavičajne biblioteke«.

Ob koncu lahko ugotovimo, da tudi »pazinski memorial« znova dokazuje prizadetost Istranov in sploh Hrvatov, s katero se lotevajo že vrsto let problemov iz novejše zgodovine Istre. Intenzivno delo je dalo že vrsto sadov tudi na polju historiografije. Prireditelji bodočih zborovanj v okviru »pazinskega memoriala« pa ne bi smeli pozabiti na udeležbo Slovencev, ki je bila tokrat slučajna oziroma predstavniškega značaja. (Prim. Primorski dnevnik, št. 223, 4. 10. 1970).

Branko Marušić

Tretje posvetovanje jugoslovanskih arhivskih delavcev

Tretje zvezno posvetovanje jugoslovanskih arhivskih delavcev je bilo v dneh 14., 15. in 16. oktobra v Kranju in na Jesenicah. Na njem je sodelovalo skoraj stošestdeset članov jugoslovanskih arhivskih društev. Posvetovanje je v izvedbi Arhivskega društva Slovenije pripravila Zveza društev arhivskih delavcev Jugoslavije. Prvi dan so udeleženci najprej poslušali pregled razvoja arhivske službe ob njeni petindvajsetletnici v novi Jugoslaviji in poročilo Jožeta Mačka o delu, uspehih in težavah Arhiva Slovenije v zadnjih petindvajsetih letih. Sledila je vrsta referatov o historičnih sistemih za urejanje pisarniškega gradiva v upravnih registraturah na raznih področjih Jugoslavije. Pokazalo se je, da so se na današnjem ozemlju Jugoslavije uporabljali najrazličnejši sistemi z vseh koncev Evrope: ruski, bolgarski, turški, nemški oziroma avstrijski, madžarski, italijanski, francoski in seveda tudi domači. Prav zato je dr. Vilfan (ki je prikazal splošno tipologijo upravnih registratur) upravično menil, da Jugoslovani lahko dojemamo problem v najširši perspektivi ter da imamo dovoljšen razlog za preučevanje tipologije registraturnih sistemov z gledišča arhivske teorije, in da se lahko dokopljemo do abstrakcij tega predmeta. Njegova splošna tipologija je pomemben poskus na tem področju. O sistemih prvotne ureditve upravnih registratur na Slovenskem je izčrpno poročal Jože Žontar. Solidno pripravljene referati so nam dovolj spodbuden obet, da bomo kmalu dobili dober

pregled in analizo vseh pomembnejših sistemov za ureditev gradiva v upravnih registraturah, ki bosta imela veliko praktično vrednost v arhivskem delu, pa tudi pri gradnji novih sistemov je mogoče koristno upoštevati stare izkušnje.

Drugi dan so bili arhivarji na Jesenicah, kjer so poslušali referat Danice Gavrilović Arhivi in kibernetika ter izvajanje dr. Igorja Kostjukovskega in Janeza Žirovnika. Vsi trije so govorili o možnosti za uporabo računalnikov v arhivih, o njihovih možnostih in uporabi v Jugoslaviji. Jugoslovanski arhivi danes še ne morejo uporabljati pri svojem delu računalnike; ker pa je v državi že vrsta računalnikov, je čas, da se z njimi arhivski delavci informativno seznanijo. Sklenili so sestaviti posebno komisijo, ki bo spremljala razvoj računalniške tehnike in njene uporabe in z njimi občasno seznanjala arhivarje.

Zelo pomembno se nam zdi poročati tudi o predlogu profesorja dr. Frana Zwittra, da naj zbor jugoslovanskih arhivarjev pošlje pristojnim zveznim organom pismo, v katerem jih naj opozori na nerešeno vprašanje o izročitvi oziroma vrnitvi arhivskega in knjižnega gradiva iz Avstrije ter da naj store vse potrebne korake za končno realizacijo avstrijskih obveznosti. Mi na tem mestu podpiramo predlog dr. Zwittra, pozivamo zvezne organe, da se bolj energično zavzamejo za izvedbo arhivske konvencije in restitucije, prva se odlaša že celih 47 let, zlasti pa jih opozarjamo, naj ne store ničesar, kar bi okrnilo naše interese ter da se naj pri reševanju teh vprašanj redno konsultirajo s prizadetimi arhivskimi službami.

Janez Kos

Kranjski zbornik 1970. Izdala Skupščina občine Kranj. Kranj 1970, 391 str.

Leta 1970 je izšel dokaj obsežen spominski zbornik mesta Kranja ob 25-letnici osvoboditve. Uredniški odbor je svoje delo skrbno opravil; zbral je lepo število sodelavcev različnih strok in dal javnosti temeljit prispevek za poznavanje gorenjskega kulturno gospodarskega središča. V zborniku je tudi več prispevkov, ki so pomembno gradivo za spoznavanje najnovejšega, povojnega obdobja in tvorijo kot celota enega zanimivih delov mozaika, iz katerega je sestavljena sedanja geopolitična, kulturna in gospodarska podoba Slovenije.

Prvih petdeset strani zbornika je iz obdobja NOB, v prispevkih so deloma objavljene nove ugotovitve, deloma pa že znana dejstva. Nadaljnjih več kot sto strani so pretežno sestavki z vseh področij, ki orišejo razvoj kranjske komune v zadnjem desetletju. Precej obsežen in pester po svoji problematiki in kvaliteti je zadnji del zbornika. Tu so prispevki, ki zvečine z novimi razlagami, pregledi in orisi osvetlujejo starejšo politično, gospodarsko in kulturno preteklost Kranja in njegove okolice. Knjiga je zanimiva za slehernega bralca tem bolj, ker je med tekstom veliko slikovnega gradiva, številčnih razpredelnic in skic. Za okusno opremo je poskrbel inž. arh. Peter Fister.

Kranjske partizanske enote v letu 1941 je naslov prvega prispevka, ki ga je napisal Ivan Križnar. Pisec ugotavlja v začetku, da je prav za leto 1941 malo pisanih virov, ki bi celoviteje prikazali nastanek in akcije prvih partizanskih enot. Zato je prav za začetno obdobje NOB pomembno spominsko gradivo, izjave in popis prvih partizanov. Sledi prispevek Marije Oblak-Čarni z naslovom Okrožje Kranj v NOB. Na podlagi arhivskih virov in spominov je prikazala eno, še dokaj neobdelano, a zanimivo področje NOB. Namreč še vse premalo je raziskana organizacijska sestava in delovanje partijskih in frontnih organizacij v zaledju, ki so bile gonilo narodnoosvobodilnega gibanja. Zato je njen pregledno napisani prikaz rekonstrukcije in dejavnosti OK KPS in OO OF za kranjsko okrožje od leta 1941 do osvoboditve vredno toliko večje pozornosti. Predvsem za tiste, ki se bodo lotili podobnega prikaza, bodisi za posamezne rajone v okviru kranjskega okrožja, pa tudi za druge, ki se bodo lotili širše obdelave.

O partizanskih tehnikah in tiskarnah na Gorenjskem je spregovorila Ana Benedetič. Snov je razporedila tako, da sledimo razvoju

te pomembne dejavnosti NOB od poletja 1941 do osvoboditve. V prispevku so drobni in izčrpnimi podatki, ki pričajo, da je avtorica poleg uporabe arhivskih virov in spominov opravila tudi mnogo terenskega dela, ki je bilo potrebno za preverjanje in dokaz posameznim trditvam in ugotovitvam. Prikazane so številne tehnike in tiskarne, ki so s trdoživostjo in iznajdljivostjo kljubovale sovražnikovemu preganjanju, na koncu pa je kratek oris tiskanega gradiva. Franc Benedik je prikazal z nadrobnimi podatki težke okoliščine, v katerih je nastala in se razvila partizanska saniteta na Gorenjskem. Prvo obdobje partizanske sanitete na Gorenjskem je podobno stanju v ljubljanski pokrajini. Aprila 1942 je bila ustanovljena prva sanitetna ustanova na prostoru med Gorenjo vasjo in Poljanami. S prihodom zdravniškega osebja s terena so nastajale ambulante, v katerih so dobili ranjeni partizani organizirano zdravniško pomoč. Nastalo je več ambulant, sprva zaradi terenskih okoliščin na desnem bregu Save (leta 1942 in 1943) kasneje pa predvsem na levem bregu (leta 1944). Zadnje dni okupacije, osvoboditev Kranja in begunjskih zaporov opisuje Franc Puhar. Pri tem je prikazal tudi prvo povojno delo okrožnega mestnega odbora OF in delo referatov.

Naslednji sestavek Kranjska komuna od leta 1960 do 1970 je napisal Pavle Zupančič. Le-ta nas seznanja z ureditvijo in delovanjem krajevnih upravnih in samoupravnih organov. Tekst ponazarja s številčnimi podatki stanje in gibanje prebivalstva v kranjski občini (od 1953 do 1969), razdeljevanje sredstev v občinski zbor, v zbor proizvajalcev oziroma v zbor delovnih skupnosti ter seznam družbeno-političnih in drugih organizacij in društev. Novo, revolucionarno preobrazbo sodstva v povojni dobi je opisal Ivan Repinc v članku Pravosodje v kranjski občini po osvoboditvi od leta 1945 dalje. Med prvimi sodišči je bilo ustanovljeno sodišče slovenske narodne časti, ki je prenehalo delovati po dveh mesecih, ko je opravilo svojo nalogo. Dalje je v kronološkem prerezu prikazal razvoj in delo sodišč in tožilstev, zlasti delo okrožnega sodišča in okrožnega javnega tožilstva Kranj pa tudi razvoj drugih pravosodnih služb in njihovih pristojnosti. O razvoju kranjskega gospodarstva v letih 1959—1969 je napisal članek Marjan Ropret. Na statističnih razpredelnicah zasledimo stopnje rasti posameznih gospodarskih dejavnosti in vlaganje osnovnih sredstev v posamezne industrijske panoge. Kljub lepim rezultatom pripominja avtor, da bi bili dosežki na gospodarskem področju še večji, ko bi se upoštevali v večji meri dejav-

niki poslovnosti. Pregled zdravstvene službe na Gorenjskem v zadnjih desetih letih je podala zdravnica Ana Kraker. Kranjska občina sestavlja petino geomedicinske regije. Zdravstveni center kot najvišji strokovni organ dejavnosti usmerja posamezne zdravstvene službe, ki skrbijo za zdravje prebivalstva. Med tekstom so statistični podatki o gibanju prebivalstva, o številu obolenosti zavarovancev ter o številu zdravstvenega osebja. Nadaljnji opis in podatki zadevajo strokovno analizo ter se omejujejo na opis aktivnosti in razvoja posameznih zdravstvenih ustanov.

Razvoju slovenske leposlovne besede je posvetil Stanko Šimenc sestavek z naslovom Kranj in slovenska beseda. Literarnozgodovinska kronika skozi stoletja. Slovenski pisatelji so delovali v večjih slovenskih mestih. V Kranju so živeli in ustvarjali daljši ali krajši čas France Prešeren, Ivan Tavčar, Simon Jenko, Ivan Pregelj in mnogi drugi kulturni delavci. V podnaslovih: poezija, proza, dramatika in povojna književnost je prikazanih več pomembnih osebnosti, ki so oplajale kulturno življenje Kranja ali pa se v njem razvijale. Razvoj šolstva v letih 1960—1970 v občini Kranj je opisal Dušan Bavdek. Snov je razdelil na splošen del, v katerem je s statističnimi podatki ponazoril stanje in uspehe posameznih šol in na opis dejavnosti šol oziroma šolskih centrov, ki so dosegli s hitrim razvojem industrije visoko stopnjo razvoja in organizacije.

Pri orisu kulturnih dejavnosti v kranjski občini je sodelovalo več avtorjev. Tako je Cene Avguštin s prispevkom Razvoj muzejske dejavnosti v Kranju prikazal dejavnost razstavnih prostorov Prešernove hiše. Le-ta je v Kranju organizirala v osmih letih (1954 do 1962) 300 likovnih in drugih muzejskih razstav, ki jih je obiskalo več kot 800.000 obiskovalcev. Za to dejavnost je bila podeljena Prešernova nagrada občine Kranj. Zlasti je poudaril razvoj muzejstva, njegovo delo in uspehe z ustanovitvijo Gorenjskega muzeja leta 1963. Olga Zupan govori o spomeniškem varstvu na Gorenjskem. Marjan Lombar je opisal gledališko dejavnost v Kranju, Peter Lipar pa glasbeno in beleži uspehe kranjskih zborov, pevcev in glasbnikov. Miha Mohor je prikazal podatke o razvoju knjižničarstva v občini Kranj. Črtomir Zorec pa amatersko kulturno-prosvetno dejavnost v občini.

O razvoju športa v povojnem obdobju je pisal Štefan Ošina. Po posameznih športnih panogah je naštel najvažnejše dosežke in poudaril pomen posameznih športov in njihovo stopnjo razširjenosti.

Arheološke najdbe zadnjih desetih let v Kranju je opisal Andrej Valič. Predmeti in objekti so iz različnih zgodovinskih oziroma

arheoloških obdobj, vendar dajejo v svoji pestrosti zanimiv prispevek za celovitejše poznavanje zgodovine gorenjske regije. Med večjimi izkopavanji in raziskovanji so zajeta staroslovanska skeletna grobišča v Kranju. Majda Žontar je opisala v prispevku Gradovi na območju Kranja, kot sama pravi, le gradove v smislu fevdalnih gradov. Zaporednemu opisu le-teh so dane opombe, ki omogočajo pozornemu bralcu podrobnejši vpogled v dobo in razvoj fevdalnih gospodarskih in upravnih središč v tem delu Gorenjske.

Področje kulturne zgodovine zajema prispevek Emilijana Cevca, ki je opisal in stilistično razčlenil poznogotski kip sv. Ane Samotretje iz Kranja. Naš znani umetnostni zgodovinar razkrije v podrobnem opisovanju vse stilne posebnosti plastike in jo končno razporedi in vstavi v obrtniško dejavnost dobe. Stilno zanimive in značilne so freske v Kranju in okolici iz 16. stoletja in pomenijo lep donesek k poznavanju slikarstva te dobe na slovenskih tleh. Stenske slike imajo pretežno nabožno vsebino, in še niso dokončno odkrite in restavrirane. Kratak pregled teh likovno kulturnih stvaritev je dala Ksenija Rozman. Na področje zgodovine kmetijstva posega Anka Novak s prispevkom, ki obravnava starejšo zgodovino planšarstva med dolino Tržiške Bistrice in dolino Kokre.

V zvezi z razvojem arhitekture v Kranju sta prispevala članek Cene Avguštin, ki je opisal razvoj meščanske arhitekture v Kranju od srednjega veka do začetka 20. stoletja, in Stane Bernik, ki je označil sodobno stavbarstvo v Kranju. Materialno otipljivi in ohranjeni dokumenti arhitekturnega razvoja kažejo na določeno povezavo in medsebojen vpliv v razvoju meščanskega načina zidave. Nadalje sledimo ozki povezavi med arhitekturo in urbanizmom. Rokodelsko-trgovski značaj meščanskega tipa poudarja drugačen namen in se tako loči od prejšnjega kmečko gospodarskega poslopja. Novejši razvoj kranjske arhitekture je ozko povezan z razvojem industrije in s socialno-političnimi spremembami, ki so botrovale mestu v zadnjih desetletjih. Teoretična skica Ivana Sedeja Ljudske prvine v arhitekturi mesta Kranja je tretji prispevek, ki se ukvarja s stavbarsko-urbanistično problematiko.

Tipe naselij, njihove urbanistične posebnosti, razvojno pot samotnih kmetij, zaselkov in središčnih vasi je opisal Peter Fister v sestavku Naselbinske oblike od Jezerskega do Bitenja.

Socialna struktura Šenčurja v 19. in 20. stoletju in njen odraz v materialni kulturi je zgovoren naslov, ki zajema tematiko zanimivega obdobja v eni najstarejših naselbin v kranjski ravnini. Uporaba različnih virov je

omogočila Majdi Fister, da se je poglobila v zgodovino sedanje »spalne naselbine« Kranja. Študijo k poznavanju gospodarske in družbene zgodovine Kranja in njegove širše okolice v prvi polovici 19. stoletja je prispeval Jože Žontar. Tu ugotavlja, da je imel ves ta prostor pretežno poljedelski značaj okolice dežel-noknežjega mesta in da je bilo meščanstvo, posebej kranjski trgovci, povezano z agrarnim okoljem. Opisane so nadalje posamezne obrtne dejavnosti ter njih stanje in razvoj v omenjenem obdobju. Tekst spremljajo tudi številčni podatki.

France Ostanek je na podlagi dokumentov prikazal ustanavljanje glavne šole v Kranju v letih 1786 in 1789 in nekatere podrobnosti, ki so pripeljale do ustanovitve kranjske trivalke. Ta je leta 1805 postala trirazredna glavna šola.

Dalje sledita dve študiji o Simonu Jenku. Prva je izpod peresa Franceta Bernika Simon Jenko in gorenjska pokrajina, v kateri ugotavlja Jenkovo navezanost na domačo grudo, ter študija Borisa Paternuja Jenkova filozofska lirika. Tu razkriva Paternu filozofsko razmišljanje o Jenkovo liriko ter jo vstavlja v okvir časa. Po svojem lirizmu in prefinjenem intelektualizmu je Jenko začetnik moderne slovske lirike.

Vasilij Melik piše o volitvah v Kranju med leti 1861 in 1929. Sprva prikaže v strnjeni analizi značilnosti volitev po Schmerlingovi februarški ustavi leta 1861 ter razčlenjuje volitve in njene rezultate. Tako prikaže prve volitve v deželni zbor leta 1861, pri katerih še niso značilni boji med slovensko in nemško stranko. Pri naslednjih volitvah so že prisotni strankarski boji obeh narodnosti. Leti imajo z državnimi volitvami leta 1891 liberalno-klerikalni značaj in s tem tudi zaznamujemo novo volilno obdobje. Nadalje oriše avtor parlamentarne volitve v ustavodajno skupščino leta 1920 in v narodno skupščino v letih 1923, 1925, 1927. Kranj se je v opisanem obdobju z volitvami razlikoval od drugih gorenjskih mest. Bil je vseskozi slovensko in liberalno usmerjen.

Ob jubileju dvestoletnice zdravstvene službe v Kranju se pomudi dr. Josip Žontar s sestavkom: Pomembni kranjski zdravniki preteklosti. V kronološki pregled razvoja zdravstvene službe v Kranju vpletje tudi biografske podatke službujočih zdravnikov. Zgodovino gimnazije v Kranju od ustanovitve 1810 do 1918 je opisala Olga Janša. Zanimiv je prikaz predmetnika in položaja slovenskega jezika v posameznih obdobjih gimnazije, dalje ocena letnih poročil — izvestij. Na koncu je dodan seznam učnega osebja gimnazije od leta 1861 do 1918, predmetnika in številčni podatki učnega kadra in dijakov.

France Kresal je prispeval članek Tekstilno delavstvo v Kranju med obema vojnama. Avtor je nazorno podal analizo o razvoju tekstilne industrije v Kranju, opisal vlogo tujega kapitala in naraščanje števila delavstva zlasti v povojnem obdobju. O pomembni seži svoj višek v veliki tekstilni stavki leta 1936. V neposredni zvezi z razvojem tekstilne industrije v Kranju je sestavek Črtomira Zorca, ki govori o zgodovini tekstilnega šolstva zlasti v povojnem obdobju. O pomembni gospodarski panogi je spregovoril Janez Kos. Prikazal je elektrifikacijo kranjskega območja v letih 1892 do 1940, ki je potekala skoraj vzporedno z evropskim razvojem. Priložen je seznam elektrarn, ki so jih uporabljali manjši obrati in zasebniki.

Na koncu naj samo še dodam, da odlikujejo Kranjski zbornik številni tehtni prispevki, ki osvetljujejo preteklost mesta Kranja in njegovega širšega prostora.

Anka Vidović-Miklavčič

Zbornik občine Grosuplje. Gospodarska, kultura in zgodovinska kronika. I. Grosuplje 1969, 179 str.

Prvi del zbornika, ki je izšel leta 1969, je spričo različnosti vsebine takole razdeljen. V prvem delu so prispevki, ki obravnavajo dogodke in podobe iz NOB; teh je šest. V uvodnih besedah predstavi uredniški odbor od leta 1963 povečano občino (Grosuplje, Dobro polje in Ivančna gorica) z geografskega, upravnopolitičnega in gospodarskega vidika ter nakaže tudi njeno bogato zgodovinsko preteklost. Sledi objavljen govor Nastanek in borbe II. grupe odredov generala Petra Stanteta-Skale ob odkritju spomenika II. grupi odredov na Muljavi 8. junija 1969. O kroniki grosupeljske partizanske čete in njeni usodi piše Radko Polič. Četa je bila ustanovljena v noči od 29. na 30. oktober 1941 v zagraškem gozdu in je delovala na prostoru plešivskega gozda, Ilove gore, Korinja in Turjaka do 7. januarja 1942, ko je bila razbita. Ena izmed pomembnih dejavnosti partizanske vojske so bile sabotaže in diverzantske akcije na železniških progah, njihovih objektih in sovražnikovih utrdbah. O teh številnih in vsakodnevnih akcijah je ohranjeno bogato arhivsko gradivo tako partizanske kakor tudi okupatorjeve provenience. Dasi so bile sprva sabotaže in diverzije manj učinkovite in so z manjšimi zamudami in zastoji le motile okupatorjev promet, so vendarle prisilile sovražnika, da je železniške proge zavaroval z večjimi vojaškimi in materialnimi silami. Tem bolj, ko so se diverzantske akcije z razvojem NOV povečale in razvile v pravo rušenje železniških komunikacij zlasti od kapitulacije Italije dalje,

ko so bile v sklopu večjih ofenzivnih akcij, bodisi Vrhovnega, Glavnega štaba ali zaveznikov. Metod Mikuž je v prispevku Dvakratni napad 18. divizije na šmarska tunela prikazal na podlagi partizanskih in domobranskih virov obe akciji in sovražnikov načrtno pripravljeni protinapad. Ob prikazu obeh akcij (prva v noči od 26. na 27. julij 1944 in druga v noči od 13. na 14. avgust analizira avtor tudi vzroke neuspeha in hkrati ugotavlja, da je bilo odslej vezano za zavarovanje obeh tunelov več okupatorjevih sil. S tem pa so bili dani ugodnejši pogoji za obrambo osvobojenega ozemlja v Beli krajini.

Naslednji trije prispevki so biografski zapiski. Sestavek Franca Adamiča Padel je med prvimi talci prikaže podobo Ludvika Fedrana (Fedransberga) doma iz Hudega pri Stični, naprednega, v srednješolskih letih navdušenega preporodovca, v zrelejših letih pa demokratično usmerjenega izobraženca in ateista. Leta 1932 je z drugimi somišljeniki ustanovil študijski filozofski krožek in zbral okoli sebe mlade in ukaželjne študente in izobražence iz okoliških krajev. Vključil se je v NOB in je delal kot ilegalec, okupator ga je izsledil in ga 29. maja 1942 ustrelil kot talca. Milan Dolgan je orisal pesniško podobo Ane Galetove in hkrati prikazal njeno življenjsko pot, pot prosvetne delavke, ki se je udeležila tudi narodnoosvobodilnega gibanja in so jo v začetku leta 1944 ubili domobranci. O politično razgibanem in umnem strokovnjaku na področju gozdarstva, kmetijstva in sadjarstva Martinu Zupančiču je pisal Stane Valentinčič. V poglavju Naša občina so prispevki, ki prikazujejo občino z več vidikov. Objavljen je govor Ivana Ahlina, ki ga je imel na slavnostni seji občinske skupščine dne 28. oktobra 1968 in prikazuje razvoj občine Grosuplje v letu 1968. Dalje je članek Cirila Šlebingerja, ki opisuje Grosupeljsko kotlino in njeno geologijo. Na podlagi svojih izsledkov je napisal članek Rudi Tancig o talnih značilnostih Grosupeljske kotline. Dobruška Podkoritnik-Žvan pa je dala prispevek o gibanju prebivalstva v naselju Grosuplje. Tu je prikazala kronološko naraščanje prebivalstva od začetka 19. stoletja do današnjih dni, nadalje priseljevanje in zaposlitev prebivalstva po pagogah.

Jože Kastelic je predstavil arheološko preteklost občine Grosuplje od prazgodovine prek antike v srednji vek. V uvodu opisuje geografski položaj, nato pa posamezne arheološke dobe, ki so pustile sledove tudi na tem prostoru.

Kot večina zbornikov, tudi ta prikaže zasluzne in znamenite občane. Mednje sodita tudi dva ljudska pesnika, ki jih priznava tudi slovenska literarna zgodovina. Tehten članek z

opombami je napisal Jože Gregorčič o ljudskem pesniku Andreju Kančniku iz Podčetrčka, ki je živel v letih 1775 do 1841 in je deloval kot učitelj, organist in cerkovnik tudi v širšem grosupeljskem prostoru. Cvetko Budkovič je pisal o učitelju, ljudskem pesniku in skladatelju Matevžu Kračmanu, »šmarskem šolmaštru«, ki je bil rojen v Šmarju leta 1773 in je umrl 1853. Oba prispevka imata zanimivi prikaz socialnega stanja tedanjih učiteljev in ocene njunega pesnikovanja. Iz novejšee dobe so omenjeni še trije občani, ki po svojih delih zaslužijo vidnejše mesto. Stane Valentinčič je pisal o županu Jožetu Permetu, ki je zlasti znan po odkritju »županove«, zdaj Podtaborske jame, France Adamič je orisal zasluge Andreja Šinkovca, ki je v začetku 20 let zgradil tovarno (vrvarno, terilnico in predilnico lanu) in tako prispeval k industrializaciji občine. Cvetko Budkovič pa je napisal kratek sestavek o učitelju in zborovodji Avgustu Šuligoju, ki je deloval kot kulturno prosvetni delavec tudi na področju občine Grosuplje.

V zborniku je tudi nekaj leposlovnih prispevkov, tako Louisa Adamiča Večerja v Beli hiši, Prvi izbor pesmi Ane Galetove, ki ga je uredil Milan Dolgan, in Janeza Perovška Moj oče.

V poglavju Razgledi je prispevek Toneta Potokarja Variacije na temo prevajanja. Tu so le objavljeni fragmenti iz predavanja v Društvu slovenskih književnih prevajalcev v Ljubljani 24. novembra 1966. Potokar se loteva vprašanja, kdaj bomo Slovenci dobili pregledno zgodovino slovenskega prevajalstva. Pravi, da bi bila taka zgodovina »prepotrebno dopolnilo zgodovini našega izvirnega ustvarjanja, posebej še, če upoštevamo, da naši književni zgodovinarji ravno prevajalstvu niso vselej posvečali izjemne pozornosti.« Seveda ugotavlja dalje, da bi se sprva morali lotiti temeljite bibliografije prevoda, ki bi zajela začetke prevodov do današnjih dni in bi prikazala vrednost in izrazno moč naših poustvarjalcev. Nato s kritičnim očesom vrednoti nekaj del, ki so že izšla s področja bibliografije prevodov pa tudi same prevode iz slovenščine v srbohrvaščino in obratno ter jih ponazori z nekaj slabimi, nevzdržnimi primeri. S tem v zvezi se tudi loteva kritične presoje jezikovnih slovarjev, ki so že izšli, tako slovensko-srbohrvaških in srbohrvaško-slovenskih. Sledi sestavek Jožeta Galeta, ki govori o uspehih in priznanjih treh Kekčevih filmov.

V zadnjem delu zbornika je Kronika; tu najdemo krajevne zanimivosti v obliki kratkih sestavkov. Teh je več. Etbin Bojc je pisal o Predstoletnih šolah v grosupeljski občini, poleg kronoloških opisov šol je tudi prikaz

učiteljev, ki so poučevali na posameznih šolah. Tine Kurent je prikazal Valvasorjeve Praproče in njihove poznejše prezidave ter jih ponazoril s tlorisi. France Adamič, pisatelj brat, je opisal slovesnost ob otvoritvi spominskega muzeja Louisa Adamiča v Prapročah, pa še taborsko gibanje na Dolenjskem, dalje nas seznanja s kratko notico, da je 1969 slavila cesta Grosuplje-Novo mesto stoletnico. Na koncu sta še kratka zapisa Alojza Žitnika o 700-letnici Višnje gore in o stoletnih gospodarskih vezeh Dolenjske s Trstom.

Zbornik je dober začetek krajevne kronike in kot obeta uredniški odbor bodo spričo bogate, a še neobdelane krajevne preteklosti izšli tudi še naslednji zvezki.

Anka Vidovič-Miklavčič

Kronika Doba. Spisal in zbral gradivo Stane Stražar. Založil Jamarski klub »Simon Robič — Ivan Sešek« Domžale. 283 strani. Ljubljana 1970.

Dob je 7. aprila lani slavil visok jubilej: sedemstopenjetletnico prve omembe v zgodovinskih virih pod imenom Aich. Ta obletnica je prav gotovo primerna priložnost za nadrobnejšo osvetlitev zgodovinskega razvoja Doba in njegove okolice, zlasti še, ker je imel ta kraj v preteklih obdobjih pomembno vlogo kot eno izmed središč današnje domžalske občine. Te zahtevne naloge se je lotil elektrotehnik Stane Stražar, ki je zbral po literaturi in arhivskih virih podatke o razvoju dobskega območja ter jih dopolnil s številnimi ustnimi pričevanji. Poklic pisca sem navedel zlasti zato, da bi poudaril zelo redko posebnost, da se nekdo iz tehniških vrst tako prizadevno loti pisanja krajevne zgodovine. Zato je moral Stražar pred zbiranjem podatkov še dopolniti svoje znanje iz splošne zgodovine, da je nato lahko prikazal nadrobnosti in posebnosti ter odmeve velikih dogajanj v posameznih zgodovinskih obdobjih na dobskem območju. Za krajevno zgodovino ga je navdušil Leopold Podlogar s knjižico »Drobtinice iz preteklosti soseske Škocjan v dobski župniji (Ljubljana 1911 — v tem letu je izdal tudi Drobtinice iz zgodovine soseske in občine Krtina v dobski župniji). Stražar se je odločil, da bo nadaljeval delo in začel je zbirati »drobtinice« za škocjansko kroniko od leta 1911 dalje. Pri delu je ugotovil, da je razvoj Škocjana najtesneje povezan »z geografskim, gospodarskim in farnim središčem« Dobom in je zato zbiranje zgodovinskih podatkov razširil na celotno dobsko območje.

»Kroniko Doba« je razdelil na 11 poglavij, ki jim je dodal še zapis o proslavi 750-letnice Doba in seznam literature in virov. V pr-

vem poglavju »Dob in okolica« je Stražar zbral podatke o zemljepisnih posebnostih ozemlja med Kamniško Bistrico na zahodu, zaselkom Studenec na vzhodu ter naseljema Turenše na severu in Žeje na jugu (2368 ha površine z okrog 4700 prebivalci), v drugem pa je v leksikografski obliki podal pomembne podatke (izvor imena, prve omembe v virih, število prebivalstva in hiš, lega, gospodarska podjetja, komunalne naprave, šole, društva, pomembni rojaki, turistične znamenitosti) vseh krajev in zaselkov na tem območju. V obširnem tretjem poglavju je zelo zanimiv prikaz bivališča ledenodobnega lovca v Babji jami na Gorjuši po članku prof. dr. Franca Osoleta, ki je v letih 1967—68 vodil izkopavanja, pri katerih so odkrili tudi 23 kamenih artefaktov. Prikazu razmer v naših krajih v času vladanja Rimljanov, ki bi ga Stražar lahko skrajšal, sledi opis gradov Čemšenik, Črnelo, Krumperk in Vesevka, pri katerih je navedel lastnike, prezidave in opisal njihovo usodo vse do današnjih dni. Iz raznih virov je zbral tudi veliko podatkov o podložnikih, s katerimi je želel opozoriti zlasti na starost nekaterih rodbinskih in hišnih imen, ki so se ohranila več stoletij. Dajatve podložnikov in obveznosti tlake je ilustriral z dvema primeroma iz začetka 15. stoletja. Zanimivo pa bi bilo na več primerih iz različnih obdobjev pokazati, kako so se obveznosti podložnikov spreminjale. Veliko podatkov je Stražar zbral tudi o razmerah v obdobju turških vpadov. Na dobskem območju je zlasti živ spomin na bitko pri Sisku leta 1593, v kateri je krščanski vojski poveljeval krumperški vitez Adam Ravbar. Eden izmed dobro ohranjenih pomnikov turške nevarnosti na Slovenskem je tabor v Krtini, ki so ga morali zaradi propadanja večkrat prezidati, kljub temu pa je ohranil nekatere prvotne značilnosti. Stražar je zbral veliko zanimivih ustnih pričevanj o bojih s Turki, o bivanju Francozov v naših krajih in o rokovnjačih. V četrtem poglavju je zlasti po podatkih iz dobske cerkvene kronike zelo izčrpno prikazal cerkvene razmere in sakralno stavbarstvo na dobskem območju. Iz dobske župnije, ki se prvič omenja leta 1296, se je do danes razvilo sedem far. V krtinski cerkvi so tudi ohranjene freske iz okrog leta 1460, v škocjanski pa gotski kelih iz začetka 17. stoletja. V petem poglavju je prikaz razvoja šolstva od 1787, ko je bila v Dobu ustanovljena enorazrednica, do danes. V naslednjem poglavju so podatki o razvoju kmetijstva, čebelarstva, lova, ribolova, in domače obrti, (slamnikarstvo, izdelovanje platna). Zanimivi so tudi podatki o številnih mlinih, na koncu poglavja pa je Stražar obdelal še razvoj elektrifikacije. V sedmem poglavju je največ pozornosti posvetil prikazu o razvoju

papirnice Količevo, tovarne sanitetnega materiala TOSAMA, oljarne Servo Mihalj, mlinškega obrata Žita na Viru in tovarne lakov Helios na Količevem. V naslednjem poglavju je nato prikazal organizacijo javne uprave in razvoj komunalne dejavnosti. Fevdalni gospodje s krumperške graščine so opravljali pomembne sodne in upravne funkcije. V obdobju 1814—1836 je bil Krumperk tudi sedež okraja. Po letu 1866 so bile na dobskem območju štiri občine (Dob, Brezovica, Krtina in Podrečje), ki so se 1933 združile v občino Dob. Nato je Stražar na kratko prikazal še delovanje krajevnih ljudskih odborov po osvoboditvi, obširneje pa aktivnost krajevnih skupnosti Vir—Dob in Krtina. Zelo veliko gradiva je zbral o razvoju pošte, gradnji cest in vodovodov. Kratkemu opisu razmer v obdobju prve svetovne vojne sledi poglavje »Seme socializma pri nas«, v katerem je uvodoma orisal življenjsko pot Jerneja Flisa, ki je konec 19. stoletja začel širiti socialistične ideje na dobskem območju. Rezultati njegovega delovanja so se pokazali zlasti po prvi svetovni vojni, ko je bila leta 1920 tudi v Dobu osnovana organizacija KPJ. Na volitvah v ustavodajno skupščino 1920 so dobili komunisti na dobskem volišču kar 228 glasov, kar je zelo zanimiv dogodek na izrazito kmečkem področju, ki bi terjal še podrobnejšo osvetlitev. Ista ugotovitev velja tudi za vlogo in delovanje Poldeta Miša v ljudskofrontnem gibanju v drugi polovici 30. let. Stražar je prikazal tudi ekonomske boje delavstva v Bonačevi in Kocjančičevi tovarni. V predzadnjem poglavju je po literaturi in ustnih pričevanjih opisal nekatere pomembne dogodke iz narodnoosvobodilnega boja (akcije partizanskih enot na dobskem območju, okupatorjevo nasilje, delovanje odborov OF, partizanske tehnike in tiskarne ter delavnice). Zadnje poglavje »Kulturno in prosvetno življenje od srednjega veka do danes« ima glede na vsebino preširok naslov, ker je Stražar zbral v glavnem le podatke o dejavnosti društev od srede 19. stoletja dalje. Nekoliko moti uvrstitev sicer zanimive kronike nesreč na dobskem področju v to poglavje. Na koncu zadnjega poglavja je še kratek prikaz ljudske pesmi v Dobu in okoliških vaseh po zapiskih dr. Zmaga Kumrove. Stražar je poskrbel tudi za dobro ilustracijo opisanih dogodkov s 94 fotografijami.

Iz tega pregleda vsebine vidimo, da je »Kronika Doba« pestra in da najdemo v njej mestoma več, kot obeta naslov, saj je Stražar zbral tudi nekaj geografskih in etnografskih podatkov. Poglavja, za katera je imel dovolj virov in literature, je obdelal morda preveč podrobno (npr. cerkveno zgodovino in stavbarstvo), nekatera pa bi bilo treba še dopol-

niti. Če tehtamo vsebino po obdobjih, lahko ugotovimo, da bi bilo treba še precej dopolniti zlasti pregled razvoja dobskega območja po prvi svetovni vojni (manjka npr. prikaz volitev v javne zastope oziroma samoupravne organe družbenopolitičnih skupnosti). Zelo prizadevno se je lotil Stražar zbiranja arhivskega gradiva »na terenu« (šolske, društvene in cerkvene kronike ter dokumentacija, arhivi občinskih forumov in podjetij), v katerih je dobil veliko dragocenih podatkov. Za razvoj delavskega gibanja pa je še precej podatkov zlasti v delavskih glasilih in tudi v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, kjer je tudi precej podatkov o razvoju NOB na dobskem območju. Za obdobje od srede 16. do srede 19. stoletja je še precej zanimivih podatkov v bogatem krumperškem arhivu (128 fasciklov in 37 knjig), ki ga hrani Arhiv Slovenije.

Prikaz uporabljenih virov in literature je pomanjkljiv in premalo natančen (naslov zbornika, iz katerega so vzeti podatki, ne zadoštuje — moral bi navesti naslove razprav in tudi ustne vire). V primerih, ko dobesedno povzema tekst iz literature, bi ga moral navesti v navednicah. Morda bi Stražar storil bolje, da bi na več mestih dobesedno povzel zapise o dobskem območju iz literature. Tako bi delo do neke mere dobilo značaj zbornika, v sedanji obliki pa je po konceptu precej podobno delu Franca Bernika Zgodovina fare Domžale (I, Kamnik 1923, II, Groblje 1939). Primerjava »Kronike Doba« s Kamniškim in Mengeškim zbornikom, v katerih je objavljenih največ rezultatov o raziskovanju zgodovine domžalske občine v zadnjih letih, nam pokaže, da so prispevki v njih praviloma strokovno večje vrednosti, ker so jih običajno pisali strokovnjaki za posamezna obdobja, težko pa si je po njih napraviti tako celovito sliko razvoja, kot jo je uspel prikazati Stražar v svojem delu. Pisanje zgodovine nekega območja skozi vsa obdobja je celo za zgodovinarja težko in zahtevno delo. V »Kroniki Doba« je nekaj napak, ki izvirajo iz piščavega premalo temeljitega poznavanja splošnega razvoja v posameznih zgodovinskih obdobjih. Nekaj napak je napravil tudi pri izpisovanju iz literature, prav tako pa bi bilo treba še preveriti ustna pričevanja. Glede na strukturo bralcev bi bilo tudi koristno dodati več pojasnil o nekaterih zgodovinskih pojavih in terminih.

S temi kritičnimi pripombami ne želim zmanjševati vrednosti Stražarjeve »Kronike Doba«. Pomanjkljivostim in vrzelim je botrovala tudi naglica, saj so ga k pospešeni pravi rokópisa za tisk silili kar trije jubileji (750-letnica Doba, 50-letnica papirnice Količevo in 25-letnica osvoboditve), ki jim je

svoje delo posvetil. Stražarjevo delo je lep poljuden prispevek k zgodovini dobskega območja, ki ga bodo zlasti domačini z zanimanjem prebirali. To pa bo prav gotovo Stražarju največje priznanje za veliko prizadevnost.

Miro Stiplovšek

Loški razgledi XVII, 1970; založilo Muzejsko društvo v Škofji Loki, uredil France Planina; 303 strani (+ čestitke in oglasi), opozetki v francoščini in nemščini.

Z XVII. Loškimi razgledi je doseglo Muzejsko društvo v Škofji Loki spet svojevrsten rekord, saj šteje zbornik brez oglasov 303 strani in je bogato ilustriran. Da pa ni uspeh samo v kvantiteti, nam pokaže tudi vsebina zbornika.

Obzorje Loških razgledov se je razširilo na območje obeh dolin ter celo na širše slovensko ozemlje. Tradicionalni razdelitvi zbornika na NOB, razglede, leposlovje in zapiske in poročila, ni kaj oporekati. Poudariti pa je, da prihaja vedno bolj do izraza poglavje zapiskov in poročil, kjer je sicer v dvokolonskem drobnem tisku vedno več tehtnih in zanimivih kratkih prispevkov. Tendenca uredniškega odbora je tudi, da avtorji v prid bližajoči se 1000 letnici loškega gospostva objavljajo članke, ki sumirajo posamezna področja in posamezne probleme.

Ivan Franko-Iztok že piše v tem duhu o pomembnosti loškega ozemlja za NOB, ki je s svojo specifično geografsko lego med Gorenjsko in Primorsko, odigralo pomembno vlogo v partizanskem vojskovanju. Janko Bernik je priobčil spomine na zapore in taborišča. Spomine bo nadaljeval v naslednjih letih. Posebna ekipa je tudi dopolnila seznam žrtev fašističnega nasilja za področje Žirov.

Razglede pričanja dr. Pavle Blaznik s člankom o življenju loškega plemstva v 17. stoletju, ko pridejo posamezne plemiške družine do čednega premoženja in lepih služb. Jeja Jamar-Legat nadaljuje o loškem šolstvu v prvi polovici 19. stol., ko je šolstvo pridobilo dokaj visok renome, saj so imeli v Loki glavno deško in dekliško šolo ter še notranjo uršulinsko šolo z internatom. Lokalne okvire Razgledov presega zanimiva razprava Dušana Kermavnerja o obubožanju v železarskih krajih na Gorenjskem pred sto leti. Poleg Železnikov je pritegnjena še Krova in Kamna gorica. Članek kar kliče po nadaljevanju z opisom razreda izkoriščevalcev, kar bi bilo posebno zanimivo za Železnike. O »turškem križu«, vsekanem v skalo pri Ruščevi domačiji nad Podbrdom piše Ciril Zupanc, ki s tem člankom dokazuje 500-letnico nastanka križa. Umetnostnemu zgodovinarju bo vsestransko koristil priobčen spis staro-

loškega graščaka Edvarda Strahla, ki je pred približno 90 leti popisal umetnostne razmere na Kranjskem v preteklih stoletjih. Prevod, obširen uvod in preko 130 opomb je z vso natančnostjo opravil dr. Emilijan Cevc. Iz svojih zapiskov in spominov je dr. France Koblar objavil »nekaj o društveno prosvetnem delu v prejšnjih časih« v Železnikih, kjer se je pisec sam vodilno udeleževal v kulturnem življenju, posebno pri dramskem delu. Sorodno tematiko obravnava Tone Pirc za Škofjo Loko, kjer opisuje kulturne razmere Bralnega društva do društva Prosveta med obema vojnama. Prispevek ilustrirajo posrečene, še neobjavljene fotografije. France Štukl je priredil zanimivejše odlomke iz dnevnika loškega žebjarja Jerneja Gašperina, ki je v letih 1861—1865 pisal obširen dnevnik. Muzejsko zbirko v Železnikih je vzorno popisal Niko Žumer. Maks Zadnik je ob 25. letnici AMD Škofja Loka priredil kroniko društva, ki je organizator v zadnjih letih znane dirke, Nagrada Loke. V občino »novopridobljeno« Žirovsko pokrajino in Žirovce je opisal France Planina, čipkarstvo v Žirovski kotlini pa je zelo vsestransko popisala žirovska rojakinja Marija Stanonik. Z zgodnjepermskimi kameninami pri Pševem se ukvarja dr. Anton Ramovš, rastlinstvo Ratitovca pa popisuje Magda Simonič-Novak. O pogozdovanju v zgornjem delu Selške doline piše ing. Janez Ahačič. Dr. Anton Polenec je tokrat v gosteh pri pajkih v Lubniku. Prispevek k zgodovini Krennerjeve suknarne v Škofji Loki (danes Šešir) je napisala Katarina Kobe-Arzenšek. O razvoju in pomenu Transturista piše Ernest Lotrič, petnajstletnice podjetja Elra se je spomnil Ljubo Slavkovič. Svoje doživljaje in spomine, kako se je »likal«, je povedal ing. Primož Simonič.

V leposlovju so objavili dve noveli lani umrlega poljanskega rojaka, pisatelja Pavla Perka. O njegovem življenju in delu spregovorita Jože Gregorič in Jeja Jamar-Legat.

Poglavje zapiskov in poročil je kaj pestro. Pokojni slikar in akademik Gojmir Anton Kos je loškemu muzeju zapustil avtoportret, za kar so se mu trenutno oddolžili s kratkim življenjepisom, pripravljajo pa obširnejši članek o tem slikarju. Častni član Muzejskega društva Lovro Planina je lani praznoval 80-letnico (Dr. P. Blaznik). France Štukl je priobčil nekaj drobiža iz loškega arhiva (75 let od potresa, Uprava in arhiv občine Trata—Gorenja vas—itd.). Andrej Pavlovec se je spomnil 70-letnice staroloških gasilcev, popisal je tudi razstave v muzejski galeriji. Ljudska knjižnica je praznovala 25 let svojega obstoja (Janko Krek). Ing. Rajko Brank dopolnjuje lanskoletni članek dr. P. Blaznika o Vratih na zahodni meji loškega gospostva.

Prispevke h kroniki Škofje Loke je zbral Janez Eržen. Slede še razni drobci, popravki, spomini in obletnice ter gradivo z občnega zbora Muzejskega društva.

France Stukl

Arhivi v Sloveniji. Sestavila in uredila s sodelovanjem arhivov Jože Žontar in Sergij Vilfan. Opremil Janez Vrhunc. Izdalo in založilo Arhivsko društvo Slovenije. Ljubljana 1970. 64 strani.

Pred nami je druga knjižica, ki jo je izdalo Arhivsko društvo Slovenije. O prvi »Arhivi. Od pisarne do zakladnice zgodovine«, ki je bila predvsem informacija o pomenu, nalogah, delu in organizaciji arhivov na splošno, bila pa je tudi prvi domači povzetek temeljnih načel arhivistike, smo na tem mestu že poročali. Osnovni namen druge brošure je seznaniti javnost z razvojem domače arhivske službe. V njej najdemo poglavja o zgodovini znanstvene uporabe arhivskega gradiva, o razvoju arhivov in arhivskega omrežja, o arhivskih zgradbah in arhivskih delavcih pa o strokovnih nalogah in drugem delu arhivov. Na kratko je torej prikazana razvojna pot od prvih sistematičnih zbiranj arhivskega gradiva v prvi polovici 19. stoletja pa do današnje stopnje arhivske službe na Slovenskem, s katero zaradi raznih pomanjkljivosti ne moremo biti zadovoljni. Ko avtorja opisujeta današnje stanje slovenskih arhivov, se zdi, da se namenoma izogneta nekaterim dejstvom, ki nikakor niso v prid slovenskim arhivom. Pri tem mislimo na nezadovoljive skladiščne kapacitete, zlasti na njihovo neustreznost, na njihovo opremo, na nezadostno število strokovnih delavcev, zlasti pa na nezadostno dotiranje arhivov, mislimo pa tudi na nepravilen odnos nekaterih, a ne tako maloštevilnih ustvarjalcev arhivskega gradiva, ki so, ali pa še vedno poskušajo ravnati z arhivskim gradivom po svoje. Prav tako ni z ostro lučjo osvetljeno vprašanje raznih tehničnih služb v slovenskih arhivih. Te pomanjkljive plati slovenske arhivske službe so pristojnim organom dobro znane, menimo pa da bi bilo dobro, če bi z njimi seznanili tudi kulturno javnost. Čeprav je arhivska služba v zadnjih dvajsetih letih dosegla velik razvoj, še vedno ne moremo govoriti o dejansko razviti službi, ki bi ustrezala sedanjim potrebam pa tudi zmožnostim naše razvite republike. Znano nam je, da v drugih republikah dajejo za arhive precej več denarja kot pri nas. Pri vsem tem pa arhivi niso tako zelo dragi. Vendar moremo v zadnjem času le opaziti povečano skrb za arhive, saj se nekaterim obetajo novi prostori, dobil jih bo (po raznih zapetljajih) tudi Arhiv Slovenije, ki brez njih nikakor ni

mogel več normalno funkcionirati, obetajo pa se tudi novi kadri in rešitve še drugih vprašanj.

Knjižica je zanimivo napisana, lepo je opremljena, tudi fotografije raznih dokumentov, ki jih je izdelal fotograf Miha Pustoslemšek, so prav dobre; skratka, je taka, da jo bo vsakdo, ki ga zanimajo kulturne zadeve, rad vzel v roke. Prav pa bi bilo, da bi jo prebrali tudi tisti, ki morejo kakor koli vplivati na razvoj naših arhivov.

Janez Kos

Iva in Jože Curk: Ptuj, Ljubljana 1970. 153 str.

Knjiga je izšla kot eden izmed prispevkov k počastitvi 1900-letnice mesta Ptuj. Posvečena je v glavnem njegovi dolgi preteklosti.

Sečišče trgovskih poti na eni in varna lega kasnejšega grajskega griča na drugi strani, sta po mnenju avtorjev pripomogla k temu, da je nastala naselbina ob Dravi zelo zgodaj, morda že celo v zgodnji bronasti dobi. V železni dobi je bil grajski grič že zanesljivo naseljen; za ta čas nam arheologija daje relativno veliko materialnih dokazov. Tudi za keltsko dobo so nam na voljo te vrste viri, ohranjeni večinoma v grobovih.

Rimljani so imeli z ilirsko-keltskim noriškim kraljestvom, kamor je spadal tudi Ptuj, sprva le gospodarske stike, ti pa so kmalu prerasli v politične in slednjič je prišel pod rimsko nadoblast. Rimljani so naselbino spremenili v vojaški tabor in zgradili, kot avtorja večkrat ponavljata, zelo pomemben most čez Dravo. Tabor je po njunem mnenju stal na desnem bregu reke in to argumentirata z dovolj prepričljivimi dokazi: strateškimi vzroki, možnostmi za prodiranje legije v notranjost, rimskim vodovodom itd. Staro prebivalstvo je kmalu prevzelo jezik in kulturo priseljencev.

Od drugega stoletja dalje je bila Poetovio le še civilna naselbina; legija tod ni bila več potrebna. Kot Colonia Ulpia Traiana Poetovio pa se je razvila v pomembno trgovsko, obrtno, kulturno in versko središče Podravja. Iz tega časa izvirajo tudi najpomembnejši rimski spomeniki, katerih ostanki so se ohranili do danes: mitrej, majhnih rimskih sveetišč, stanovanjskih stavb, pokopališča, nagrobniki itd. Kriza rimskega imperija v tretjem stoletju je vplivala tudi na življenje v naših pokrajinah; Ptuj je takrat izgubljal upravni in politični pomen. Odkar je Konstantin priznal enakopravnost krščanske vere, so zrastle v Ptuj cerkvene stavbe, katerih lokalizacija pa še ni gotova. Državljanske vojne ob propadu rimskega imperija so opustošile tudi naše kraje in število prebivalstva se

je v Ptujju zelo zmanjšalo. Konec antike je prinesel Ptujju dolga leta nestalnosti in nemirov; to je čas verskih bojev, preseljevanja narodov, spopadov med Vzhodom in Zahodom itd. Ptuj v rimskem času je v knjigi obdelan zelo podrobno. V veliko pomoč zgodovinsko manj podkovanemu bravcu bodo tudi splošno zgodovinski prikazi posameznih obdobj.

Brez vidnega prehoda sledi obravnava Ptujja v zgodnjem srednjem veku. Tudi to obdobje je obdelano precej izčrpno. Od druge polovice 6. stoletja so Ptuj začeli naseljevati Slovani. Kje je ležala slovanska naselbina, trenutno ni zanesljivo ugotovljeno. O domnevem slovanskem svetišču pa avtorja ne izrekata dokončnega mnenja. Zanesljive najdbe so iz časov frankovske oblasti, pa še te so trenutno precej skromne. Upravno je bil Ptuj tedaj podrejen furlanski marki, cerkveno pa salzburški nadškofiji. Takrat se je začela na tem področju cerkvena organizacija. Gospodarski pomen naselbine je nenehno naraščal: dobila je pravico sejmov, sejemsko sodstvo in imela je svoj most, kar takrat ni bilo brezpomembno. Ali je imel Ptuj v predmadžarski dobi utrdbo na grajskem griču, ni znano, gotovo je le, da so naselbino branili dvori, postavljeni okoli nje. Madžari so uničili Ptuj okoli leta 900. Po porazu Madžarov vemo o Ptujju nekaj časa le malo. Iz tega časa (10. in 11. stoletje) je slovansko grobišče, zanimivo ne le po dodatkih v grobovih, temveč posebno po načinih pokopavanja, v katerih se kažejo ostanki poganskih običajev. Sicer vemo le, da je Ptuj služil v glavnem kot trdnjava proti Madžarom, ki so pogosto napadali Ptuj in okolico. Iz biografije nadškofa Konrada I. izhaja, da je bila tu okoli 1125 zgrajena nova utrdba, ki je imela velik pomen ne le pri obrambi, temveč tudi pri ekspanzivnih akcijah v kasnejših letih. Novi grad so zgradili na mestu starega, porušenega in je verjetno imel obliko štirinadstropnega stolpa. Ta grad je bil podeljen salzburškemu ministerialom, kasnejšim ptujskim gospodom. Grad je postal upravno in gospodarsko središče vse okolice. Tu je v 13. stoletju nekaj let delovala tudi babenberško-salzburška kovnica denarja; tu je stala tudi nadškofova žitnica. Sledi podroben opis posameznih gradbenih faz gradu do 15. stoletja in oris njihovih stilnih značilnosti ter nič manj natančen prikaz o poteku nastajanja proštije cerkve, ki jo avtorja knjige štejeta za najpomembnejši ptujski spomenik. Navajata tudi nekatera vprašanja v zvezi s stilno analizo cerkve, ob katerih se mnenja razhajajo. Datiranje posameznih gradbenih faz je precej negotovo. Jasno je le, da so cerkev gradili, dopolnjevali, prezidavali in krasili skoraj 400 let. Dominikanski in minoritski samostan sta nastala

skoraj istočasno, to je okoli srede 13. stoletja. Minoritska samostanska cerkev je bila preprosta, grajena po redovnih normah. Približno v istem času je nastalo tudi mestno obzidje. O mestni naselbini v tem času imamo na voljo že primeroma dosti arhivskih virov; še važnejši kot so ti pa so pomemben vir za zgodovino mestne naselbine sami »urbanistično gradbeni elementi mestne zasnove«, saj je obzidje v 13. stoletje dalo mestni zasnovi jasno začrtane okvire. Gradili so tudi zunaj obzidja cerkev sv. Ožbolta, pod katero se v 15. stoletju omenja sejmišni prostor. Avtorja zaključujeta podobo srednjeveškega Ptujja z naštevanjem mestnih pravic, s poskusom prikaza srednjeveškega mestnega življenja, s pregledom prebivalstva itd.

Ob začetku novega veka je vojaški pomen Ptujja zopet naraščal, saj je tekla obrambna črta proti Turkom v njegovi bližini. Tedaj so ptujski grad močno utrdili in predelali. Predelava gradu je bilo v glavnem delo italijanskih mojstrov okoli leta 1580.

V času gospodarske in politične nestabilnosti so prevzeli trgovske posle v svoje roke večinoma tujci, predvsem Nemci in Italijani, kar je imelo posledice tudi za versko življenje in kulturo, na primer v umetnosti, saj je večina stavb grajenih v tem času, pod italijanskim umetnostnim vplivom, med njimi mestni stolp, ki ga avtorja imata za eno najlepših stavb, nastalih pod italijanskim vplivom.

17. stoletje je Ptujju prineslo gospodarsko nazadovanje in upad prebivalstva. Tudi grad je večkrat menjal gospodarje in je bil tedaj ponovno močno predelan, kar je razvidno iz stavbne analize. Spremembe sta utrpela tudi oba samostana, ki so ju temeljito barokizirali. V 18. stoletju je v Ptujju sledila provincializacija, ker so se ga začele nove prometne zveze izogibati. To splošno nazadovanje se je kazalo tudi v skromnejšem stavbarstvu pri sicer številnih stavbah, zgrajenih v 19. stoletju v slogu bidermajer in v raznih historičnih slogih.

Druga svetovna vojna tudi Ptujju in njegovim spomenikom, zlasti zgodnjegotski minoritski cerkvi ni prizanesla.

Pisca zaključujeta zgodovinsko in umetnostnozgodovinsko podobo Ptujja s predlogi o tem, kaj naj bi se upoštevalo pri nadaljnji urbanistični ureditvi mesta, nastalega kot plod večstoletne zgodovine.

Na koncu knjige sledijo povzetka v slovenščini in nemščini ter pregled literature, ki zadeva ptujsko problematiko. Navedena so dela, ki so izšla do leta 1933, za starejšo literaturo pa se avtorja sklicujeta na Baševo bibliografijo v Ptujju. Vendar bi važnejša dela, ki so izšla do leta 1933, skoraj morala biti nave-

dena. Ni razvidno, po kakšnem zaporedju je literatura po letu 1933 naštetá. Prvi stavek pod naslovom Vedute je tu brez zveze; med vedutami so naštetí tudi zemljevidi; kjer gre za unikate in ne za tiske, bi bilo treba navesti nahajališča.

Knjiga je pisana poljudno, a vendar dovolj kritično in vsebuje bogate podatke. Posebno pri obdelavi novejše zgodovine pa je pri tem poudarek na umetnostnih spomenikih in na topografiji mesta; novejše politične zgodovine skoraj ni, tako da je naslov Ptuj res primernejši, kot bi bil naslov Zgodovina Ptujá. Oprema (B. Simčič) je snovi primerna in nevsiljivo mirna, reprodukcije v splošnem dobre, razlage k slikam pa so zelo skope (ponekod manjkajo vsaj datumi). Starih vedut bi bilo lahko več reproduciranih. Knjiga vsebuje majhen zemljevid današnjega ptujškega mestnega jedra z nekaterimi zaznamovanimi objekti; verjetno bi ne bilo težko, vsaj shematično začrtati tudi rekonstrukcijo enega ali dveh izmed historičnih tlorisov Ptujá z mestnim obzidjem.

Irena Vilfan

Osnovna šola na Slovenskem 1869—1969. Slovenski šolski muzej, Ljubljana, 1970, 696 str.

Pričujoči zbornik razprav ob jubilejni stóletnici obvezne šole na Slovenskem je neprecenljiv dar slovenskemu narodu in njegovi kulturi. Slovenskemu šolskemu muzeju, ki je publikacijo tudi založil ter oskrbel sodelavce z gradivom in napotki, gre glavna zasluga, da je naša javnost dobila tako dragoceno knjigo. Pomanjkanje časa za pisanje rokopisov je v veliki meri vplivalo na spremembo prvotnega programa. Kot izvemo iz uvodnega pojasnila uredniškega odbora, nam zbornik slabše kot za druga časovna obdobja predstavlja razvoj in stanje šolstva v socialistični Jugoslaviji, predvsem zato, ker so nekateri sodelavci svoje prispevke odpovedali. Problematika osnovnih šol je tako kompleksna in obsežna, da v bližnji prihodnosti ne moremo in ne smemo pričakovati takšnega poglobljenega sintetičnega dela. Hkrati pa je dal pripravljalni odbor vendar slutiti, da bo kdaj v prihodnosti mogoče lahko izšel podoben zbornik, kjer bodo lahko objavljene manjkajoče razprave iz tega dela in s prispevki iz tistih problemov, ki so ostali do sedaj še premalo raziskani. Zelo dobrodošlo bi bilo stvarno in imensko kazalo. Podrobneje se mora nakazati razvoj šolstva v Beneški Sloveniji in Prekmurju, kjer še zlasti pogrešamo takšno analizo, saj nas zanima šolstvo na celotnem etničnem ozemlju. Več objavljenega slikovnega gradiva pa bi še bolj prispevalo k nazornosti in estetskemu videzu knjige.

Obe uvodni razpravljani skušata ugotoviti, kaj je državni osnovnošolski zakon, sprejet 14. maja 1869 (odslej DOŠZ 1869), prinesel novega v osnovno šolo in še posebej, kaj v politični situaciji konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let pomeni za Slovence.

Dr. V. Schmidt pojasnjuje, v čem se odčituje spremenjena zakonodaja, ki pomeni »prehod od konkordatske, na pol fevdalne, na trivialko, glavno šolo in normalno razbite osnovne šole« do takšne, ki je v toliki meri ustrezala izobraževalnim in vzgojnim potrebam meščanstva, da je ta razred, dokler je gospodal na naših tleh, ni več bistveno spreminjal—v financiranju šol, v nagrajevanju in izobraževanju učiteljev, v vsebini in metodah pouka in ne nazadnje v položaju jezika na šolah. Odgovori ugotavljajo, da je novi zakon naprtil stroške za šolanje na splošno družbeno sredstva, zahteval takšne učiteljske plače, da bo lahko učitelj samo učil, zato pa mora biti bolj izobražen. Čeprav je država z zakonom o razmerju med šolo in cerkvijo zahtevala posvetne nadzornike, pa se kljub temu idejni temelji pouka in izobraževanja niso spremenili.

Postavitev na širša avstrijska in ožja slovenska tla ob času vzpona liberalizma je doživel DOŠZ 1869 v Melikovi razpravi. Poveže ga z bojem zoper konkordat, nasloni na mladostovski program Zedinjene Slovenije in vzporeja z veliko slovensko zmago ob deželnozborskih volitvah leta 1867. Že sedemdeseto leto pa je prineslo okrepitev klerikalnega tabora in konflikti z liberalci so nato močnejše naraščali. Boj proti konkordatu je predstavljal preizkusni kamen za ali proti novemu zakonu. Klerikalni tabor se je negativno izrekel že za zakon o razmerju šole do cerkve, enako negativno pa tudi za DOŠZ 1869. Naštete začetne negativne sodbe so vedno vplivale na odklonilno stališče klerikalcev do vseh novosti v šolski zakonodaji. DOŠZ 1869 predstavlja impulz, ki nas je vzpodbudil na velikanski napredek, o čemer govore zgornjo podatki o zmanjševanju nepismenosti na ozemlju današnje SR Slovenije od leta 1880 za vsako desetletje.

Poglavitna razprava zbornika je Sagadinova kvantitativna analiza, časovno razdeljena v 2 razdelka. Prvi seže do zadnjega poročila statistične komisije za leto 1913, v drugem pa je obdelano osnovno šolstvo v dravski banovini. Izčrpnost podatkov, natančnost in jasnost, zasnovani na statističnem ugotavljanju dejstev, so odlike analize. Dovolj pove podatkov, da je avtor svoja izvajanja opremil kar s 50 tabelami, 4 slikami in z enakim številom prilog. Vse podatke je izdelala in izdala statistična centralna komisija na Dunaju, kot kritični trenutki za analizo pa veljajo podat-

ki ob koncu desetletij od leta 1871 dalje. Oporzorni smo, da slika ni povsem točna, ker je potekalo zbiranje podatkov od vodij šol, kontrolirali pa so jih samo okrajni šolski nadzorniki. Težave so nastajale tudi zaradi delitve osnovnih šol na ljudske in meščanske, pa tudi zaradi mešanega narodnostnega ozemlja na Štajerskem, Koroškem in Primorskem. Analiza vendar dokaže, da se je število šol v vseh naših deželah večalo, da se je izboljšalo številčno stanje učencev in učiteljev ter stopnja njihove usposobljenosti. Glede jezika v šolah je bil najboljši položaj na Kranjskem, najslabši pa na Koroškem. Pri primerjavi kvalitete pouka (upoštevanih je 6 kriterijev) se najbolje izkažejo Trst z okolico, Štajerska in Koroška, zaostajata pa Kranjska in Istra. Tudi dolgo pričakovani zakon iz leta 1929 ne pozna enotne osnovne šole, temveč razlikuje višje od nižjih hkrati s šolskimi postajami in ambulantnimi šolami. Oba statistična podatka za dravsko banovino kažeta na vztrajni napredek šolstva v primerjavi z letom 1913.

V času, ko so dogodki okoli naših manjšin na Koroškem in v Italiji znova vznemirili slovensko javnost, bosta zlasti aktualna prispevka o osnovnem šolstvu na Koroškem in na »zahodnem robu slovenskega ozemlja«, kjer je razvoj vplival na specifične razmere in sta zato poglobljeni in ločeni obravnavi razumljivi. Prispevka sta izšla tudi ločeno kot separata.

Kljub temu, da je bila situacija v šolstvu na Koroškem pred DOŠZ 1869 zelo slaba, sledi iz Udetove razprave, da je bila vendar glede organizacije boljša kot na Kranjskem. Bistveno drugačen pa je bil problem glede slovenskega jezika, ker je bilo na Koroškem »prav v času konkordatske šole največ slovenskega pouka«. 6. člen DOŠZ 1869 je bil za položaj slovenščine na osnovnih šolah najusodnejši, saj je prepuščal šolske zadeve deželnemu šolskemu svetu — vedno trdno v rokah nemško-avstrijskih liberalcev in nacionalistov. Uveljavitev odloka iz leta 1872 pomeni prevlado utrakvistične šole, ki jo Ude imenuje »šolo ponemčevalnico«. 20-letna borba narodnozavednih sil na Koroškem zoper za Slovence sramotno odločanje deželnega sveta ni bila kronana z uspehom. Naslednji odlok iz leta 1891 pomeni prenehanje s slovenščino kot jezikom že po dveh letih, ves nadaljnji potek pouka pa je bil odvisen od dobre volje učiteljev. Avtor govori še o šolstvu v mejah senžermenske Avstrije, ocenjuje stanje po Anschlusu in po Hitlerjevem napadu na Jugoslavijo. Prva poveljna uredba je položaj slovenske manjšine v mnogočem izboljšala, saj je dobilo dvojezične šole 64 občin, zvezni manjšinski šolski zakon iz leta 1959 pa je takšno stanje odpravil. Upra-

vičeno navaja Ude, da je na Koroškem stroj strank in organizacij, ki zastrupljajo zdrave odnose »na začetku Kärntner Heimatdienst, nato politične stranke, prva navadno FPÖ...«, nato ÖVP, celotni nemški nacionalistični tisk, agitacija na terenu, parlamentarne intervencije nemškonacionalsocialističnih poslancev, slede izjave najvišjih funkcionarjev v državi in na Koroškem, izjave ljudi z miselnostjo Heimatdiensta in z besedo Pilata, ki pridejo kar najbolj nasproti zahtevam Heimatdiensta.«

Tudi Pahorjeva razprava je tehten prispevek za zgodovino osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega etničnega ozemlja. Imperialistični načrti bodočih »naravnih mej Italije« so se rojevali že v času risorgimenta, teh idej so se oprijemali ne le iredentisti, temveč tudi Italijani, ki so videli svojo bodočnost v obstoju Avstrije, vrhunec asimilacije pa pomenijo akcije fašizma. V Istri, kjer postane 6. člen DOŠZ 1869 orožje istrskih Italijanov za uničenje hrvaških šol, v Trstu in okolici, kjer je mestna občina dajala prednost italijanskim šolam in kjer so izvajali pritisk na učitelje z obveznim izpitom iz italijanščine, v Gorici in Beneški Sloveniji, povsod so narodno zavedni Slovenci tolkli boj za šole v svojem jeziku. V smislu graditve »mostu do Jadrana« se nemški imperalizem v Trstu in Gorici opira na šolsko društvo Schulverein. Pro patria in Lega nazionale skrbita za ustanavljanje italijanskih šol, slovenska družba sv. Cirila in Metoda, ki je imela do konca 1. svetovne vojne okoli 283 podružnic, pa je ustanovljala šole v Trstu, Gorici in Istri. Tudi v vrstah tržaške socialdemokracije so nazori še nerazčiščeni, a so socialisti le sodelovali z liberalno skupino okoli Edinosti, ko je šlo za slovensko šolo. Avtor na koncu pravi, da je Gentilejeva šolska reforma iz leta 1923 in vsa šolska zakonodaja, ki ji je sledila, privedla slovensko šolstvo na Primorskem v nemogočo situacijo.

Strmičnikova razprava pomeni pritrditev vprašanju, koliko je DOŠZ 1869 izboljšal izobrazbo učiteljev. Korak nazaj pomenita šolska novela iz leta 1883 in revidirani statut za učiteljišča leta 1886, saj zadnji določa znižanje ur znanstvenih učnih predmetov in manj kvalitetno učiteljsko izobrazbo. Na Slovenskem je v okviru monarhije posebna situacija, ker so se morali zagovorniki naprednih šolskih reform bojevati na dveh frontah: proti konservativnim težnjam konfesionalizacije osnovnega šolstva in proti germanizatorskemu delu sicer naprednega avstrijskega učiteljstva. Najradikalnejše ideje so tudi tod imele socialdemokratsko preobleko.

Mogoče bi na podoben način lahko analizirali tudi manjkajoči problem inšpekcije v osnovni šoli.

Bolj metodološki so prispevki nekaterih uglednih prosvetnih delavcev o pouku posameznih predmetov na osnovnih šolah v sto letih. Avtorji podajajo poleg historiata tudi bibliografske preglede učbenikov za svoj predmet, nadrobno govore o ciljih, učnih načrtih in predmetnikih.

Ker nas še zlasti zanima pouk slovenščine kot jezika in učnega predmeta, ne moremo mimo Žerjavovega prispevka, ki prikazuje večdesetletno izgubljanje slovenščine v boju z »drugim deželnim jezikom.« Razprava A. Koprive govori o vseh spremembah na poti od nazornega pouka (od leta 1926 stvarni pouk, domoznanstvo) do vsebinsko novega predmeta spoznavanja narave in družbe z učnim načrtom in predmetnikom iz leta 1966. V. Čopič je razpravljal o pouku matematike in o zemljepisnem pouku na osnovni šoli. O prirodopisu pravi J. Tomšič, da mu je šolski in učni red iz leta 1870 prinesel »pravice in častno mesto« v ljudski šoli, sicer pa velja zanj ko za vse realne predmete, da v šoli pod avstrijsko monarhijo ni imel prave vloge. D. Stepišnik ugotavlja, da je telesna vzgoja z DOŠZ 1869 sicer postala obvezna (od leta 1883 za učenke fakultativna), vendar je pravo vlogo in novo mesto v vzgojnem procesu dobila šele po osvoboditvi, ker je bila prej toga in dogmatična. M. Pavčič in A. Dolanc razpravljata o posebnem šolstvu, kjer imamo Slovenci precejšnjo tradicijo, ter o varstvo in vzgoji predšolskih otrok.

O osnovnem šolstvu med NOB je spregovoril V. Winkler. Nakazal je razlike v različnih okupacijskih conah na slovenskem ozemlju, prve začetke šolstva ob partizanskih odredih ter nadaljnjo graditev na osvobojenem ozemlju. Ogromno gradiva za to problematiko hrani prav SŠM.

Razprava F. Ostanka o manjšinskih šolah na slovenskem ozemlju ugotavlja, da sta dali senžermenska in trianonska pogodba osnovo za njihovo delovanje na ozemlju nekdanje dravske banovine. Urediti je bilo treba šolstvo v Prekmurju ter odpreti manjšinske šole in oddelke za nemški otok na Kočevskem. Za povojno obdobje je pomemben odlok AVNOJ o zagotovitvi narodnih pravic vsem manjšinam v Jugoslaviji. Končno ureditev problema z italijansko manjšino v nekdanji coni B predstavlja republiški zakon iz leta 1962, ki so ga tri leta kasneje dopolnili.

Zbornik s prispevki iz zgodovine osnovne šole bo vsekakor zapolnil veliko vrzel ob pomanjkanju tovrstne literature. Knjiga bo lahko uspešno služila pedagogom in izobražencem nasploh. Ne bi smela manjkati v nobeni šolski ali študijski knjižnici. Ker pa je šol-

stvo tudi bistveni barometer narodove kulture, nas bo publikacija lahko dostojno prezentirala v širšem kulturnem svetu.

Gvido Stres

Jerzy Koseński: Sprawa przyłączenia Austrii do Niemiec po I wojnie światowej (1918—1922), Poznań, 1967 (instytut zachodni)

Z nemško problematiko se zunaj nemškega jezikovnega območja ukvarja vrsta institucij na Poljskem, ki jim načeluje znani Instytut zachodni. Na širino dela teh institucij kaže med drugim vrsta publikacij, posvečenih posameznim vprašanjem politične, gospodarske in zgodovinske problematike posameznih vprašanj o razvoju Nemčije ter nemško-poljskih odnosov pred drugo svetovno vojno, med njo in po njej. Seveda pa je predvsem poudarek na Šleziji, na nemško-poljskih odnosih, v širšem okviru pa tudi notranje in zunanje-politična vprašanja nemškega prostora. Posebno poglavje je tu druga svetovna vojna ter raznarodovalna politika tretjega rajha (za zadnje vprašanje je v zadnjem času izšla knjiga Janusza Sobezaka, *Hitlerowskie przesiedlenia ludności niemieckiej u dobie II wojni światowej*, Poznań, 1969).

Sem spada tudi knjiga o poskusih priključitve Avstrije k nemški državi (Anschlussu) po razpadu avstro-ogrske monarhije v letih 1918—1922). V primerjavi z večino del, ki se pri obdelavi avstrijskega dogajanja naslanjajo predvsem na tiskane vire in literaturo, zajema pisec gornje knjige tudi dokumentacijo iz Nemškega centralnega arhiva v Potsdamu, in to o pogajanjih med Nemško Avstrijo ter Nemčijo med februarjem in marcem 1919 ter o stališčih, ki so se pri tem kazala. Predvsem se vidi, da so bila v ospredju takratnih razgovorov o Anschlussu predvsem gospodarska vprašanja obeh zainteresiranih strani. — Avtorjeva pozornost je dalje usmerjena na struje, ki so pripravljale Anschluss, pa tudi na tiste sile v Avstriji, ki so nasprotovale taki rešitvi avstrijskega vprašanja (predvsem monarhisti in krščanski socialci). Razpravlja tudi o vprašanjih priključitve Vorarlberga Švici ter Tirolske Bavarski oz. Nemčiji in problematiki sudetskih dežela tako z vidika Nemčije, Avstrije ter Čehoslovaške republike. Žal pa nimajo takratna odprta mejna vprašanja z Jugoslavijo in Madžarsko dovolj poglobljenega odmeva, posebno če upoštevamo izhodišča poljskih avtorjev pri raziskavah nemškonacionalnih orientacij in nemškega ekspanzionizma. Koroško vprašanje bi nedvomno našlo v tem konceptu primerno mesto, posebno s perspektive leta 1938. Nezadostno je tudi podčrtano stališče avstrijske

socialne demokracije do vprašanja Anschlusa, stranke, ki jo videla v dokončni priključitvi k nemški državi izpolnitev enega izmed gesel revolucionarnega leta 1848.

Tone Zorn

Le morti violenti o subitane notate da Don Gio: Maria Marussig. A cura di Luigi Ciceri. Società Filologica Friulana, Udine 1970. 267 + (III) str., 8°.

Goriška in furlanska historiografija sta pripevali že vrsto doneskov za spoznavanje življenja in dela goriškega kronista Ivana Marije Marušiča (Gio: Maria Marussig), ki je v svoje rokopisne kronike vpletal verze v goriški furlanščini in jih opremljal z originalnimi risbami, katerih vrednost pa je zgolj dokumentarna. V slovenskem historičnem tisku sta dva članka, ki tudi našemu svetu predstavljata goriškega kronista; ta je koreninil v slovenskem svetu, čeravno je pisal v italijanskem oziroma furlanskem jeziku. Oba članka je objavila »Kronika« (štev. 2/1954, štev. 2/1964). Prvo samostojno delo o Marušiču je faksimilirana izdaja 25 njegovih risb, izšla je v Gorici leta 1957 kot knjižna priloga goriški reviji »Studi goriziani« (glej Kronika, str. 191, 1959). Druga samostojna knjiga se je pojavila na knjižnem trgu lani. Furlansko filološko društvo je v faksimilirani obliki izdalo Marušičev rokopis »Nasilne ali nepričakovane smrti, ki so bile v Gorici ali na njenem območju od gospoda Ivana Marije Marušiča, ko je bil star 63 let, v mesecu oktobru leta 1704. Od leta 1641 do leta 1704, v katerem je napisal knjigo, najde bralec nesrečne slučaje s podpisi v furlanskih verzih z oznako, kdo in kje je doživel nesrečo; redko delo, ki ga ni še nihče napisal in sporoča dogodke iz leta v leto. V kazalu ob koncu knjige je mogoče najti, kar kdo želi.« Marušičev rokopis je ilustriran zapis o 202 ljudeh, ki so v Gorici ali v njeni okolici umrli nasilne smrti v letih od 1641 do 1704; zapis potemtakem sega od leta Marušičevega rojstva do časa, ko je dopolnil 63 let. 202 nasilne smrti pomenijo, da vsebuje rokopis 202 risbi in 202 štirivrstična verza v furlanščini. Marušičevo delo je zelo zanimiva »črna kronika« in je po svoji originalnosti edinstveno delo. Ponatis rokopisa je po izvodu, ki ga danes hrani uršulinski samostan v Gorici, izdajo je oskrbel Luigi Ciceri, ki je napisal tudi krajši tekst o Marušiču in njegovem delu. Podal je tudi bibliografijo Marušičevih rokopisov, naštel je z objavljenim vred 14 različnih rokopisov in na koncu podal literaturo o Marušiču, v kateri pa ni najti slovenska prispevka. Tudi ta izdaja Marušičevega rokopisa ni znanstvena, isti pisec je napisal o Marušiču krajši

članek v obsežnem zborniku »Gorizia«, ki ga je leta 1969 izdalo prav tako furlansko filološko društvo.

Branko Marušič

Wilhelm Neumann: Kärnten 1918—1919. Ereignisse — Dokumente — Bilder, Klagenfurt 1970.

Ob bučni 50-letnici koroškega plebiscita je izšlo na Koroškem več del, ki skušajo z večjo ali manjšo prizadevnostjo približati današnjemu bralcu znani plebiscit in takratno dogajanje. Med dela take vrste sodi tudi knjiga koroškega historika (knjigo je izdal koroški muzej) z gornjim naslovom. Dokumentarnost knjige je za slovenskega bralca predvsem dvojna. Prvi poudarek ji daje avtorjeva uvodna beseda, ki zgovorno priča, da nemško koroško zgodovinarje o plebiscitnem času še ni prestopilo tistih meja, ki jih je očrtoval tja do konca druge svetovne vojne znani (vendar ne po zasledovanju znanstvene resnice) dr. Martin Wutte. Da gre tudi Neumannov uvod v okvir vutejanskega epigonstva, avtor sam opozarja; tako tudi ni čudno, da sledi v spremni besedi trditvam, ki bi gotovo ne spadale pod resno pero. V mislih imamo trditve, da na Koroškem ni nikoli obstajala ločnica (narodnostna, etnična meja) med popolnoma nemškimi in »narodnostno (völkisch) mešanimi« deli dežele na jugu in jugovzhodu. Pa tudi druge trditve kot npr. o slovenskih zastopnikih v koroškem deželnem zboru sredi preteklega stoletja ne bi vzdržale kritike. Avtor tudi zagovarja zaključenost (geografsko, gospodarsko...) koroškega prostora, čeprav daje slutiti, da je vendarle zaključni del južnokoroškega prostora 10. oktobra 1920 večinsko glasoval za Jugoslavijo.

Osnova Neumannove knjige je povzetek izbora letakov in drugega propagandnega gradiva obeh spornih strani v plebiscitnem času, koroško-nemške in slovenske. Že v uvodu avtor opozarja na glavna propagandna oporišča slovenski rešitvi koroškega vprašanja nasprotne strani (enotnost dežele, središčni vlogi Celovca in Beljaka za junji zaledji, razmere v Jugoslaviji, služenje vojske v kraljevini SHS, krvava Zaloška cesta itn.), vendar pa z izjemo enega letaka ne najdemo tistega propagandnega gradiva, ki je Slovencem v materinščini obljubljal enakopravnost slovenskega prebivalstva in slovenske narodnostne skupnosti in o katerem nemško-koroška stran po plebiscitu (in v določeni meri vse doslej) ni hotela več slišati. Letak, ki ga Neumann objavlja, je po deželnem zboru obljubljal ohranitev njihovih jezikovnih in narodnostnih pravic (»posebnosti«) ter opozarjal, da bo nadrobna izpeljava teh pravic izdelana »po zopetni združitvi... spora-

zumno z zastopniki koroških Slovencev«. Kot druge, je bila pozabljena tudi ta obljuba. In prav s tega stališča bi bilo treba pretresti celotno plebiscitno problematiko, saj bi prav ob tem mogli ugotoviti vrsto faktorjev, ki so usmerjali plebiscitno odločitev slovenskega prebivalstva, med drugim tudi obljubo o

zagotovitvi narodnostnih pravic slovenske skupnosti. Prav v tem okviru pa Neumannova knjiga, če ji odmislimo prigodniško pogojeni uvod, očitno spodbuja k celotnostnemu zajetju zadevne problematike, ki še ni našla ne na naši, ne na nemško-koroški strani ustreznega odmeva in pojasnitve.

Tone Zorn

SOMMAIRE

Vasilij Melik, professeur sans chaire à la Faculté des lettres de Ljubljana: La Commune de Paris dans la presse slovène de l'époque. — CDU 944.3.61.1"1871":07(497.12) — p. 1

Marija Verbič, conseiller aux Archives de Slo-
vénie, Ljubljana: La fabrication de cinabre à
Idrija. — CDU 661.849.511(497.12 Idrija) — p. 8

Primož Simoniti, assistant à la Faculté des let-
tres de Ljubljana: Une publication inconnue
de 1577 et quelques données sur son auteur. —
CDU 094(497.12 Ljubljana): 92 Strauss j. —
p. 14

Fran Vatovec, adjoint scientifique à la Faculté
de sociologie, de politologie et du journalisme,
Ljubljana: Le rôle historique de la "Soča" de
Gorice (1871—1915). — CDU 07(453.31 = 863)
"1871/1915" — p. 22

Janko Prunk, associé à l'Institut historique du
mouvement ouvrier, Ljubljana: L'évêque Jeg-

lič — l'homme politique. — CDU 329.3:282
(497.12):92 Jeglič A. B. — p. 30

Tone Zorn, associé d'études à l'Institut pour
l'étude des nationalités, Ljubljana: De la cor-
respondance de dr Janko Brejc. — CDU 92
Šušteršič I. + Brejc J. "1918/1922" — p. 43

Tone Zorn, associé d'études à l'Institut pour
l'étude des nationalités, Ljubljana: Des efforts
pour l'affirmation de l'administration slovène
à Podjuna dans les années 90 du siècle passé.
— CDU 352.077(436.6"1892/1893":808.63-085.5
— p. 45

Branko Marušič, directeur du Musée de Nova
Gorica: Dr. Ivan Slokar (1884—1970). — CDU
92 Slokar I. — p. 47

Informations sur l'activité de nos établissements
et de nos sociétés. — CDU 061.055 — p. 49

Publications nouvelles. — CDU 930(048.1) —
p. 51

